

Lőkös István

**ZRÍNYI EPOSZÁNAK
HORVÁT
EPIKAI ELŐZMÉNYEI**

„...Annak ellenére, hogy a magyar szlavisztika és a magyar irodalomtudomány egyes – néha kifejezetten kiemelkedő művelői – igyekeztek tudatosítani a különböző délszláv régiókban, ezen belül Horvátországban, Szlavóniában, Dalmáciában és a Raguzai Köztársaságban, azaz Dubrovnikban keletkezett művek értékeit..., e téren még mindig nagyon sok a tennivaló. Lőkös István jól tudja, hogy a horvát és általában a délszláv irodalom mélyrehatóbb magyarországi megismerése – megismertetése – nélkül nem lehet hozzáfogni az irodalmi kapcsolatok és kölcsönhatások, a világ-irodalmi folyamatoktól függő, máskor meg éppenséggel a regionális körülmények folytán kialakuló azonosságok, párhuzamosságok mélyrehatóbb elemzéséhez, végezetül pedig a recepció vizsgálatához. Munkájának témaválasztása ezért többszörösen hasznos. A magyar irodalomtudománynak, amely hagyományosan nyugat-orientáltságú, égető szüksége van olyan munkákra, amelyek a szomszédos népek irodalmait kutatják, már csak azért is, mert a magyar irodalom bizonyos jelenségeit nem lehet kizárólag nyugati hatásokkal és kapcsolatokkal magyarázni. Nagyon jó példa erre a Zrínyi-eposz.”

Stepanović Predrag

LÖKÖS ISTVÁN
ZRÍNYI EPOSZÁNAK
HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

10.

SZERKESZTI
Bitskey István és Görömbei András

Lőkös István

Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei

Debrecen, 1997

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap,
a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatásával jelent meg

© Lőkös István

LEKTORÁLTA:
Stepanović Pregrád

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 207 5

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés és tördelés a KLTE-n készült
A nyomtatást és a kötést a Kinizsi Nyomda Kft. végezte
A nyomdai rendelés törzsszáma: 97.303.66-14-2
Felelős vezető: Bördös János ügyvezető igazgató
Terjedelem: 14,75 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1997-ben

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
I. A MARULIC-JELENSÉG	13
1. Iskola és erudíció	13
2. A történelmi konstelláció	16
3. A morálteológus Marulic	22
4. De institutione bene vivendi	25
5. Evangelistarium	29
6. Quinquaginta parabolæ	30
7. De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium	32
8. Kempis Tamástól Erasmusig	36
9. A Judit-eposz és genezise	40
„Liber Judith”	40
A Judit és Holofernész-téma	
irodalmi feldolgozásai	42
A Marulic-filológia és a Judit-eposz	44
A bibliai forrás és az eposz viszonya	46
Vergilius példája	63
Dante és Petrarca vonzásában	71
Prozódiai előzmények	79
A kompozíció és jellemábrázolás	83
II. KÉT MAGYAR PÁRHUZAM (KOMPARATÍV KITEKINTÉS)	99
1. Tinódi és Marulic	99
2. Sztárai és Marulic	103

III. TÖRÖKELLENES EPIKA MARULICTÓL	
KARNARUTICIG	115
1. Panaszének a mohácsi csatáról	115
2. Mavro Vetranović éneke Buda veszéséről	119
IV. A SZIGETI OSTROM A 16. SZÁZADI HORVÁT	
MŰKÖLTÉSZETBEN: ZRÍNYI EPOSZÁNAK	
KÉT FORRÁSA	123
1. Zára költője: Brne Karnarutić	124
2. A Karnarutić-mű és történelmi forrása, a Črnko-	
krónika	127
3. A Marulić-recepció	151
4. A nyelvi integráció kísérlete	168
V. RENESZÁNSZ ÉS BAROKK ANTITURCICA	171
1. Kaj nyelvű ének Sziget ostromáról	171
2. Zrínyi és Gundulić	188
3. A Dubravka költője	189
4. Az Osman és a Szigeti veszedelem	194
JEGYZETEK	203
NÉVMUTATÓ	227

BEVEZETÉS

I.

A magyar Zrínyiász horvát műköltészeti előzményeiről, ezek recepciójáról az elmúlt évszázadban több dolgozat is készült nálunk. Elsőként Thúry József 1894-ben *A Zrínyiász* című tanulmányában vetette össze Karnarutić Barna *Sziget várának elfoglalása* (Vazetje Sigeta grada) című epikus költeményét Zrínyi eposzával. Prózai fordításban részleteket is közölt Karnarutić művéből.¹ A sort Piszarevics Sándor zágrábi kiadású, *A magyar és a horvát Zrínyiász* című munkája folytatta², majd Simai Ödön műve következett *A Szigeti veszedelem első költői feldolgozása* címmel,³ s ugyanezen évben (1903) publikálta *Karnarutics éneke és a Zrínyiász* című tanulmányát a pesti egyetem kroatistája, Margalits Ede is.⁴ 1905-ben Hajnal Márton tette közzé *Karnarutić és a Zrínyiász* című összehasonlító értekezését,⁵ egy évtizeddel később pedig Szegedy Rezső vállalkozott a kérdés újabb összegezésére *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben* címmel.⁶ A budapesti kroatisztikai katedrán Szegedyt követő Bajza József 1937-ben ismét szükségesnek látta a Zrínyi–Karnarutić viszony tárgyalását, tanulmánya *Zrínyi és Karnarutić* címmel jelent meg.⁷

Századunkban a legteljesebb Zrínyi-monográfiát megalkotó Klaniczay Tibor – noha a kérdést igen fontosnak tartotta – könyve vonatkozó fejezetében (*A szigetvári ostrom irodalmi feldolgozásai*)⁸ csupán a fenti tanulmányok eredményeit foglalhatta össze, a magyarországi kroatisztikai kutatások akkori (1954–1964) defenzív helyzetéből adódóan újabb adalékok feldolgozására nem is hagyatkozhatott.

A felsoroltak alapján megállapítható, hogy a kérdés kutatóinak figyelme jobbra a Zrínyi–Karnarutić viszonyra irányult, a horvát

törökellenes epikának a recepció avagy épp a tipológiai párhuzam szempontjából fontosnak ítéltető darabjaival alig törtődtek. Jellemző például, hogy az első horvát nyelvű, tendenciáját tekintve kifejezetten törökellenes eposzról, Marko Marulić *Judit* című művéről Klanciczay monográfiájában szó sem esik, annak ellenére, hogy – 1915-ös Karnarutić-dolgozatában – már Szegedy Rezső tényként közölte: a zárai illetőségű Karnarutić munkája „a horvát költők közül főleg Marulić Márk spalatói költőnek, a *Judit* szerzőjének hatása alatt áll; Szulimán lovának részletes leírása, melynek hatása a magyar költő eposzában is érezhető, a legapróbb részletekig emlékeztet Marulić kis eposzában Holophernes lovának leírására”.⁹

A Marulić-eposz és a szigetvári ostrom irodalmi feldolgozásainak viszonyáról nálunk azóta sem igen mondtak többet, de Marulić munkásságának egészéről is csak szűkszavú megállapítások fogalmazódtak meg. Szegedy tanulmányának megjelenése előtt másfél évtizeddel Margalits Ede ugyan *híres* horvát íróként emlegeti Marulićot,¹⁰ de – jellemző módon – a Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes Irodalomtörténet* munkatársa, Popovics Pál is csak mindössze öt sort szentel a Marulić-jelenségnek.¹¹ Babits és Szerb Antal a nevét sem említi. A legterjedelmesebb magyar nyelvű Marulić-portrét 1995 előtt Csuka Zoltán írta meg a jugoszláv népek irodalmi fejlődését bemutató kézikönyvében.¹² Az utóbbi évtizedekben antológiákban megjelent néhány Marulić-mű részlete, így az *Imádság a török ellen* (Molitva suprotiva Turkom) és a *Judit* szemelvényekben,¹³ de a Marulić-oeuvre egésze és egyes opuszai iránt a magyar irodalomtudomány igazából nem tanúsított különösebb érdeklődést. Annak ellenére, hogy jó fél évtizede Horvátországban megindult az életmű kritikai kiadása, s a nemzetközi érdeklődés is megnőtt Marulić munkássága iránt. Mindössze Varjas Béla tesz említést róla a XVI–XVII. századi kelet-közép-európai epika változatait, valamint az ószövevényi *Judit* könyvének szépírói-műköltészeti feldolgozásait szemlélve.¹⁴ Igaz, Varjas már arra figyelmeztet, hogy a Judit-téma két magyar (Sztárai és Tinódi), valamint cseh és horvát feldolgozója „...egymástól függetlenül... Judit példájával buzdított ellenállásra a török túlerejével szemben, mert hitük, meggyőződésük szerint az isteni segítségben bízó népet akár egyetlen bátor nő is megmenekítheti a pusztító

ellenségtől".¹⁵ E rövid szemlében a feldolgozások méltatására szükségképpen nem vállalkozhatott Varjas, utalt viszont az egyes változatok műfaji hovatartozására, Marulić esetében szó szerint így: „A spliti Marko Marulić (1450–1524) horvát nyelven *hőskölteményt* (a kiemelés tőlünk, LI.) írt ... 1501-ben” a *Judit könyve* alapján.¹⁶

Mindezeket tapasztalva úgy véltük: a horvát műepika Marulić-tól Gundulićig ívelő, kifejezetten törökellenes célzatú anyagának feldolgozása, fejlődéstörténetének felvázolása hasznos lehet a magyar Zrínyi-kutatás számára, s mert a *literatura antiturcica* interpretációja déli szomszédunknál sem született meg, e munka elvégzése remélhetően a kroatisztika számára is hozadék lesz.

II.

Értekezésünk tárgya tehát a 16–17. századi törökellenes horvát műepika fejlődéstörténete. E folyamat két időhatára az 1501-es és az 1638-as esztendő. Az első a *Judit* című Marulić-eposz megírásának dátuma, a második Ivan Gundulić halálának időpontja. (Köztudott: a dubrovnikai költő halála napjáig dolgozott *Osman* c. eposzán.) A vizsgált időszak műepikai anyagának körülhatárolását egy további szempont is meghatározta: az adott periódus alkotásai többé vagy kevésbé, közvetve vagy közvetlenül szerepet játszottak/játszhattak a magyar Zrínyiász létrejöttében is. E recepció kérdését ezúttal azonban csak érintőlegesen kezeljük. Addig, amíg a horvát nyelvű szöveganyag és az abban körvonalazódó törökellenes tendencia folyamatosságát, ennek kapcsán a művek közötti kölcsönhatásokat nem tisztáztuk, nemigen lehet megnyugtatóan körülhatárolni a befogadás tényeit, jellegét és mértékét.

A horvát irodalomtörténet-írás az adott időhatárokon belüli jelenségeket (műveket és életműveket) kisebb vagy nagyobb mértékben feltárta. Marko Marulić *Judit* című eposza, Brne Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* című epikus kompozíciója vagy Ivan Gundulić *Osman*ja az elmúlt száz évben számtalan résztanulmány és szintézis igényű irodalomtörténeti dolgozat tárgya volt. Az utóbbi években főleg a Marulić-oeuvre feltárásában történt, akár mér-

földkönek is tekinthető előrelépés. Számos, eddig lappangó vagy éppen elveszettnek hitt kézirat került elő és jelent meg kritikai igényű kiadásban, s ennek megfelelően gyarapodott a Marulić-interpretációk száma is. Ivan Gundulić munkássága – Vsevolod Setschkareff német nyelvű monográfiája révén (Die Dichtungen Gundulić und ihr poetischer Stil. Ein Beitrag zur Erforschung des literarischen Barock, Bonn, 1952.) – a barokk nemzetközi szakirodalmának is tárgya lett. Egy 1984-es, Senjben, illetve Zadarban rendezett kroatisztikai konferencia anyagának közreadása pedig már arra a folyamatra irányította a figyelmet, amely Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* című epikus költeményétől Zrínyi Péter *Szigeti veszedelem*-fordításán át Pavao Ritter Vitezović *Odiljenje sigetsko* című verses kompozíciójáig ível, s amelynek tárgya Szigetvár 1566-os ostroma. Részben ez utóbbi tanulmányanyag, részben saját vizsgálódásaink konklúziói serkentették abbeli elhatározásunkat, hogy számba vegyük mindazon, a horvát műepika körébe utalható alkotásokat, amelyek tárgya a törökellenesség, s amelyek egy belső, a horvát irodalomtörténeten belüli recepciós folyamat összetevői. E tekintetben a Marulić-eposz és a Karnarutić-mű közötti viszony volt a legtöbbször vizsgált kérdéskör, s persze a szigeti ostrom Ferenac Ćrnko krónikájának horvát műköltői recepciója Karnarutićtól Zrínyi Péterig. Számon tartatott természetesen mindazon költemények sora is, amelyek olykor kevesebb, máskor több esztétikummal vallottak a törökellenes harcok tragikus eseményeiről. A trogiri (traui) kéziratoss könyvben fennmaradt, a mohácsi csatát bemutató, Franjo Fancev feldolgozta *tužba*, azaz panaszének említhető itt, valamint e műforma dubrovnikai művelőjének, Mavro Vetranovićnak versszövegei, mindezekelőtt a *Tužba grada Budima* című versezet, amely Buda 1541-es, török általi elfoglalásának körülményeit taglalja. Érdemben csak legújabban nézett szembe a horvát kutatás az ún. Murántúli énekeskönyv, a *Prekomurska pjesmarica* töredékes formában fennmaradt, négyrészes Zrínyi-énekével: ezt dolgozatunkban a törökellenes horvát műepika fontos darabjaként interpretáljuk.

III.

A 16–17. századi horvát epika eddigi szakirodalmában az egyes művek és életművek viszonyának, s a bennük kitapintható recepciós folyamatoknak csak részleges feldolgozására került sor. Épp ezért arra törekedtünk, hogy a recepció fejlődéstörténeti ívét minél árnyaltabban rajzoljuk meg Maruliától Gundulićig. Ez a szándék és cél indokolja az egyes művek bővebb elemzését éppúgy, mint az egész jelenség eszmetörténeti hátterének bemutatását, amely utóbbi elsősorban a Marulić-életmű esetében volt kikerülhetetlen – lévén, hogy e szépiroi oeuvre és a morálteológiai művek egy összefüggésrendszer alkotnak. A morálteológiai tárgyú Marulić-művek ismerete nélkül tárgyszerűen sem a *Judit*, sem más, törökellenes célzatú, horvát nyelvű Marulić-vers nem interpretálható. Az elmúlt évtizedek Marulić-filológiájának épp az előbbieik hanyagolásából (néhánykor alulértékeléséből) fakadtak egyoldalúságai. Ez indokolja a Marulić-fejezetten belül pl. olyan kérdéskör tárgyalását, mint a devotio moderna és a Marulić-életmű viszonya, vagy pl. az idős Marulić Erasmus-reflexióinak szövegszerűen is dokumentálható ténye.

A vizsgálódás további szempontjainak megválasztása főleg a motívumtörténeti tényezők, illetve a korabeli geopolitikai konsztaelláció, s a reneszánsz és a barokk művészetfelfogás függvényében történt.

A korszak magyar vonatkozásai szükségszerűen, mintegy a törökellenes horvát műepika magyar recepciójának későbbi feltárását előkészítendő kerültek előtérbe a dolgozat néhány részletében. Ez magyarázza a tipológiai természetű fejezetek és utalások (a Judit-téma európai és magyar párhuzamai, a Zrínyi- és a Gundulić-eposz tipológiája) beiktatását a dolgozatba.

A feldolgozott szövegeanyag nagyobbik hányada egyáltalán nem vagy csak szemelvények formájában olvasható magyarul. Ez a körülmény késztetett bennünket arra, hogy ezek fordítását is beiktassuk a szövegbe. A magunk fordította szövegeknél nem jelöljük a fordító nevét. Ferenac Črnko krónikájának szövegét is saját fordításunk alapján idézzük.

Itt kívánunk köszönetet mondani a munkánk befejezése előtt

sajnálatos módon elhunyt Klaniczay Tibornak, aki a téma feldolgozására már évtizedekkel ezelőtt biztatott, Hadrovics Lászlónak, aki a *Maribori énekeskönyv* Zrínyiászának szövegét még a hatvanas évek elején rendelkezésünkre bocsátotta, munkánkat tanácsaival segítette, továbbá Bitskey Istvánnak, Bori Imrének, Fried Istvánnak, Imre Mihálynak szövegünk véglegesítését segítő észrevételeikért. Külön meg kell köszönnöm Stepanović Predrag lektori munkáját.

I.

A MARULIĆ-JELENSÉG

1. Iskola és erudíció

Az 1450. augusztus 18-án Splitben (Spalato) született Marko Marulić, a horvát irodalom első európai formátumú költője. Életpályája 1524-ben bekövetkezett halálával zárult le, munkássága tehát az európai reneszánsz kiteljesedésével esik egybe. S bár az elmúlt évszázadokban sokszor emlegették a keresztény konvenciók (pontosabban a középkori keresztény hagyományok) folytatójaként és elkötelezettjeként, ma – az újabb Marulić-kutatás eredményeinek fényében – végső soron reneszánsz költőnek kell tartanunk.

Életéről viszonylag kevés egykorú információ maradt fenn, nem sokkal több annál, amit kortárs-életírója, Franjo Božičević-Natalis feljegyzett.¹⁷ Eszerint Marco Marulić (vagy ahogyan latin munkáiban magát nevezte: Marcus Marulus, Marcus Marulus Spalatensis, Marcus Marulus Dalmata) istenfélő és erkölcsös férfi és hazafi volt, aki szigorú rend szerint élte mindennapjait: „darócruhában”, „szent könyvek mellett”, „a műsákkal együvé zártan”, az éjszakát is a munkának s az imádságnak szentelve, s aki „a templomba...elsőként lépett be, és utolsónak távozott onnan”.¹⁸ A későbbi kutatás bizonyította: e Božičević-Natalis rajzolta, túlzottan krisztianizált pályakép hőse a valóságban korántsem volt ily aszketikus egyéniség, ellenkezőleg: nagyon is a reneszánsz létforma vállalója volt, még akkor is, ha olyan végletességek nem jellemezték, mint pl. a dubrovniki pályatársat, a lírikus Šiško Menčetićet. Mert ahogy műveinek modern olvasata és interpretációja kétséget kizáróan bizonyítja az életmű reneszánsz poétikai alapozottságát,

úgy – adatok tanúsítják – életvitelében is a reneszánsz kor szokásrendjéhez igazodott.¹⁹ Modern biográfusa, Mirko Tomaso-viç jó szemmel vette észre ennek részbeni bizonyítékait Maruliç végrendeletében. Az 1521. július 4-én készült testamentum pedáns, az e világi értékeket becsülõ férfiúra vall, aki gondosan vette számba saját és a nagy család javait, és osztotta fel azokat örökösei között.²⁰ Ingatlan vagyonát éppúgy, mint könyvtárát, s pl. azt az ezüstórát, amely Beriszló Péter ajándékként jutott birtokába.²¹

A mondottak mellett persze más, nyomósabb érvek is felsorakoztathatók. Mindenekelõtt az a mûveltséganyag, amelynek megszerzése és spektruma egyértelmûen a humanista erudíció jegyeit mutatja, még inkább ennek a teljes Maruliç-életmûvet átszövõ és épp ezért meghatározó jellege. E tekintetben is csupán a legfontosabb tények felsorolására szorítkozhatunk.

Az ifjú Maruliç a humaniórákat Splitben végezte a kor ismert literátora, az itáliai származású Tideo Acciarini (Tydeus Acciarinus) irányítása mellett, majd Padovában folytatta tanulmányait (egyesek szerint középfokú, mások szerint egyetemi stúdiumokat végzett), s Božičević még azt is tudni véli, hogy itt Firmian Collo és Janesija Picentin Hieronym voltak mesterei. A kortárs életíró a padovai tartózkodás dokumentumaként említ egy Maruliç szerkesztette latin nyelvû szónoklatot is (*Serenissimi Principis Nicolai Marcelli*), amelyben az elhunyt velencei dózse, Nicolò érdemeit méltatta.²² Tomaso-viç szerint ugyan „a padovai egyetem dokumentumai között nem található meg Maruliç dossziéja”,²³ Božičević információit kétségbe vonni azonban ennek ellenére felesleges, mert számos egyéb állítását a kutatás már filológiailag igazolta.

A padovai intermezzo után erudíciója további gyarapítása ismét a szülővárosban folytatódik, most már a következetes önmûvelés révén. Az 1420 óta Velence fennhatósága alá tartozó városban ennek feltételei adottak: Maruliç ifjúsága idején az itáliai reneszánsz recepciójának már több évtizedes múltja van Spalatóban. S hogy ez a humanista mûveltséganyag mennyiben tette valóban *poeta eruditussá* Maruliçot, arról – mûvei mellett – elsõsorban könyvtárának anyaga vall meggyõzõen. Két mûveltségi szféra, az egyházi és a világi auktorai sorakoznak itt, képviselve a teológiát, bölcselést, geográfiát, történelmet, grammatikát, retorikát, asztronómiát s a földmûveléssel kapcsolatos ismerettárat, valamint gazdagon a

szépirodalmat is. Szent Ágoston, Szent Jeromos, Cyprianus, Órigenész, Tertullianus, Lactantius, Euszebiosz, Baszileiosz, Aranyászú Szent János, Szent Bernát, Aquinói Tamás opusai bizonyítják egyháztörténeti, vallásbölcseleti, dogmatikai jártaságát, a vallásos szféra szépirodalmi igényű munkái közül pedig az 5. század keresztény latin költői (Sedulius, Arator), valamint az evangéliumok 4. századi megverselője, Iuvencus. A reneszánsz virágkorának gyermeke lévén – a medievisztikát reprezentáló szerzők mellett – az antik mesterek alapműveit is forgatta, polcain ott sorakoztak Arisztotelész, Platon, Hérodotosz, Thuküdidész, Plutarkhosz, Vergilius, Horatius, Juvenalis, Martialis, Sallustius, Titus Livius, Cicero, Plinius, Valerius Maximus munkái is. Az pedig már csak természetes, hogy az újkort képviselő auktorok között a kor humanistái, tudósok, költők, prózaírók is jelen vannak, így pl. Lorenzo Valla (Laurentius Valensis), Ivan Torelli, Poggio Bracciolini, Guarino Veronese (Janus Pannonius tanítómestere), Petrarca, Boccaccio és természetesen Pietro Bembo. Számos dolgozat tárgya volt már Marulić Dante-recepciója is,²¹ egy 1519-ből való, Toma Nigierhez intézett ajánlásból pedig azt tudhatjuk meg, hogy élete alkonyán az Erasmus-opusok iránt is fogékonyak bizonyult.²⁵ Egyébként a Trogirból elszármazott padovai egyetem tanár, Matej Andronik 1502-ben Velencében megjelent *Epithalamiuma* is azt jelzi: a legfrissebb munkák sem kerülték el figyelmét, kivált, ha olyan tárgyat érintettek, mint a nevezett mű. A padovai szerző a nászéneket II. Ulászló és a XII. Lajos francia király rokonságához tartozó Candalei Anna házasságának alkalmára írta, s a szerző származásán túl az esemény másik horvát vonatkozása volt, hogy a leendő királynét a šibeniki (Sebenico) Srećko Petančić kísérte Horvátországon át Székesfehérvárra, illetve Budára.

E műveltségi mérlegben – az eddig vázoltak mellett – fontos tétel Marulić nyelvszemlélete és irodalmi nyelvi gyakorlata is. A Dante- és Petrarca-inspiráció e téren is nyilvánvaló, de benne – mint példa – bizonyára szerepet játszott az olasz reneszánsz irodalom Petrarca utáni korszakának nyelvszemlélete is. Marulić – mindezek hatása alatt – mind a humanista latinitást, mind a „népi ékesszólás” eszközét – az olasz és a horvát nyelvet – egyenrangúnak tartotta, műveinek megalkotása során mindhármat használta. Anyanyelvét, a horvátot, annak is a Splitben használt dialektusát, a ča nyelvjá-

rást – amely akkor irodalmi nyelvnek minősült – lírikusként és eposzköltőként egyaránt tudatosan alkalmazta. Példája is volt: a horvát középkor ismerten gazdag írásbelisége, az ún. glagolita keresztény irodalmi műveltség éppúgy, miként a latinicával írott vallásos művek összessége.²⁶ A Marulić-erudíció rétegeinek bemutatásakor ennek meghatározó hatásával is számolni kell. S noha könyvjegyzékén ezekre utaló konkrét adatot nem találunk, a műveiben tetten érhető recepció, valamint a hazai, latinul író humanista elődök és kortársak jelenléte (Juraj Šižgorić, Jakov Bunić) s a Dalmáciában már korábban virágzó trubadúrlíra és a petrarkizmus kortársi térhódításának (Šiško Menčetić, Džore Držić) ismeretében²⁷ teljes mértékben oszthatjuk Mirko Tomasović véleményét, mely szerint „...a *Judit* ajánlásából és horvát nyelvű költeményeinek stilisztikai jellegzetességei nyomán nyilvánvaló, hogy ismerte saját irodalmi hagyományunkat, és nem csupán a vallásos, hanem a világi költészetet is, amellyel tevékeny alkotói viszonyt teremtett”.²⁸

2. A történelmi konstelláció

Marulić-interpretációnk célja és ebből következő szempontjaink szükségessé teszik ama történelmi konstelláció rövid felvázolását, amely az életmű háttere volt.

Mint ismeretes, László nápolyi király 1409. július 9-én a velencei köztársaságra ruhazza Dalmáciát illető jogait.²⁹ Velence azt remélte: Zadar, Vrana, Novigrad, valamint Pag, Nin, Rab, Cres és Osor szigetei után hamarosan kiterjesztheti hatalmát Šibenik, Split és Trogir városaira, sőt Dubrovnikra is. A nevezett városok tanácsai azonban továbbra is Zsigmond magyar király fennhatóságát ismerik el, így Velence számára nem volt más út, mint megostromolni e városokat, és így kiterjeszteni hatalmát egész Dalmáciára. 1412. október 30-án – kétévi ostrom után – a velenceiek el is foglalják Šibeniket a hozzá tartozó szigetekkel együtt. Split és Trogir meghódítására azonban ekkor még nem került sor. Az utóbbi

megszerzése – kemény küzdelem után – 1420. június 22-én történt meg. Trogir elestét s így a már Splitet is fenyegető túlerőt látva – egyúttal a védekezés reménytelenségét felmérve és felismerve – Split Nagy Tanácsa úgy döntött: bizonyos feltételek mellett átengedi a várost Velencének, azaz elismeri annak fennhatóságát. Ennek dátuma: 1420. június 18.³⁰

A velencei uralom évtizedei alatt Split – a politikai és földrajzi körülmények miatt – változatlanul nehéz helyzetben volt. Egyfelől a szomszéd horvát bánság földesurai (pl. Ivaniš Nelipić), valamint a mindenkori horvát bán (Frangepán Miklós és János, Matko és Petar Talovac) és a magyar király (Zsigmond, majd Mátyás) érdekeivel és törekvéseivel került szembe, másfelől viszont – az 1467 után megjelenő, később egyre fenyegetőbbé váló – török veszéllyel kellett számolnia. 1471-ben a Neretva menti Počitelj elfoglalásával a török kezére került a makarskai tenger mellék (Makarsko primorje), ami Split számára már aggasztó eseménynek bizonyult. Az ezt követő évtizedekben – Mátyás török háborúi ellenére – a török veszély állandó tényező maradt, a fenyegetettség hol kisebb, hol nagyobb mértékben fokozódott. Csak néhány fontosabb, szemléltető adat. 1481-ben III. Bajazid seregei elfoglalják a kotori (cattarói) öböl egyik erősségét, Hercegnovit. Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után a török nyomban támadást indít a horvát és a boszniai területek ellen. 1493 nyarán török seregek dúlják Horvátországot, Kranjt, Stájerországot és szeptember 11-én – már visszavonulóban – a dalmáciai Udbinánál súlyos csapást mérnek a Derencsényi Imre vezette horvát–szlavón haderőre. Tizenháromezer horvát katona vesztí itt életét, maga Derencsényi bán török fogságba esik.³¹ 1494-ben Észak-Stájerországig pusztítanak a török seregek, s az Una folyót átlépve feldúlják Nyugat-Horvátországot is. 1499-ben török kézre jut a dalmáciai Makarska, 1500-ban pedig már Dalmácia velencei fennhatóság alatt lévő városaiig (Nin, Zadar, Šibenik, Trogir, Split) hatolnak – sok kárt okozva pusztításaikkal a városokat övező településeken.³² 1503-ban ugyan hét esztendőre békét köt II. Ulászló és II. Bajazid,³³ ám úgy tűnik: a veszélyhelyzet a térségben változatlan. Egy 1508-ban történt eset jól mutatja a török „békevágyat”. Split kenéze, Pietro Malipiero – meghallva, hogy a horvát katonaság Sinj elhagyására készül – nyomban útnak indít harminc lovast Žarko Dražojević

vezetésével a védelmet megerősítendő. Sinj a Cetina völgye felől egyfajta kapu volt a mindössze harmincöt-negyven kilométerre fekvő Splithez vezető úton, tehát fontos, a város védelme érdekében mindenképp megtartandó erősség. Ha ugyanis Sinj török kézre jut, úgy az oszmán sereg előtt szabad az út Splitig és Trogirig.) Žarko Dražojevićet és harminc főt számláló csapatát – útban Sinj felé – egy nagyobb török egység megtámadja, s felkoncolja valamennyijüket.³⁴

Az is szinte mindennapos eset, amely pl. 1507-ben történt, amikor a török a spliti püspökség városon kívüli birtokairól és a környékbeli településekről egy nagyobb rajtaütés alkalmával 4000 aprójószágot és marhát hajtott el, s húsz személyt rabszíjra fűzve hurcolt el.³⁵ A példák folytathatók. 1510-ben – békeidőben! – egy hatszáz főnyi gyalogosból és háromszáz lovasból álló török katonai egység dúlta fel a Split környéki falvakat, s elhurcoltak százhusz lakost – férfiakat, nőket és gyermekeket.

A betörések és fosztogatások gyakorisága oly félelmet támasztott a környék lakosságában, hogy közölték Jakov Lionnal, Split akkori kenézével: elhagyják szülőföldjüket és más, biztonságosabb helyre települnek át.³⁶

Am hogy Split saját védelmi erőfeszítéseiről és helytállásáról se feledkezzünk meg, említsük meg az 1510. szeptember 26-i török támadást, amikor is a város falai alá érkező négyszáz főnyi török lovas csapatot a spliti katonaság és a városi polgárok együttesen futamítják meg.³⁷ Sajnos, a sorozatos összetűzések során gyakrabban volt vesztes Spalato városa, mint a török portyázó csapatok. Ez utóbbi esetek gyakorisága és növekvő veszélyessége ösztönözte Spalato püspökét, Bernardin Zanét, hogy mindeme tényeket a lateráni zsinat elé tárja (1512), s az egyház és Európa főpapságának segítségét kérje Split védelme érdekében. Mivel az ilyen megnyilatkozások, memorandumok mind gyakoribbak lesznek a térségben, egyik első és fontos példaként idézzük az érsek zsinati beszédének egy drámai részletét: „Nem írom le a szerencsétlenséget, amelyet ők (ti. a törökök LI.) az elmúlt időkben reánk hoztak, mert azokat ismeritek. Tekintsétek atyák a keresztények mostani fájalmát, akiken a törökök a legkegyetlenebb módon töltik ki mérgüket. A szülők karjaiból ragadják el fiaikat, az anyák kebléről a kisdedeket, megbecstelenítik az asszonyokat férjeik jelenlétében,

a szüzeket az anyák karjaiból tépik ki bujaságtól úzve, öreg szülőket öldösnek le saját fiaik előtt, mint feleslegessé vált személyeket, ifjakat fognak az eke elé mint barmokat, és kényszerítik őket, hogy mélyre szántsák a földet. Semmi tiszteletet sem tanúsítanak a nőkel szemben, nincs semmi érzés bennük a gyermeki kor iránt, semmi szánalom az öregséggel szemben. Nem úgy mondom el mindezeket, szentséges Főtisztelendő Urak, nagy tudományú atyák, mintha hallottam vagy olvastam volna, hanem úgy, ahogyan valóban láttam. Tulajdon szemeimmal láttam – mondom: láttam – hogyan jönnek egészen Split elővárosában lévő érseki rezidenciáig és ama legszerencsétlenebb Split városa alá – tűzzel és vassal pusztítva, semmivé téve mindent, hogy aztán magukkal hurcolják szomorú rabságba a férfiakat és a nőket, Őszentsége gyermekeit és az enyéimet. Ezt látta városaiban Őszentsége tizenkét suffraganeusa, akik az enyémeik is. Én magam Szentséges Atyám gyakorta, többször is (fájdalmas és szomorú nekem!), midőn szent dolgokban foglalatostkodtam, arra kényszerültem, hogy levessem a »cappát« és a püspöki ornátust, és fegyvert fogjak, a város kapujához fussak, vigasztaljam a megszorított spliti népet, amelyet a Te Apostoli jószágod reám bízott, hogy lelkesítsem és serkentsem, hogy felkeljen azok ellen, akik vérünkre szomjaznak...»³⁸

A helyzet súlyosságát csak fokozták a török birodalomban – épp a lateráni zsinat idején – végbement változások. 1512 áprilisában a janicsárok lemondásra kényszerítették Bajazid szultánt, s a helyét I. Szelim néven elfoglaló fia (1512-től 1520-ig uralkodott) parancsot ad a végvidéki pasáknak és bégeknek a magyar és a horvát területek támadására.³⁹ A báni Horvátország és Dalmácia területén ezekben a hónapokban „a barmok elhajtása, a lakosság rabszújra fűzése, a falvak fosztogatása és feldúlása gyakoribbá vált, mint korábban”⁴⁰

E tragikus állapotok Dalmáciában a következő években (1513–1522) csak súlyosbodtak. Várak kerültek török kézre (Čačvina, Nućak), köztük a már említett Sinj (1513-ban), de veszélybe került Skradin (Scardona) is, olyannyira, hogy a modrusi püspök, Stjepan Kožičić 1513. június 27-én – immár a második horvát egyházi méltóság – a lateráni bazilikában ismét Dalmácia pusztulásáról beszél, és segítségre szólítja fel a zsinat résztvevőit. Az 1516–22 közötti években a török állandó jelenléte és akciói tartják rettegésben Zadar, Šibenik, Split és Trogir térségét. Split szem-

pontjából különösen három esemény volt vészjósló: az egyik Knin (Tinin) feladása (1522. május 28.), a második és harmadik – röviddel Knin eleste után – Skradin és Klis (Klissa) feladása.⁴¹

Mindeme tények a Marulić-életmű értelmezése szempontjából kiegészítendőek a korabeli magyar és velencei politikát érintő események néhány fontosabb, Beriszló Péter személyével kapcsolatos adattal.

II. Ulászló 1513 áprilisában Beriszló Péter veszprémi püspököt nevezi ki horvát–szlavón–dalmát bánná, egyben ő a királyi kincstartó is. A trogiri patrícius családból származó Beriszló, kinevezése idején, már népszerű, híres személyiség: 1502-ben háji, 1507-ben fehervári prépost, 1511-től Veszprém püspöke.⁴² Említett „...egyházi javadalmaikat diplomáciai és kancelláriai szolgálataiért kapta”.⁴³ Új méltósága új kötelezettségekkel járt: feladata „...a Délvidék védelme a török becsapások ellen”.⁴⁴ Legjelesebb hadvezéri tetteként az 1513. augusztus 25-i dubicai csatát tartják számon, amikor is több főúrral – köztük volt Zrínyi Miklós és Paksy János is – fényes győzelmet aratott, s ahonnét gazdag zsákmánnyal, előkelő foglyokkal (bégekkel) térhetett haza.⁴⁵ A pápa – elismerésképpen – kardot és sisakot küldött neki, a király pedig kinevezte vranai perjellé és dubicai főispánná.⁴⁶ Egy év múlva fontos feladatot kap a királytól. X. Leó pápa 20 000 aranyat adományoz Ulászlónak a határok védelmének megerősítésére, aminek felhasználásával az Beriszló Pétert bízta meg. Beriszló ettől kezdve közvetlen kapcsolatban van a pápával. A kapcsolattartás egyik formája a levélváltás, a másik a követ útján történő érintkezés. Beriszló követe az a Toma Niger (Nigri Tamás) volt,⁴⁷ aki karrierjét Bernardin Zane spliti érsek titkáráként kezdte, 1512-ben urát elkísérte a lateráni zsinatra, ahol annak fentebb már idézett törökellenes beszéde elhangzott, s akit később, 1520-ban, a pápa skradini püspökké nevezett ki.

Beriszló komolyan vette feladatát, bár alighanem a lehetetlent kísérelte meg, amikor a boszniai, a dalmáciai és horvátországi végeken egyaránt megkezdte védelmi és határokat erősítő akcióit. Tevékenysége rövid összegezésétől nem tekinthetünk el, mert Dalmácia városaiban, így Splitben is, személyében látták a török támadások megfékezését. Beriszló püspök valóban meg is tett mindent vállalása teljesítéséért. A csatamezőn éppúgy helyállt,

mint a diplomácia terepein, s ez utóbbi munkában éppen spalatói híve, Toma Niger volt első számú segítője. 1515-ben az Una völgyében fekvő Bihać környékén gyűjtötte egybe seregeit egy török elleni hadi vállalkozás céljából, amelyhez a pápától 2000 aranyat, nagyobb mennyiségű búzát, ágyúkat és puskaport kapott.⁴⁸ Kemény harcokat vívott Jajce megtartásáért,⁴⁹ s közben a szlavón főrendek gáncsoskodásával kellett szembenéznie, ezek ui. megtagadták a bánnak az engedelmességet, mégpedig azzal az érveléssel, hogy ők csak Szlavónia védelmére kötelezhetők, mivel nem a horvát bán, hanem Magyarország joghatósága alá tartoznak.⁵⁰ Beriszló határozottságát mutatja, hogy az ügyben a királyhoz fellebbezett, aki rendeletben, jószágvesztést helyezve kilátásba, utasította a szlavón főurakat és a nemességet az engedelmességre.⁵¹

Amikor az évtized második felében a sokasodó védelmi feladatok úgy kívánják, aktív diplomáciai munkába kezd, Velencébe, Rómába és Brüsszelbe küldi követét, Toma Nigert, aki levelet visz tőle Velencének, a pápának és V. Károly császárnak.⁵² Az 1520-as esztendőben a török támadások Dalmáciában különösen felfokozódtak, s ekkor érte a halál Beriszló Pétert is: 1520. május 20-án, a korenica csatában esett el.⁵³

További vizsgálódásaink szempontjából fontos tudni, Toma Niger mellett Marulić is Beriszló spalatói bizalmasai közé tartozott, aminek egyik beszédes bizonyítéka az az czüstóra, amelyet Split poeta eruditusa Beriszlótól ajándékképpen kapott.⁵⁴ Kettejük viszonyát Beriszló trogiri származása és családi kötődése éppúgy befolyásolhatta, miként Marulić és Nigri Tamás (Toma Niger) barátsága, amely a két jeles spalatói gyermekkorában kezdődött, s Marulić 1524-ben bekövetkezett haláláig töretlen maradt. Kettejük férfikori kapcsolatát jellemzi, hogy Nigri Zane érsek beszédéről és annak lateráni zsinati fogadtatásáról baráti levélben tájékoztatta Marulićot,⁵⁵ majd pedig 1521-ben – már mint skradini püspök – viszi magával Rómába Marulić VI. Hadrian pápához írott, egy törökellenes koalíció létrehozását sürgető *Epistoláját* (*Epistola Domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max. de Calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium et Christianorum unionem et pacem*).

Nem lehet kétséges, milyen volt az a közérzet és lélekállapot, amelyet Beriszló halála mellett még olyan veszedelmes hírek

motiváltak, mint az éppen csak hatalomra került II. Szulejmán 1521-es hadjáratának következményeiről, Szabács, Zimony és Nándorfehérvár elestéről szólóak. Azt már csak konstatálni kényszerültek, hogy a török csapatok újból és egyre sűrűbben jelentek meg az Adria partján, Split falai alatt is. És ezek után politikai-katonai konstelláció és irodalom összefüggése, kölcsönhatása több mint nyilvánvaló, ha tudjuk: Marulić 1501-ben papírra vetett Judit-eposza (*Istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena*, azaz *Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve*) 1521-ben lát első ízben nyomtatásban napvilágot Vencében,⁵⁶ 1522-ben pedig már – a *Judit* második kiadásával egy időben – a fentebb említett latin nyelvű, VI. Hadrianhoz intézett *Epistola* is publicitást kapott egy római tipográfus jóvoltából...⁵⁷

3. A morálteológus Marulić

A humanista eszmények jegyében nevelkedő s a reneszánsz művészetfelfogás számos elemét befogadó, ugyanakkor a török fenyegetettséggel s az ebből fakadó lehetséges létbizonytalansággal együtt élni kényszerülő Marulić számára a keresztény világkép volt az az eszmei támasz, amely irodalmi és tudományos munkásságának irányát is motiválta. Úgy vélte, az Antikrisztust megtestesítő pogányság, azaz a török ellenében a keresztény morál lehet a leghatásosabb szellemi fegyver, ezért azt életműve egészének vezérelvévé tette. Morálteológiai, krisztológiai, avagy az ótestamentumi könyveket, pontosabban személyeket interpretáló és exemplumszerűen bemutató munkái egyaránt bizonyosságai ennek,⁵⁸ de ez az erkölcsiség adja horvát nyelvű versei (pl. a *Molitva suprotiva Turkom* = *Imádság a török ellen*, a *Tuženje grada Hjerolim* = *Jeruzsálem városának panasza*, a *Lipo prigovaranje razuma i človiaka* = *Az értelem és az ember szép párbeszéde*) és a Judit-eposz, valamint a *Davidias* értékszférájának egyik alaprétégét is. Köztudott: európai hírnevét, tudományos elismerését is e tárgy-

körbe tartozó latin nyelvű dolgozatainak köszönheti, első ilyen munkája, a *De institutione bene vivendi* – népszerűségben – Kempis Tamás *De imitatione Christijével* vetekedett még a 17. században is. Épp ezért meglepő a Marulić-filológia korábbi közömbössége – és némelykor értetlensége – e világirodalmi és eszmetörténeti szempontból sem elhanyagolható, egyébként pedig a Marulić-életmű interpretációjának egyik kulcsát jelentő jelenség iránt. Jellemző, hogy a morálteológus Marulićról mindössze egyetlen nagyobb lélegzetű munka készült az elmúlt négy-öt évtizedben. Franjo Diomartić 1946. május 14-én védte meg doktori disszertációját a római Gergely-egyetemen *Marcus Marulus Spalatensis (1450–1524) eiusque doctrina ascetica* címmel, amely azonban – tudomásunk szerint – nyomtatásban nem jelent meg.⁵⁹

Vjekoslav Štefanić 1950-es, lényegében tárgyszerűnek tekinthető tanulmányának⁶⁰ számos fontos megállapítása időtállóan bizonyult ugyan, s a dolgozat egésze azt sugallta, hogy a kutatás folytatása további eredményeket ígér, a téma kívánt és várt monografikus igényű feldolgozása azonban mégis elmaradt. Pedig Štefanić világosan megjelölte Marulić morálfelfogásának és világgépének összetevőit, nevezetesen azt, hogy benne a „sztoicizmus, platonizmus és kereszténység egészül harmonikus egységgé, amelyben a keresztény eszme dominál”,⁶¹ hogy az antik szerzőktől átvett történeteket szinte kivétel nélkül krisztianizálja, s hogy ez a keresztény morálteológiai rendszer és világgép a törökellenes küzdelem céljait kívánta szolgálni, és – a legreménytelenebb helyzetben is – a keresztény értékek védelmének jogosságát igazolni.

A Štefanić-tanulmány megjelenését követően csak mintegy három és fél évtized elmúltával (igaz, az ötvenes évek legelejéhez viszonyítva már végső soron tisztultabb szellemi légkörben) írhatta le Vladimir Filipović – Marulić filozófiai nézeteiről értekezve – a következőket: „Hazáját közvetlenül fenyegeti a török, a keresztény eszme számára tehát nem csupán a tradíció maradványa (a kiemelés tőlünk LL.) – amint sok interpretálója véli! –, hanem az iszlám legvilágosabb szellemi antitézise, azoknak az eseményeknek antitézise, amelyeket az idegen hódító világosan felírt zászlaira”.⁶² Tegyük hozzá: ez a Filipović-dolgozat már akkor látott napvilágot, amikor a spliti Književni krug (Irodalmi Kör) gondozásában Marulić műveinek kritikai kiadása is megindult.

A fenti Filipović-idézetből az is kiderül, hogy Marulić interpretátorainak egy része másként ítél e morálteológiai örökségről, „a tradíció maradványának” tartja azt, olyan elemnek, amely a teljes oeuvre értékeit különösebben nem növeli. Erre példaként a Marulić-örökség ápolásában igen jelentős érdemeket szerzett Marin Franičević egy megjegyzését idézhetjük. A Judit-eposz első, 1521-es kiadásának 450. évfordulóján írta: „Marulić európai dicsőségét latinul író ortodox keresztény és moralistaként vívta ki.”⁶³ E megállapításnak az európai dicsőséget, a latinitást és a keresztény moralista sikerességét illető része helytálló, ám az ortodox minősítés igaztalan, félreérthető és szűkkeblű is. Maga az *ortodox* jelző kifogásolható, hisz az a keleti keresztény egyház lényegi vonásaira utal – jöllehet a reneszánsz szakértő Franičević a spalatói mester eszméinek középkoriságára akart utalni. Ám ebben sem oszthatjuk felfogását, hisz a Marulić-életmű etikai és teológiai színeképe sokkal összetettebb, hogysen egyetlen jelzővel lehetne minősíteni. Vajon mihez viszonyítva tekinthetnénk ortodoxnak, azaz konzervatívnak – a keresztény gondolkodás történetén belül is – ezt a keresztény világképet és tudósi, valamint költői mentalitást? Franičević felfogása szerint nyilván a reneszánsz világiasságához, illetve nemzeti nyelvi, irodalmi és eszmei programjához. Úgy is zárja fejtegetéseit, hogy bár a latin nyelvű művek sikerei és a *Davidias* című eposz „képgazdag és dinamikus hexaméterei” „nem kevés költői tehetségre vallanak...”, Marulić mégis a *Judit* és még néhány horvát nyelvű versének szövegei...” révén lett halhatatlanná.⁶⁴ Ez kétségtelenül igaz, de szükséges azt is tudni, hogy az a teológiai, etikai és bölcséleti szemlélet, amely e horvát nyelvű Marulić-művek eszmei alapját és hátterét jelenti, a morálteológiai, bibliai, krisztológiai tárgyú művek nélkül aligha jöhetett volna létre.

E vitatott kérdés csakis úgy tisztázható, ha a Marulić-oeuvre szóban forgó rétegének értékrendjéhez az európai konstelláció egésze felől közelítünk, figyelembe véve azon belül a különféle fejlődési fázisokat.

A közel két évszázad leforgása alatt morálteológiai bestsellerré vált, s a keresztény szellemiség történetében számon tartott első Marulić-mű, a *De institutione bene vivendi* 1506-ban jelent meg először, a szintén a keresztény hittudomány körébe illeszkedő másik opus, az *Evangelistarium* 1516-ban, az eddig még nem említett

Quinquaginta parabolae 1516-ban, majd 1519-ben a krisztológiai tárgyú *De humilitate et gloria Christi*. A *De institutione bene vivendi* első velencei kiadását már 1509-ben követte – szintén Velencében – a második, majd 1513-ban a harmadik, immár bázeli edíció.

A krisztológiai tárgyú *De humilitate et gloria Christi* kivételével tehát valamennyi megelőzte Erasmus Újszövetség-fordítását és kiadását (1516) és Luther 1517-es fellépését, Erasmus *Paraphrases in N. Testamentum*a pedig csak 1522-ben kerül ki a bázeli nyomdából. Mindez együttesen máris arra int, hogy a Marulic-világkép és morálfelfogás vitathatatlan keresztény dominanciájának megítéléséhez – viszonyítási pontként – a reformációban és az erasmista bibliakritikában és filológiában megjelölhető progresszió mellett más szempontokat is figyelembe kell venni. Kivált annak a markáns humanista jellegű erudíciónak ismeretében, amelyről az életrajzi fejezetben szóltunk.

4. *De institutione bene vivendi*

A *De institutione bene vivendi* 1506 és 1694 között – eddigi ismereteink szerint – negyvennégy kiadásban jelent meg latin, olasz, német, portugál, francia és cseh nyelven. A megjelenés helyeinek spektruma igen tarka: Velencétől Bergamón, Bázelen, Kölnön, Solingenen, Dillingenen, Augsburgon, Párizson, Douain, Antwerpenen át Lisszabonig terjed, s ma még nem tisztázott megnyugtatóan a cseh kiadás színhelye.

Marulic – e *hatkönyvet* (liber) és ezeken belül *hetvenegy fejezetet* (caput) tartalmazó munkával – kora hívő emberét kívánja az üdvözülés útjára vezetni. Módszerét és érvrendszerét – e célnak megfelelően – a katolikus hittudomány tanításaira alapozza. Műve struktúrájában meghatározó a dogmatika, a dogmatörténet, a szentségek teológiájának s a keresztény morál tételeinek számtalan eleme. Tematikai gazdagságát és változatosságát az alábbi szelektív felsorolás is kellőképpen illusztrálhatja. Ezek: az alázatosság, a hívságok elutasítása, a kapzsiság kerülése, a szerénység, az en-

gedelmesség, az igazság és a hazugság, a bűn és a bűnbánat, a gyónás és az áldozás, a halálról való elmélkedés, a szeretet (Isten, a felebarát és az ellenség iránti szeretet), az erkölcs tisztaságának megőrzése, az állhatatosság, mely az erényes élet záloga.

Traktátusaiban nagy szerepet kapnak az *exemplumok* (a címben is kiemeli: *per exempla sanctorum*), ami az interpretálót arra sarkallja, hogy azt a középkor alkonyán népszerű és nagyszámú exemplumgyűjteményekkel (*Legenda aurea*, *Promptuarium exemplorum*, *Catalogus sanctorum*, *Scala coeli* stb.) is rokonítsa.

Forrásai a *Szentírás* szöveganyaga mellett az ókeresztény irodalom nagyjainak (Augustinus, Jeromos, Caesareai Euszebiosz, Nagy Szent Gergely), a középkor szentjeinek (Remete Szent Antal, Assisi Szent Ferenc, Szent Benedek, Szent Bernát stb.) munkái, illetve ezek aszketikus életéről szóló legendák, valamint a hagiográfia voltak. Egyet kell viszont értenünk Mirko Tomasović-tal, aki szerint a *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* középkori rokonainál modernebb munka, mert textusa a humanista latinítással gazdagodott, s a szerző erudícióját az antikvitás öröksége is gyarapította.⁶⁵ Közvetlen mintája ui. Valerius Maximus *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*,⁶⁶ mind a retorikai szerkesztés, mind az etikai célzatosság tekintetében. Maga Marulić utal erre – közvetve – műve ajánlásában. Ugyanitt céloz az ókori szerző munkája és a saját műve közötti distanciára is,⁶⁷ ami nem feltétlenül az ókori minta elutasítása, sokkal inkább a keresztény igazság prioritásának hangsúlyozása. Így ez nem változtat azon a tényen, hogy ne kellene számolni az ókori szerző művének jelentősebb mértékű recepciójával. Erre utal az ajánlás hivatkozott részlete mellett a szerző Valerius Maximus-stúdiumainak dokumentuma is, a *Valerii Maximi compendium per Marcum Marulum*, amelyet – műve anyagának gyűjtése közben – az ókori auktor tanulmányozva állított össze.⁶⁸

A keresztény erkölcs tanításának szándékával készült *De institutione bene vivendi* vizsgálódásunk szempontjából legfontosabb részlete a negyedik könyv negyedik, *De veritate colenda mendacioque fugiendo* című fejezete. Az igazság és a hazugság, a két erkölcsi kategória *exemplumok* sokaságával illusztrált magyarázata ugyanis egy ponton világosan kötődik a Judit-téma morálproblémájához.

Marulić – miután részletesen kifejtette a két kategóriával kapcsolatos nézeteit, beiktat egy passzust, amelyben azt mondja, hogy „...hasznos mindenkor tartózkodni a hazugság ama fajtájától, amely valamilyen lelki, testi vagy anyagi kárt okozhat,”⁶⁹ továbbá, hogy „egyetlen hazugság sem bűn nélküli”,⁷⁰ ám – teszi hozzá – „olykor mégis szükséges alakoskodni, titkolózni és hazudni, akkor nevezetesen, amikor úgy adódhatnak a dolgok, hogy akkor fogunk biztosan elkövetni még súlyosabb bűnt vagy elveszíteni még nagyobb jót, ha nem folyamodunk a hazugsághoz”.⁷¹

Ezt az ovidiusi *pia fraus*-szal, azaz „kegyes csalás”-fordulattal⁷² rokonítható tételt – mint a mű minden más erkölcsi tételét is – példák sokaságával illusztrálja. Ő- és újszövetségi exemplumokat sorakoztat fel (Ábrahám, Jákob, Salamon, Pál apostol életéből, illetve cselekedeteiből vett epizódokat), közöttük a Judit-történetet is, amelyet igen tömören így foglal össze: „És mégis, ki merné elítélni az özvegy Juditot a ravaszságért, csalásért és tiszta hazugságért, amellyel felszabadította szülőföldjét a megszállás alól, egész Júdeát pedig, azaz Isten népét a rabság veszedelmétől. Felékesítette magát minden dísszel, és az Úr megszépítette küllemét és arca bájosságát, hogy horoggal kifoghatná a Leviátánt. Kimenve a városból tehát rátalál az ellenséges előőrsökre és azt mondja nekik: »A héberek egyik leánya vagyok, s elmenekültem, mert fölfaljátok őket.« Végére megígéri, hogy Holofernésznek megmutatja az utat, amelyen elfoglalhatja a várost embereinek veszedelme nélkül. Végül, vele beszélgetve, megtéveszti beszédével, ígéretekkel és arckifejezéssel és ugyanazt, akinek meghódolt és akinek magát szolgálóleányává nyilvánította – kilesve az alkalmat – megöli amikor az vigyázatlan. Ezt a csalást senki sem róta fel bűnéül, hanem mindenki az egekig magasztalta tettét. És maga a legfőbb pap, Joakim előkelő vének kíséretével eljött Jeruzsálemből Betuliába, hogy lássa annak arcát, akinek már a hitét is csodálták. Minek nyújtani? Mindnyájan, miután kötelezve érezték magukat, hogy egyetlen asszonynak hálát adjanak az erényéért és jótéteményéért, amellyel a szabadulást, amelyről már lemondtak, [megszerezzel], hogy nyíltan megvallják és semmiféle dicsérettől és dicsőségtől ne tartózkodjanak, amely ilyen nagy és bátor lélekhez méltó volna. Tehát ezzel a képmutatással annyi jót szerzett, mint amennyi rossz nélküle következett

volna. Ugyanis ki lett volna képes oly erősnek lenni, hogy nyílt harcban ellenálljon annyi ezer asszíriainak, a felfegyverzett emberek annyi csapatának? És íme, azok, akik egyetlen rohammal sok népet és várost leigáztak, egyetlen asszony csapdájában elfogattak és elbuktak. És amikor senki sem tagadja, hogy ez Isten akaratából és segítségével történt, bizonyára nem volt megengedhetetlen így becsapni az istenteleneket.

De nehogy azt gondolhassa valaki, hogy a képmutatás és a színlelés e fajtája, miként sok más egyéb, csak a régieknek engedtetett meg, ha nem valamiféle rendben lévő okból, hanem engedményképpen, annak okából nézzük meg, nem volt-e az újszövetségi, evangéliumi tökéletességgel megneemesedett emberek olykor megengedett színlelni.⁷³

A bibliai történet e marulíci „summája” három, a Judit-eposz szempontjából is figyelmet érdemlő elemet tartalmaz. Az első a szülőföld felszabadítására utaló állítás, hogy ti. Judit „ravaszsága”, „csalása”, „igazi hazugsága” (sutelas dolosque et mera mendacia) révén valósulhatott meg. A második a *Vulgatát* szorosan követő szövegrész, amelyben a magát ékszereivel felékesítő Juditról azt is elmondja, hogy „küllemét és arca bájosságát” „az Úr megszépítette” (omnibus se ornamentis comit, et Dominus auget illi formae decoris orisque venustatem...) ⁷⁴, mégpedig azért, hogy e szépség segítségével, mint „horoggal kifoghatná a Leviátánt” (ut trahere possit Leviathan hamo); ez ezúttal Holofernészt jelképezi. ⁷⁵ Ez a kijelentés mintegy előlegezi a konklúziót – és ez lesz a harmadik elem –, amely szerint mindaz, ami Judit cselekedete révén végbement, az az „...Isten akaratából és segítségével történt...”, s épp ezért „...nem volt megengedhetetlen ... becsapni az istenteleneket.” (Et cum id Dei voluntate auxilioque factum nemo neget, certe sic imponere impio non illicitum fuit.) Vagyis: a hazugság bűne erényes cselekedetté lett, amit melleleg Joakim főpap és az „előkelő vénck” érkezése is sejtet, hisz „annak arcát” jöttek látni, „...akinek már a hitét is csodálták”. S hogy e történet morális hitelét növelje, a továbbiakban – az *Újszövetségből* és Jeromostól vett példákkal – evangéliumi és hittudósi magyarázatát és igazolását adja annak, hogy a hazugság bizonyos élethelyzetekben jó cselekedetnek is minősülhet. S mert tudatos szerkesztő, a Pál apostoltól vett szo-

melvényeket egy Jeromostól származó exemplummal egészíti ki, amely anekdotikus tömörségével teszi oldottabbá az olvasó számára érvelését.⁷⁶

5. *Evangelistarium*

Marulić sorrendben második hittudományi munkája, az 1516-ban Velencében megjelent *Evangelistarium* – eddigi ismereteink szerint – tíz latin nyelvű kiadásban terjedt Európában 1516 és 1601 között és a velencei mellett bázeli, kölni, párizsi és antwerpeni nyomdászok munkáját dicsérik az említett edíciók. 1571-ben Firenzében olaszul is kiadták. Mint a fenti adatokból látható, népszerűsége nem vetekszik – látszatra legalábbis – az *Institutió*éval, ám teológus méltatói mégis úgy ítélik ma, hogy ez az igazán jelentős morálteológiai Marulić-mű.⁷⁷ Kétségtelen, hogy az *Evangelistarium* egységesebb alkotás amannál, amennyiben kompozíciója és a benne kifejtett erkölcsan a „természetfeletti”, azaz isteni erényekről szóló (*fides, spes, charitas*) teológiai tanításon alapul, amit a mű második kiadásától a szerző a címben is következetesen kiemel (opus uere euangelicum, cultissimoque adornatum sermone, sub fidei, spei et charitatis titulis, in septem partitum libros). Mindez magyarázza is a mű alap gondolatát, amely szerint az ember cselekedeteit két ellentétes tulajdonság határozza meg: a bűn és az erény. Az előbbinél semmi sem utálatosabb, míg az utóbbi a legdicséretreméltóbb, tehát a legnagyobb emberi érték. A morálteológus Marulić szándéka nyilván nem is lehet más, mint az embert az erényesség útjára, azaz a tiszta, a bűn nélküli életre vezetni, mégpedig az etika tanításaival, amelyet minden tudományok fölött valónak tekint. Gazdag erudícióját csillogtató, szép hasonlatok sorával szemlélteti felfogását, más helyen pedig azt fejtegeti, hogy a művészetek s a tudományok is csak akkor válhatnak hasznossá az emberiség számára, ha művelőik az erény útját járják maguk is.

Az erényes élet követése egyúttal a bűn elutasítása, a büntől való szabadulás eszköze, így az üdvösség elnyerésének legfőbb

módja, s ha az ember a hit, a remény és a szeretet, tehát az isteni erények tanítását követi, üdvözülhet.

A hét *könyvre* (liber) és 194 *fejezetre* (caput) tagolódó munkát a kortársak általában dicsérettel emlegették. A második kiadás előszavát író Francesco Giuliani elbűvölő munkának nevezi, s elsősorban stílusa könnyedségét és az előadásmód eleganciáját dicséri (tanquam lucidum sidus hac nostra aetate enituit), míg a német Eisengrein a hit legkiválóbb védelmezőjének, kora első bölcselőjének nevezi a spalatói szerzőt, aki éles elméjű és fenséges költő (poeta gravis et ingeniosus), s akinek a szentírástudományban nincs párja.⁷⁸ Az *Evangelistarium* olasz fordítója, a kamalduli Silvano Razzi 1571-ben pedig úgy véli, hogy Marulić etikája méltán illelhető az isteni jelzővel, mert tanításainak forrása mindenekelőtt az evangélium és egy sor más, az ókeresztény korszakból származó, a keresztény erkölcsről szóló tanítás.⁷⁹

6. *Quinquaginta parabolæ*

Tárgyát tekintve a *Quinquaginta parabolæ* is az előbbi munkákkal rokon Marulić-opus, ám célját és főleg módszerét vizsgálva – amazokhoz viszonyítva – bizonyos eltéréseket tapasztalunk. Maga Marulić is elmondja ezt műve Toma Nigernek szóló ajánlásában. Úgy véli: mivel tapasztalatai szerint az erkölcsi tanításokat képek és hasonlatok segítségével könnyebben befogadja az egyszerű (teológiaiag iskolázatlan) hívő, célszerű azokat példázatok formájában előadni. Ezért állította össze ötven parabolisztikus történetet tartalmazó munkáját „a mi Urunk”, azaz Krisztus példáját követve, s az evangéliumi tanításokra hivatkozva. Biztatást kapott – mint elmondja – Jeromosnak Máté evangéliumához készített kommentárjaiból is. A *Vulgata* megalkotója ebben a szíriai és palesztínai keresztény közösségek gyakorlatára emlékeztet, ezek ugyanis hosszú időn át használták a hitélet gyakorlásában, gyülekezeti keretek között, a példázatokat.⁸⁰

Az 1510-ben íródott, de nyomtatásban először csak 1516-ban

(avagy 1517-ben) megjelent munka⁸¹ elsősorban gyakorlati szempontjai miatt érdemel figyelmet, noha az elméleti fejtegetéseket sem mellőzi, ahol azoknak szükségét érzi. Így például a tizedik példázatban az epikurcista, a sztoikus és a keresztény etikai értékeket definiálja s egyben ütközteti is azokat. Egyebek között a gazdagság, a fényűzés, az emberi szenvedélyek ellenében – mint követendő értékeket – olyan aszketikus ideálokat vonultat fel, mint a szegénység, a lemondás, az önmegtartóztatás, az alázatosság stb. Bőségesen értekezik (pl. a *De quinque sensuum pugna* című parabolában) arról a belső küzdelemről is, amely az értelem és az érzelmek, a morális tudat és az ösztönök között zajlik az emberben. Fejtegetéseiből egyértelműen kiviláglik, hogy az erényességről szóló tanításainak célját a gyakorlat szabja meg, ami nem más, mint a dalmáciai létforma, a szorongatottság, a létbizonytalanság, amelyhez szükséges volt – az egyes embernek éppúgy, mint a közösségnek – belső támaszra, amely erőt adott a körülmények elviseléséhez. E belső támasz forrása pedig – amint ezt az ötven példázat mindegyike sugallja – a keresztény hit s annak morális tanításai. Marulic meggyőződéssel vallja, a keresztény ember csakis ezekkel felvérteződve szállhat szembe eredményesen az iszlám terjedésével. S hogy érveinek kellő nyomatékot adjon, gyakran hivatkozik az *Újszövetségre*.

Legjellemzőbben épp akkor, amikor Máté evangéliumából idézi e sorokat: „Quis vult post me venire, abneget semetipsum et tollat crucem suam et sequatur me” (Máté 16,24), azaz: „Aki követni akar, tagadja meg magát, vegye vállára a keresztjét és kövessen.” Nem lehet kétséges: a morális áldozatvállalás e krisztusi tanításon alapuló megfogalmazásával – példázatról lévén szó –, Marulic a helytállás, az állhatatosság fontosságát kívánja tudatosítani kortársaiban. És valóban, abban a társadalmi, szellemi és etnikai közegben, amelynek művét szánta, igen nagy szüksége volt a morális keresztényi konstanciára. A Balkán és Dalmácia politikai és hadászati konstellációja egyaránt ezt kívánta.

A tudós szerző egyébként lényegében itt is ugyanazon morál-felfogást deklarálja, amelyet előző műveiben tudományos okfejtéssel és módszerrel adott elő. S mert a parabolisztikus történetekben rejlő érvelési lehetőségekkel azokban is bőségesen élt, bizonyos

kapcsolódási pontokat sem nehéz felfedezni. Ilyen momentumnak tekintjük pl. a *De institutione bene vivendi* Judit-példázatát, amely – mint láttuk – egyszerre volt erkölcsi és hazafiúi példaadás.

7. *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium*

Marulic megírta az újszövetségi ihletésű *Quinquaginta parabolae* ószövetségi pendentjét is *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium* címmel, amely ugyan e század hetvenes éveinek közepéig kéziratban lappangott, ám – Rómában felbukkant szövege erre vall – feltehetően nyomdakész autográf textusként jutott el Itáliába.

Ez a mű – Marulic előszava szerint – Jeromos rokon című munkájának (*De viris illustribus*) hatása alatt készült,⁸² forrása pedig az Ószövetség és Jeromos kommentárjai mellett Caesarea Eusebiosz (†339) *Krónikája* és Josephus Flavius történeti munkája, *A zsidók története* volt. Az előző művekhez hasonlóan ez is erkölcs-jobbító, s az Isten dicsőségét és mindenhatóságát hirdető munka, amelyben ugyanakkor markáns érezetként jelenik meg a hazafiúi tendencia, és egy – nevezzük így – Marulic-formálta ószövetségi heroizmus, mintegy az előbbi hangsúlyozandó. A mű Dávid, Judit és Júdás Makkabeus történetét elbeszélő fejezeteinek céltudatosan, a fenti szellemben szerkesztett előadása egyértelműen erre utal. Azt pedig – mindezek nyomán – nem nehéz felismerni, hogy a *hittudós* Marulic ily módon a *poéta* Marcus Marulus Spalatensis eszmei és morális attitűdjét kívánta a tudomány eszközeivel hitelesíteni.

A *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium* az említett fejezetekben (*Dávid, Judit, Júdás Makkabeus*) az ótestamentumi szövegeket követi, de alkalmanként nagyobb, a lényegi mondanivaló szempontjából feleslegesnek ítélt részeket elhagyja, illetve inkább kommentárként felfogható megjegyzéssel vagy közléssel hidalja át. A *Judit könyve* pl. részletesen közli Judit

családfáját (8,1), Marulió ehelyett annyit ír: Judit szép és gazdag, előkelő származású nő volt, a Simeon nemzettségéből való. („Forma insignis, divitiis potens, nobilis genere in tribu Simeon.”)⁸³ Hasonlóan jár el a Judit hálaénekét tartalmazó részek esetében is (15., 14. és 16., 1–17.), egyetlen mondatban foglalva össze az eseményeket – teljesen mellőzve a zsoltárookra emlékeztető hálaadó ének szövegét: „A polgárság örömtől ujjongott, Judit pedig hála-éneket mondott az Úrnak, neki tulajdonítva és nem magának a győzelemmel kapcsolatos dicséretet és dicsőséget.” („Exultavit civitas, canticum cecinit Iudit Domino non ad se sed ad illum referens victoriae laudem atque gloriam.”)⁸⁴

A bibliai szöveg eseménytörténetét e megoldásokkal jelentősen karcsúsította, s így egy feszesebb és érdekfeszítőbb cselekményt kínált olvasójának (ad lectorem), amelyben jól kitapinthatók a mondanivaló és az erkölcsi tanulság kifejtése szempontjából fontos szegmentumok határai. Már a szöveg első mondatában eszményi alakként jeleníti meg a történet hősnőjét, aki a férfiakat bátorságával, a nőket pedig szent életével múlta felül („IUDIT vidua viros virtute, foeminas sanctitate superavit”),⁸⁵ és özvegy lévén, visszavonultan élt betuliai házában, ágyéka körül szőrzsákot viselt, mindennapos böjttel fékezve „az emberi test vágyait.” („Betuliae in superiori domus secreto cubiculo cum ancillis morabatur. Super lumbos cilicium gerens quotidianis ieiuniis carnis lasciviam refrenabat.”)⁸⁶

A történetet lezáró passzusban – a bibliai textus adatait követve – hasonló szűkszavúsággal mondja el, hogy Judit – nemzetmentő akciója után – alázatosan elhárítja a dicséretet és az ünneplést, Holofernéz fegyvereit és sátrát pedig a jeruzsálemi templomba viszi, Istennek ajánlva azokat, hálája kifejezésekképpen. Küldetését befejezve továbbra is szent özvegyiségben maradt 105 éves korában bekövetkezett haláláig. („...in viduitate sancta permansit.”)⁸⁷

E morális keretbe ágyazva sorakoztatja fel a történet ama további momentumait, amelyek Judit jellemének tisztaságát, következetességét és hősiességét hivatott hangsúlyozni. Így teremti meg az alábbi eseménymenetet: Ozija és a nép alkujáról értesülve – mely szerint öt nap elteltével feladják a várost, ha az Úr nem küld segítséget addig – Judit magához hivatja az előljárókat (Chabriszt és Charmiszt) és előttük feddi meg Oziját, felszólítva őket, hogy

imádkozzanak Izrael Istenéhez, hogy segítse őt szándéka megvalósításában. Ezt követően házába megy, hamut szór fejére s Istenhez fohászkodik, majd illatos kenetekkel bekenve testét felékesíti magát, s szolgálójával Holofernész színe elé járul. Az asszír fővezért elkápráztatja szépségével, s mert a város elfoglalásához segítséget ajánl, az vendégének tekinti őt, és szabad mozgást engedélyez számára a táborban. A negyedik nap Holofernész lakomára invitálja, ahol – mint a táborban tartózkodás idején mindig – saját eledelét és italát fogyasztja, miközben a hadvezér teljesen lerészegedve elnyújtózik fekvőhelyén és elalszik.

A továbbiakban is mellőz minden, a Bibliában lévő részletezést, s csak a legfontosabb eseménymozzanatokot szerkeszti egybe: Judit megfogja Holofernész kardját, levágja fejét, átadja szolgálójának, s együtt távoznak a fővezéri sátorból, majd a táborból. Egy rövid utalás jelzi: mint naponta, most is színleg imádkozni mennek, ezért nem tartóztatják fel őket. Betulia lakói – látva a történeteket – örvendezni kezdenek, dicsérik a szabadító Istent, magasztalják Juditot, majd Holofernész fejét a városfalra téve rárontanak az ellenségre. A győzelem után Joákim főpap megáldja a hős asszonyt, az pedig hálaéneket mond az Úrnak.

A bibliai szövegnek Judit halálát leíró részéből mindössze ennyi információt vesz át: halála előtt szolgáló lányát, Abrát felszabadította, s halála után „a nép hét napig gyászolta őt”. („Abram serum manumissam reliquit. Luxit eam populus diebus VII.”)⁸⁸

E vázlattal azt kívántuk szemléltetni, hogy Marulić interpretációjában Judit nemcsak erkölcsi, de hatalmi fölénybe is kerül az előjárókkal (Ozija, Chabrisz és Charmisz) szemben, szándéka határozott kinyilvánítása után ő lesz a város sorsának irányítója. Alighanem ez a szándék munkál a bibliai történet spalatói interpretációjában akkor is, amikor tudatosan mellőzi az asszírok hódításaira, Nabukodnezár féktelen hatalomvágyára és gőgjére vonatkozó részleteket, illetve amikor a Holofernész és Achior dialógusát tartalmazó, az eredeti szövegben igen hosszú részt ekképpen tömöríti: mikor „Holofernész... megszállta Betuliát”, „Achior figyelmezteti őt az izraeliek sorsára és a hithez való viszonyukra. Holofernész rabságra adja őt, elviteti a betuliaiakhoz, hogy velük együtt bűnhődjék majd, amikor a várost elfoglalja. Azt mondta ui., hogy a zsidók legyőzhetetlenek, kivéve ha vétkeznek

Istenük ellen.” („Olofernes... obsidet Bethuliam. Achior illum admonet de conditione et ritu Israelitarum. Olophernes compræhensum misit Betulianis, ut oppido capto ipse simul puniatur. Dixerat enim Iudeos insuperabiles esse, nisi cum deo suo deliquissent.”)⁸⁹

A cselekményépítés logikai menete szerint ezután más nem is következhet a bibliai szöveg elemeinek újraszervezése során, mint hogy – Ozija és a nép bűnhöz vezető alkuja után – Judit lépjen előtérbe és vegye kezébe az események további irányítását, hisz ő lesz az, aki Achiorhoz hasonlóan – miután megakadályozza az előjárókat, hogy vétkezzenek Isten ellen – biztos az Úr segédelmében.

Marulic tudatos szerkesztői elgondolását kell sejtenuünk abban is, ahogyan – az előzőekhez hasonlóan – Judit vallásosságát, Istenhez, hitéhez, erkölcsihez való ragaszkodását jellembeli vonásokként bemutatja, szinte már tömondatnyi utalásokká tömörítve a bibliai szöveget. Bátorságával a férfiak, szent életével a nők fölé emelkedett; szőrszákot viselt; visszavonultan élt; az Isten megkísértése miatt megrója az előjárókat; Urához imádkozik terve sikeréért; nem fogadja el Holofernész ételeit és italát, nehogy a pogány ellenséggel ezáltal tisztátalanná váljék; hálaéneket mond, benne az Úrnak tulajdonítva és nem magának a győzelmet; az őt megillető zsákmányt a jeruzsálemi templomba viszi; újra visszavonul és özvegyiségben éli életét.

A morálteológus Marulic szándéka nyilvánvaló: a bibliai szöveg átszerkesztésével Juditot a hit és a haza hőseként bemutatni, karakterét példázatértékűvé formálni. Ez a feldolgozás-, avagy mondhatjuk így is: átdolgozásmód a *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium* egészét jellemzi, Marulic a bibliai textust másutt is módosítja, illetve kiegészíti Jeromos, Euszebiosz vagy éppen Josephus Flavius nyomán. Sőt arra is van példa, mégpedig Judit történetében, hogy egy Vergilius-idézettel motiválja szövegét. (Holofernész lakomájának leírásánál olvassuk: „*Postquam exempta fames epulis mensæque remotæ, Olophernes ebrius per lectum distenditur ac sopitur.*”)⁹⁰ Ez az eljárás teszi ószövegségi exemplumok gyűjteményévé a művet, amelyben mindvégig erkölcsitanító tendenciák érvényesülnek, a világi olvasók erkölcsi jobbításának szándékával.

8. Kempis Tamástól Erasmusig

Marulić nyomtatásban megjelent morálteológiai műveinek sikerét olykor cenzori gáncsoskodás is beárnyékolta. 1565-ben a *De institutione bene vivendi* példányait Sienában elégették, a könyvet árusító A. M. Carolit pedig megbüntették.⁹¹ Az 1585-ös francia nyelvű változat fordítója, Paul du Mont a mű – fentebb általunk is idézett –, az igazságról és a hazugságról értekező részét átdolgozta, egyes mondatokat pedig kihagyott belőle. Tomasović okkal tételezi fel, hogy valamely egyházi cenzori hatóság nyomására.⁹² Az 1612-ben Madridban megjelent *Index librorum prohibitorum et expurgatorum* az 1584-es antwerpeni kiadás ellen emelt kifogást, konkrétan meg is nevezve a *De veritate colenda mendacioque fugiendo* című fejezetből kihagyandó részeket.⁹³

A felsoroltak nyilván abból következtek, hogy a reformáció kibontakozását követően, már a század derekán, a tridenti zsinat után szigorodó egyházi gondolkodás minden vitathatónak ítélt felfogást igyekezett kiiktatni a teológiai tárgyú művekből, s ez alól az egyébként Európa-szerte használt Marulić-mű sem lehetett kivétel. Ez viszont egyértelműen azt jelzi, hogy Marulić teológiája és morálfelfogása valamiképp a kor vallási gondolkodását és az egyházat megújítani kívánó törekvések folyamatába illeszkedik, amelynek fázisait a *devotio moderna*, az erasmista bibliakritika s a reformáció mozgalma jelzi. Vajon Marulić nézetei közelítenek-e ezek valamelyikéhez? A válasz a fentebb említett cenzori fenntartásokat is magyarázhatja.

A ma elfogadott kronológia szerint az első Marulić-mű, a *De imitatione Christi* horvát fordítása, 1500. június 20-án készült el. Marulić ugyan még Jean Gerson⁹⁴ és nem Kempis Tamást tekintette a mű szerzőjének – erre a címadásban utal is (*Knjige Ivana Gersona kancelira pariškoga od naslidovanja Isukrsta i od pogardjenja tašćin segasvitnjih* = *Ivan Gerson párizsi kancellista könyvei Jézus Krisztus követéséről és az e világi hiábavalóságok megfeddéséről*) –, ám ez a mű recepciója, Marulić szemléletére gyakorolt hatása szempontjából elhanyagolható. A ma ismert kéziratváltozatok egyikén egy (feltehetően a másolótól származó) megjegyzésből tudjuk a keletkezés pontos idejét, s azt is, hogy a

fordítást barátja, a spalatói prépost Duje Balistrilić biztatására és támogatásával készítette el: „Hoc opusculum de Latino sermone in dalmaticum a Marcho Marullo fuit conuersum. Anno dominice incarnationis MD. die XX, Juniji. Rogatu et Impensis Reverendi presbiteri Domini de balistris...”⁹⁵ (Egy év múlva a Judit-eposz ajánlása is Balistrilićnek szól.) A szerzőséget illetően ma már általában Kempis Tamásnak tulajdonított és a 15–16. század fordulóján Európa-szerte népszerű munkát a *devotio moderna* szellemének és törekvéseinek tömör foglalataként emlegeti a teológia- és a művelődéstörténet egyaránt, amely a századok folyamán – Szántó Konrád szavaival – „... a kereszténység közkedvelt aszketikus kalauza lett”.⁹⁶ E népszerűsödési folyamat – amit a szerzőség körüli egykorú eltérő vélekedések is igazolni látszanak – Marulić ifjúsága, tanulóévei idején már kiteljesedett, hatásával ennél fogva számolni lehet. Épp ezért természetes, hogy a vallástudományok iránt fogékony, egyúttal költői ambíciókat is dédelgető Marulićot megragadta a *modern ájtatosság* Kempis Tamás művéből megismert, spekulativitástól mentes gyakorlatiassága, az erények napi gyakorlására vonatkozó és a mindennapi vezeklés szükségességét hangsúlyozó intelme, s a hitélet érzelmi alapozottságú átélése.

Egyébként – mivel Marulić még Gersont tudta az *Imitatio* szerzőjének –, az sem kizárt, hogy esetleg ismerhette annak valamely, a *devotio moderna* szellemiségét tartalmazó munkáját (munkáit) is. A *De exercitiis discretis devotorum simplicium* című traktátus pl. beleillik ebbe a képbe – lévén, hogy abban, Mályusz Elemér megfogalmazása szerint – „... a párizsi kancellár arra figyelmezteti az elmélkedőt, hogy ... szívét a tiszta és testetlen elvont fogalmakhoz emelje fel, amilyenek Isten mindenhatósága, amely a múltat és a jövőndőt egyaránt ismeri, jósága, könyörületessége, édessége, szépsége és a többi tulajdonsága majd ezekre gondolva fogalmazza meg imáit.”⁹⁷

Ha pedig arra gondolunk, hogy a *devotio moderna* felfogása szerint az emberi élet nem egyéb a bűnös elleni szüntelen harcnál, úgy még inkább fel kell tételeznünk Marulić szélesebb körű tájékozottságát, hisz munkái egy részének tanításaiban éppen erre vonatkozó intelmeket találhatott a kortárs hívő. Elég egy pillantást vetni a *De institutione bene vivendi* gazdag tematikájára, s máris felsejlik a *devotio moderna* szellemiségével való rokonság. Itt

ugyanis olyan ajánlásokat tesz a *devotus*nak, mint a Krisztusban, az isteni irgalomban és az imádság erejében való hit, továbbá a bűnök megvallásának, a bűnbánatnak és a szív jámborságának fontossága, az elmélkedés haszna, az erkölcsi tisztaság megőrzésének módjai, az erényes élet megtartása stb.

A recepció tényét látszik alátámasztani a *devotio moderna* általánosnak mondható közép-európai (osztrák, cseh–morva és magyar) népszerűsége és elterjedtsége is, amelyről Mezey László értekezett meggyőzően.⁹⁸

A modern ájtatosság ily mértékű befogadása, továbbá Marulić 1510-es évekbeli töretlen alkotói aktivitása, a *De institutione bene vivendi* európai sikerei (1506 és 1518 között négy kiadás), illetve a mű két bázeli edíciója (1513 és 1518) nyomán természetesnek tűnik az az affinitásról tanúskodó hang, amellyel egy rövid írásában az évtized legvégén Erasmusról nyilatkozik. 1519-ben a scardonai püspökké kinevezett barát, Toma Niger néhány Erasmus-művel ajándékozta meg, s fent mondott írásában ezeket köszönte meg. Az eddig ismert adatok szerint ez volt az első alkalom, hogy Marulić (hetvenedik életévének küszöbén!) a rotterdami mester opusaival szembekerülhetett. Ma még nem tudjuk, legfeljebb sejtethetjük, milyen Erasmus-művek birtokába jutott. Branimir Glavičić szerint az *Enchiridion militis Christiani*, az *Institutio principis Christiani* és *A balgaság dicsérete* a leginkább feltételezhetőek, mégpedig megjelenésük ideje (1502, 1516, 1518) és Toma Niger 1519-es római utazása okán.⁹⁹ Niger Beriszló Péter követeként járt ekkor az örök városban, s talán hármójuk (Beriszló, Niger és Marulić) régi baráti kapcsolata ösztönözte az új szellemű munkák megvásárlására, illetve ajándékozására. A művek kézhezvétele után Marulić latin nyelvű írásban köszönte meg a könyveket barátjának – köszöntve őt egyúttal püspöki kinevezése alkalmából is („MARCVS MARVLVS THOMAE NIGRO, SCARDONENSI EPI[S]COPO, SALVTEM PLURIMAM DICIT.”)¹⁰⁰

A Marulić-filológia igazából még nem mérte fel ennek a rövid, az életmű értékrendje szempontjából azonban alapvető írásnak jelentőségét. Pedig benne az eruditus és a teológus Marulić minden meghatározót elmond önmagáról. Önjellemzését akár néhány kulcsszóban is megragadhatjuk: ezek az ájtatosság, az erudíció, az eloquentia, a jeromosi örökség, az antikvitás tisztelete s a sko-

lasztikus szillogisztika. Marulić e fogalmak hordozta értékek maradéktalan vállalójaként nyilatkozik meg, kivéve az utolsót, amellyel szemben kritikái alapállása nyilvánvaló. Az antik auktorok munkáinak gyönyörködtető voltát hangsúlyozza a skolasztikus szillogisztika unalmat fakasztó okfejtése ellenében: „Laudabamus multorum in syllogismis enthimematisque argutias, quorum tamen scripta nemo lectione antiquiorum uel parum delectatus absque tedio legere poterat.”¹⁰¹ Erasmust pedig olyan írónak ítéli az általa megismert művek alapján, akiben a keresztényi ájtatosság (ezen nyilván a *devotio moderna* értendő) kimagasló erudícióval és eloquentiával párosul, amire a teológusoknál „az isteni Jeromos kora óta” („post divi Hieronymi tempora”) nem volt példa: „Erasmi Rotterdami libellos, quos misisti, accepi, pietatis eruditionisque plenos nec eloquentiæ minus. Magna me afficiunt voluptate legentem. Etenim post divi Hieronymi tempora ad nostram usque ætatem abfuit a theologis nostris excultæ orationis lepos.”¹⁰² Szinte ujjongva írja le, hogy az „egyház épülete”, amely az elődök hanyagsága miatt lepusztult, most – Erasmus jóvoltából – újra az ékes-szólás színeivel felékesítve („pigmentis rhetoricisque coloribus”) fénylik, s általa az egyházi irodalomnak és tudománynak ismét lesz Jeromosa és Ambrosiusa.¹⁰³

A további kutatás feladata lesz, hogy Marulić – életének hátralévő éveiben (1524-ig) – mit és milyen mértékben recipiált az erasmista tanításokból. A kilátások reménykeltőek s nem is csak a fent jelzett tények okán. Erre utalnak Mirko Tomasović és Franjo Šanjek következtetései és megállapításai is. Mindkettő tényszerűen is igazolhatónak véli az egyes Marulić-művek erasmista „egyezéseit”. Sajnálatos, hogy filológiai érvrendszerüket nem ismerhetjük, kivált a Franjo Šanjekét, aki – Tomasović információja szerint – 1988-ban egy hvari Marulić-konferencián tartott előadásában az *Enchiridion militis Christiani* és Marulić morálteológiai munkái, mindenekelőtt a *De institutione bene vivendi* közötti nyilvánvaló „belső párhuzamokról” beszélt.¹⁰⁴ (Alighanem tipológiai egyezésekről van szó.)

A magunk részéről konklúzióképpen a Toma Nigerhez írott szöveg információira hagyatkozva csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az *Enchiridion militis Christiani* közvetlen ismeretéről aligha lehet szó (ennek Nigerhez írott szövegében bizonyára nyoma lenne),

arról viszont igen, hogy ezek a Šanjelek emlegette belső egyczések a *devotio moderna* törekvéseiben gyökerező, a tipológiai analógia kérdéskörébe tartozó megfelelések. Mindezek részletező tárgyalása ezúttal nem lehet feladatunk. Az általunk vázoltak remélhetően így is módosítják Marin Franičevićnek Marulić teológiai felfogásáról szóló „ortodox” minősítését, s mintegy alátámasztják nézetünket, mely szerint a spalatói tudós a keresztény gondolkodás jeromoszi hagyományait ötvözte a *devotio moderna* misztikájával és morálfelfogásával, s mindez – humanista antikvitásélménnyel párosulva – Erasmus szellemiségének és humanizmusának vállalójává tette. Azt pedig, hogy a kor politikai eseményeire figyelő, sőt írásai egy részével azokban részt is vevő költőként a rotterdami mesternél militánsabb magatartásformát öltött, a vázolt történelmi szituáció megfelelőképp és meggyőzően magyarázza.

9. A *Judit-eposz* és genezise

„Liber Judith”

A *Judit könyvét* a katolikus bibliakutatás a deuterokanonikus könyvek körébe utalja.¹⁰⁵ A szöveg eredetileg héber vagy arám nyelven készült, ám „...csak két ... régi fordításban, a LXX-ban és a Vulgatában...” maradt fenn,¹⁰⁶ s az utóbbiról azt is tudjuk: készítője, Jeromos, egy azóta elkallódott arám nyelvű textus alapján dolgozott. A másik ránk maradt szövegfordítást, a görög nyelvűt a szaktudomány megbízhatóbbnak tartja, „...mert Hyeronimus – amint maga mondja – arámból készült latin fordítása közben több részletet sebtiben, inkább csak értelem szerint fordított: »Sepositis occupationibus, quibus vehementer arctabar, huic (ti. Judit könyvének) unam lucubrationunculam (lucubratio = éjjeli munka) dedi, magis sensum e sensu, quam ex verbo ad verbum transferens.« (Praef. in librum Judith. MPL XXIX. 37–40.).”¹⁰⁷

A könyv jellegét taglaló szakirodalmi vélekedésekkel kapcsolatban célszerű emlékeztetni arra, hogy a mű „...nem regényes

korrajz, hanem vallási pragmatizmussal áthatott köztörténeti irat"¹⁰⁸, továbbá, hogy a „Judit könyvének történeti és földrajzi adatai, irodalmi és teológiai sajátosságai elárulják, hogy szerzője nem az ókori Kelet történetének egy eseményét örökíti meg elbeszélésével, hanem vallásos tanítást akar nyújtani. A szerző felhasználja Izrael történeti tapasztalatait, de azokat szabadon kezeli, alakítja és alárendeli vallási tanításának.”¹⁰⁹

Vizsgálódásaink szempontjából azt is szükséges megemlíteni, hogy a *Judit könyvéhez* – más deuterokanonikus könyvekkel együtt – az ókeresztény korszaktól a reformációig többféleképp viszonyult a hittudomány. Szardeszi Meliton (Kr. u. 2. sz.) *Εκλογαί* című munkájában pl. az ószövetségi könyvek felsorolásakor, elhagyja a deuterokanonikus könyveket, így a *Judit könyvét* is,¹¹⁰ Athanasziosz (†373) ugyancsak kizárja a „kanonikus és hagyományszerű írások közül,¹¹¹ de ugyanígy jár el Jeruzsálemi Kürillosz (†387) és Nazianszoszi Szent Gergely (329/30–390) is, valamint a nyugati ókeresztény írók közül pl. Aquileiai Rufinus (†410), aki „...teljesen S. Athanasziosz és Jeruzs. Szt. Kürillosz kánonbeli felfogását követi, Baruk próféta könyvét ugyan Jeremiáéhoz csatolja, a deuterokanonikus könyvekről azonban általában így nyilatkozik: »qui non canonici, sed ecclesiastici a maioribus appellati sunt.« (Com in symb. Apost. 38. c.).”¹¹² Ezzel szemben a nikaiai zsinat (325) már egyértelműen a kanonikus iratok közé helyezi a *Judit könyvét*, s a harmadik karthágói zsinat (397) lajstromában is jelen vannak a deuterokanonikus könyvek, de később, a 7. században – pl. Sevil-lai Szent Izidor (†636) szerint – a spanyol egyházi közvélemény ugyancsak a szent könyvek között emlegeti azokat.¹¹³

Jeromos a *Vulgata* szerkesztése s részbeni fordítása során, a héber szövegek hatása alatt, már „apocrypha” és „fabulae” gyanánt említi a deuterokanonikus könyveket (köztük *Judit könyvét*), s ennek nyomán annak tekintik majd későbbi követői is – nem tartva egyenértékűnek azokat az ún. protokanonikus könyvekkel.¹¹⁴ Példaképp Nagy Szent Gergely pápa vélekedésére emlékeztethetünk, aki ekképpen nyilatkozott: „libri non canonici, sed tamen ad aedificationem Ecclesiae editi.” (Moral. XIX. 21.)¹¹⁵

Mindeme nézetkülönbségek gyökerei a *Talmud* és a *Septuaginta* közötti különbségben keresendők. Az előbbiből hiányzó ószövetségi könyveket nevezték – Sziénai Szixtus (1520–69) nyomán –

deuterokanonikusoknak, míg a legrégibb textusokat, a *Talmud*-ban és a *Septuaginta*-ban egyaránt meglévőket, protokanonikusoknak.¹¹⁶

A kérdés körüli vita a 16. század első felében, Erasmus munkássága nyomán vált igazi kánontörténeti polémiává. Az erasmista filológia alkalmazása a bibliai szövegkritikában egy sor válaszra váró kérdést hozott felszínre, amelyek már túlnőttek a zsidó és keresztény, illetve katolikus és protestáns felekezeti polémián, s valamennyi revelált vallás hitelét veszélyeztették. El kellett igazodni pl. a sokféle héber, arám, görög, kopt, szír, arab, örmény szöveg tengerében, el kellett dönteni, hogy milyen szöveg(ek) szolgált(ak) alapul pl. a *Septuaginta* fordítóinak, s hogy Jeromos milyen konkrét szöveganyag felhasználásával szerkesztette a *Vulgátát*, s fordította épp a *Judit könyvét* latinra, továbbá, hogy milyen szövegváltozatok alapján ítélték a deuterokanonikus könyvek kérdésében az egyházatyák és a zsinatok stb. A polémia nyomán jelentkező veszélyre elsőnek a katolikus egyház döbbsen rá, s e felismerés nyomán született meg 1546. április 8-án a tridenti zsinaton a „*decretum de canonicis scripturis*”, amely szerint a *Vulgata* az egyetlen hiteles bibliai szöveg.¹¹⁷

A Judit- és Holofernész-téma irodalmi feldolgozásai

A *Judit könyvének* e váltakozó hittudományi megítélése, valamint az a – megint csak a hittudósok által megfogalmazott – vélekedés, hogy a szövegben a „vallási pragmatizmus”, a „vallásos tanító szándék” dominál, s a történelmi tényeket a szöveg megalkotója ennek rendeli alá, alighanem sokban hozzájárult – a témában rejlő lehetőségen túl – ahhoz, hogy textusa alapján irodalmi és képzőművészeti alkotások sora készüljön már a középkorban, a reneszánsz idején még inkább. Jeromosnak a deuterokanonikus könyvek „műformáját” érintő minősítése („apokripa”, illetve „fabulae”) a téma 16. századi feldolgozóit pedig az erkölcsi tanulságok kiaknázhatósága mellett már a világias elemek (pl. Judit szépségének, ruházatának stb. a reneszánsz pompakedvelését idéző leírása) hangsúlyozására is ösztönözhetette.

A Judit- és Holofernész-téma középkori és reneszánsz népszerűségét jól szemléltetheti az alábbi, a teljességet nélkülöző felsorolás is. A 10. századi angolszász feldolgozást (*Judith*) az angol középkori „vallásos epika csúcspontjaként” tartják számon,¹¹⁸ de a 12. századi két német verses változat is fontos szövegemlék,¹¹⁹ a művészet-történet pedig a nolai Szent Félix-bazilika 5. századi, Judit és Eszter alakját ábrázoló mozaikját tekinti becses középkori ábrázolásnak.¹²⁰ A reneszánsz olyan remekei, mint Botticelli, Michelangelo, Raffaello, Tiziano vagy Rubens Judit-ábrázolásai közismertek.

Az irodalomtörténeti palettát gazdagító 15–16. századi szövegek közül nyilván elsősorban a *Meistersang* művelőjeként számon tartott, igen termékeny nürnbergi Hans Sachs (1494–1576) drámai feldolgozása érdemel említést, jóllehet – miként más műformákban írott alkotásai – ez sem igen több a Judit-történetnek szenvedélyeket és a cselekmény lendületességét nélkülöző előadásánál.¹²¹ Az eddig ismert egyetlen olasz Judit-feldolgozásról még az italianisztika művelői sem tudnak sokat – lévén, hogy az 1482-ben elhalálozott Madonna Lucrezia Tornabori (aki mellesleg Lorenzo Medici édesanyja volt) *Storia della Giuditta* (Judit története) című poemettója csak kéziratban maradt fenn.¹²² A közép-európai Judit-feldolgozások többsége sem vált világirodalmi jelentőségű értékke, azonban ezek fejlődéstörténete, funkciója az egyes nemzeti irodalmakban összességében a régió irodalomtörténete szempontjából kétségtelenül jóval több a kuriozitásnál. Ez utóbbiak egyikét (Marulic *Juditjára* gondolunk) talán Petrus Riga (†1209) munkája is inspirálhatta, az *Aurora, Biblia versificata*,¹²³ amelyet később Aegidius Parisiensis egészített ki.¹²⁴ Ez a mű voltaképpen a teljes Biblia rimes hexaméterekben és disztichonokban történt átköltése, amely természetesen a *Judit könyvének* verzifikációját is tartalmazza. A közép-európai térség legrangosabb Judit-feldolgozását egyébként – mint látni fogjuk – Marko Marulicnak köszönhetjük, s a sort egy lengyel prózai átültetés folytatja 1539-ből,¹²⁵ ezt követi Tinódi históriás éneke, a *Judit asszony históriája* ugyancsak 1539-ből, majd 1546-ból a cseh Mikuláš Konáč iskoladrámája,¹²⁶ végül Sztárai Mihály 1552-ben elkészült éneke *Az Holofernes és Judit asszony históriája* címmel.

A reneszánsz kori átköltések közép-európai gyakoriságának (félszázad alatt öt változat!) okára, illetve a művek célzatosságára

nálunk már Varjas Béla figyelmeztetett, amikor ezeket írta: „A lengyel kivételével mind a négy szerző, a horvát, a két magyar és a cseh is, egymástól függetlenül – Judit példájával buzdított ellenállásra a török túlerejével szemben, mert hitük, meggyőződésük szerint az isteni segítségben bízó népet akár egyetlen bátor nő is megmentheti a pusztító ellenségtől.”¹²⁷

Az említett négy Judit-feldolgozás többségének (a két magyar és a horvát) tematikai rokonságán túl a műnem azonossága (verses epika) – ezen belül a műfaji változatok rokonsága is – figyelmet érdemlő: Marulić művének műfaji kerete az *eposz*, a Tinódié és Sztáraié pedig a *históriás ének*. Nyilvánvaló a funkcionális azonosság is: mindhárom mű szervesen illeszkedik a 16–17. századi nemzeti (horvát és magyar) epikus költészet törökellenes vonulatába, amelynek kiteljesedése mind a horvát, mind a magyar irodalomban a *barokk eposz*. A mondottakon túl van egy további, ugyancsak fontosnak ítélandó közös jegy is: mindhárom mű szerzője azonos céllal nyúl a Judit-témához, és mindhárom azonos morális konklúzióra jut: az idegen, ha úgy tetszik, pogány túlerővel a számszerűleg kisebb, de erkölcsileg tiszta és egységes közösség képes megküzdeni.

A Marulić-filológia és a Judit-eposz

Marulić *Juditjának* műfaji hovatartozásáról már rég kialakult az egyetértés a horvát irodalomtörténet-írásban. Következtesen eposznak tekintik, s ezt a felfogást elfogadva nevezi Varjas Béla is – említett szemléje során – *hőskölteménynek*.¹²⁸ Az esztétikai érték dolgában is hasonló a konszenzus. Miként Marulić életpályájának adatai esetében, az értékítélet tekintetében is Božičević-Natalis életrajzi szövege a kiindulópont. Nála azt olvassuk, hogy horvát nyelven Marulić művénél „semmi bájosabbat és semmi elismerésre méltóbbat sem olvashat” senki („nihil gratius, nihilique acceptius legere queant”),¹²⁹ s lényegében ez az elismerő méltatás öröklődik mind a mai napig, újabb és újabb interpretációkkal alátámasztva a sommás ítéletet. Századunk legjelentősebb Marulić-méltatói is hasonlóképp nyilatkoznak Komboltól Tomasovićig. Kombol, 1945-ben megjelent irodalomtörténetében a spalatói poéta ízlését és költői

képzeletét dicséri – külön is hangsúlyozva, hogy a *Judit* „nem ... konvencionális vallásos legenda ... , noha mindez jelen van a költeményben”, s mégcsak nem is „a régiek mechanikus imitációja” – bár ennek tényéről sem feledkezhetünk meg.¹³⁰ Marin Franičević egy 1948-as tanulmányában „a legjobb és legjelentősebb Marulić-műnek” nevezi a *Juditot*,¹³¹ másutt pedig a horvát irodalom történetének legfontosabb dátumaként említi az eposz megírásának időpontját (1501).¹³² Ugyanő írta meg a zágrábi Liber kiadó gondozta horvát irodalomtörténet vonatkozó fejezetét is, amelyben mint ma is frissen hangzó és olvasmányélményt jelentő műről szól a hősköltemény méltatásakor.¹³³ A Marulić-monográfus Mirko Tomasović sem fukarkodik az elismerő szavakkal, szerinte Marulić horvát nyelvű költői munkásságának „koronáját” jelenti a *Judit*, s „immanens epikai és narratológiai erőnyeit” dicséri.¹³⁴

Mint említettük, a Marulić-kutatás – különösképpen az 1901-es jubileum idején és persze már előtte, majd utána is – tanulmányok sokaságával igyekezett a fent mondott értékek filológiai bizonyítását elvégezni. Részben e munka nyomán, részben az egyre-másra előkerülő, eddig elveszettnek hitt vagy lappangó Marulić-opusok megismerésével mind teljesebbé lesz a *Judit*-eposz genezisééről alkotható kép is, amelynek azonban minden eddigi eredményt egységbe fogó feldolgozásával még adós a kroatisztika. Magunk erre vállalkozni e munka keretében csak részben kívánunk, mégpedig azért, mert tárgyunk szempontjából a kérdés kikerülhetetlen. Kísérletet kell tennünk a legfontosabbak áttekintésére és összegezésére – noha tisztában vagyunk e vállalkozás veszélyeivel is. Azt már Milivoj Šrepol és Petar Skok kimutatta, hogy a spalatói költő – a *Judit* megírásához – elsősorban a *Vulgata* szövegét használta.¹³⁵ Marulić teológiai, egyháztörténeti erudíciója és munkássága ismeretében ez kézenfekvő, mégsem árt itt arra emlékeztetni, hogy ennek a tudásanyagnak egyik meghatározó eleme a Jeromos-recepció. A *De institutione bene vivendi* szövegében a Jeromos-művekből származó szentenciák tömkelege éppúgy erre utal, miként a *De veteris instrumenti viris illustribus*, amelynek – mint már említettük – Jeromos újszövetségi hősöket bemutató, hasonló című munkája, a *De viris illustribus* volt, illetve Jeromos Szentíráskommentárjai. A *Judit* és a *De institutione bene vivendi* megírása idején a *Vulgata* tekintélye még csorbítatlan, a fordítás hibáit

számba vevő Lorenzo Valla jegyzetei 1504 nyarán kerülnek csak elő a löveni premontrei könyvtárban, s esztendőbe telik, míg Erasmus közre is adja szigorú kommentárral azokat.¹³⁶ Marulić erről még nem tudhatott, ennek legalábbis semmi nyoma. A *Vulgatát* hiteles textusnak tarthatta, amelyben viszont a *Judit könyvét* Jeromos az „apokripha” és a „fabulá” fogalmakkal illette, s amely így kiváltképp alkalmas volt arra, hogy belőle világi ihletésű, de a keresztény erkölcsiséget kifejező műalkotás szülessen.

A bibliai forrás és az eposz viszonya

Sajnos máig sem tudjuk, hogy Marulić mikori kiadású *Vulgata*-példányt használt, s kérdés az is, vajon ismerte-e a *Septuaginta*-ban ránk maradt szöveget. A *Judit* eddigi méltatói legfeljebb jelezték a *Vulgata* textusától való eltéréseket, miként pl. Petar Skok is, aki feltűnőnek találta, hogy Marulić a Moab törzsi nevet („vocavitque omnes principes Moab” Jud. 5,2) Madijannak írja, Joakim főpap nevét („Joachim autem summus pontifex de Jerusalem venit in Betuliam” Jud. 15,9) Eliakim alakban használja, illetve hogy a bibliai textusban felsorolt népek közé a szarmatákat is beiktatja („takov tada zakon biše meu Zamato”, azaz: a szarmatáknál akkor ilyen törvény volt, Marulić: *Judita*, Libro sesto, 211. sor), amit a *Vulgatában* hiába keresünk.¹³⁷ Arra már nem vállalkozott, hogy a kérdést filológiai eszközökkel tisztázza, s a szövegösszevetést is csak az eltérések (kihagyások, tömörítés, bővítés stb.) számbavételére korlátozta a kompozíció függvényében. Így az a kérdés továbbra is válasz nélkül maradt, hogy milyen konkrét *Vulgata*-példányt használt a *Judit* költője, vagy netán ismerte-e a *Judit könyve* görög nyelvű szövegét. Ez nyilván egy későbbi, erre irányuló vizsgálódás tárgya lesz majd.

A Marulić-mű és a bibliai szöveg futó összevetése nyomán is kiderülhet: szerzőnk a bibliai történetnek nem egyszerűen versekbe foglalója, hanem olyan invenciózus költő, aki fő vonalakban követi forrása csemenytörténetét, e forrás teljes anyagát a kompozíciós igények szerint szelektálja, s a recipiált nyersanyagot képek, allúziók, motívumok sokaságával ötvözve formálja eredeti kompozícióvá.

Az első énekekben jobbra követi a *Judit könyve* első Részének és a második Rész első tizenegy versének gondolatmenetét, elhagyva számos, általa nyilván fölöslegesnek ítélt földrajzi és kronológiai utalást, s helyettük – az eposz műfaji előírásainak megfelelően – beépíti az invokációt, majd a jelentős terjedelmű, művészien kidolgozott seregszemlét, máskor pedig – miként arra Petar Skok felfigyelt – egy-egy szüksézávú narratív részből pompás költői képekkel teremt hatásos, olykor drámai erejű jelenetet.¹³⁶ A bibliai könyv *Vulgata* szerinti 1. Részének 12. és a második Rész 2. versének szigorúan narratív soraiból pl. hétstrófányi jelenetet épít fel, már itt megmutatva mesteri szerkesztőkészségét. Mint látni fogjuk, a szövegekben Nabukodonozor felháborodásáról esik szó, amit az váltott ki, hogy Kilikia, Damaszkusz, Libanon, Kármel, Kedár, Galilea, Szamaria lakói nem hódoltak meg előtte, sőt követeit üres kézzel és „tiszteletadás nélkül utasították el”.¹³⁹ Íme, Nabukodonozor felháborodásának *Vulgata*-beli leírása: „Tunc indignatus Nabuchodonosor rex adversus omnem terram illam, juravit per thronum et regnum suum quod defenderet se de omnibus regionibus his”,¹⁴⁰ azaz: „Felháborodott erre Nabukodonozor király ez ellen az egész terület ellen, és megesküdött trónjára, meg királyi hatalmára, hogy bosszút áll mindezen a vidékeken.”¹⁴¹ És a folytatás: „Vocavitque omnes majores natu, omnesque duces, et bellatores suos, et habuit cum eis mysterium consilii sui”,¹⁴² azaz: „Erre ő egybehívta az összes véneket, minden vezérét meg harcosát, és közölte velük titkos tervét.”¹⁴³

Mint látjuk, a bibliai szöveg szerzője semmit sem mond Nabukodonozor lelki állapotáról, viselkedéséről, noha az előzőleg felsorolt tények (a nevezett népek engedtlensége) indokolnák az ebbeli részletezést. Marulić – remek költői leleménnyel – ezt a szüksézávóságot használja fel hőse karakterének árnyalására, így ugyanis szabadon, a kompozíciós céloknak és a mondanivalónak megfelelően formálhatja azt. Tegyük hozzá: mértéktartással, hisz ezt a félelemkeltésnek szánt magatartásformát még fokoznia kell később, mégpedig Nabukodonozor hadvezére, Holofernész jellemének megformálásakor, aki majd a közvetlen veszélyt jelenti a meghódítandó, leigázandó népek, így a zsidóknak életében is. Íme Nabukodonozor lélekállapotának rajza az eposzból:

Így őrjöng a király, míg a nap lenyugszik,
fénylő orcájával tengermélybe bukik.
Sietve jó az éj, ember, állat, s madár
dolgát hagyva félbe nyugodni tér immár.

Csak ő nem nyughatik, zaj veri fel, lárma,
nem ad nyugtot néki nyoszolya, sem párna.
Ó, te szerencsétlen, mit ér most hatalmad?
gyötrelmeid közben sincs, ki véled virraszt.

Miként veszett kutya, ide-oda futos,
vaktában rohangál, s magáról mit sem tud,
sündörög, forgódik, ide-oda kapkod,
vicsorít, meg szűköl, tajtékozva morog.

Forgolódik ez is, fektében sincs nyugta,
töpreng, majd bólogat, tétlensége kinja.
Hánykodik fekhelyén, szemét le sem hunyva,
kerüli az álom, pedig hogy alhatna!

Gyötrelme visszatér, fájdalom kínozza,
gonosz vágy serkenti féktelen rablásra,
mint poklosnak éhe, oly nagy kapzsisága,
halálig, ha enne, jóllakni nem tudna.

Éjszaka sötétje fogja még a hajnalt,
szirmot a virágról rózsafa sem hullajt,
ám a szikla ormán a napfény felragyog,
s tengernek hullámán szikrát vet csillámlón.

Szürkület homálya borítja a völgyet,
hajnalpír sem festi halványra az eget,
király szálájában tanácsnokok gyűlnek,
ki szózatot hozzájuk ekképpen intézett.

(Libro parvo 85–112.)

Az eposz második éneke jóval nagyobb terjedelmű bibliai szövegrészen alapul: itt a második Rész további verseit (12–18.), va-

lamint a harmadik, negyedik és az ötödik Részt használta forrásként. Ezúttal is invenciózusan formálja epikus versezetté a Biblia közölte tényeket – kiaknázva ismét a jellemrajz számára kínálkozó lehetőségeket, ezúttal Holofernész alakjára koncentrálván. A bibliai szöveg itt is szűkszavú: „Nuntiatumque est Holoferni principi militiae Assyriorum, quod filii Israel praepararent se ad resistendum, ac montium itinera conclusissent, et furore nimio exarsit in iracundia magna: vocavitque omnes principes Moab et duces Ammon”,¹⁴⁴ azaz: „Amikor hírül vitték Holofernésznek, az asszír hadsereg fővezérének, hogy Israel fiai ellenállásra készülnek, és elzárták a hegyi utakat, nagy felindulásában rettenetes dühre gerjedt, maga elé idézte Moáb összes fejedelmeit, meg Ámon vezéreit...”¹⁴⁵

A bibliai textus e két verséből Marulic ötstrófányi versszöveget szerkeszt, ismét megcsillantva a drámai szituáció ábrázolásában már tapasztalt képességét:

Erős Holofernész, hogy meghallja híret:
hadak szálltak meg ott minden szorost, ösvényt,
s zsidók népe magát csatára elszánta,
tajtéjkzik dühében bátorságuk látva.

Hívja udvarába vezírit Ámonnak,
szóljanak mindenről, mit azokról tudnak.
„Kik az előőrsök? Mekkora a város?
Fortélyal harcol-é? seregük mely számos?

Bátorságot honnét vesznek ellenállni?
Hatalmunk – tudják-é – a félvilág féli?
Fittyet hánynak nekünk, olyannyira bátrak!
Tiszteletet adni cseppet sem kívánnak!”

Habzó szájjal ordít, fogát csikorgatja,
megtorlások sorát adja most parancsba,
kezét karba teszi, a fejét felszegi,
szemeit undortól csömörlve lesüti.

Félelemmel nézik elborult orcáját,
ahogy liheg köztük, s ott állanak bénán,
mint reszkető gyermek, ha tanítóját féli,
ki korbácsához kapva: „Csönd!” – reá így ordít.
(Libro drugo 213–232.)

A bibliai szöveg gondolatmenetét Marulić az eposzban – morális célzatú strófák beiktatásával – többször is megszakítja. Emberi gyöngék, különféle bűnök (pl. a gőg, a dölyfösség, elbizakodottság) felsorakoztatásáról van szó minden esetben, s a fejtegetésekben mindig ott a tanító szándék, s az okulás lehetősége is. Lényegében a morálteológiai művekből már ismert, ott exemplumok formájában előadott nézetek költői megfogalmazásáról van szó, s itt a második énekben azzal is tetézve, hogy a formai keret megteremtésekor a középkori *danse macabre* motívumanyagából építkezik. A második énekből idézendő részletnek ezen túl konstrukciós funkciója is van: megsejteti az elbizakodott Holofernész közeli tragédiáját:

Kit hiú dölyfösség, lásd, tett eszelőssé,
Immár magát véli nagyobbna Istennél,
holott nemsokára teste bűzlik holtan,
kicsinnyel egyenlőn, ki tegnap hatalmas.

Akit ma rettegnek, holnap elfeledik,
sírba, elnyúlt testét ha koporsóba teszik,
s ki most egész földet uralni kívánja,
holnap már nem böjtöl, testét féreg rágja.

Ma még gonoszsággal gyötri ezt a népet,
a sors alányomja egy kőszemfedéllel...
(Libro drugo 73–82.)

A második ének további remeklése Achior beszédének átköltése. Marulić tudatosan részletezi a Biblia-beli szöveget, mely eleve példázat értékű, hisz azt hivatott igazolni, hogy a zsidók, így Betulia lakói is, Isten választott népe, s megtámadni őket csak akkor célszerű, ha bizonyos, hogy valamiben vétkesek. Mert ha bűn nem

terheli őket, kockázatos velük szemben minden hadi vállalkozás, Isten ugyanis most is melljük áll.

Achior itt már jelképpé válik. Nyugodt érvelése, melyben – a bibliai szöveghez hasonlóan – fontos szerepet kap a tárgyszerűség, azaz a zsidók történetének pontos felvázolása, az őrző Holofernész mentalitását ellenpontoszza, kivált azáltal, hogy az ének záró szakaszában Marulic ismét morális szentenciák felsorolásával jelzi: az elbizakodottság, a gőg, a hiúság, az álnokság rossz tanácsadó, aki ezeket követi, megveti az igazságot.

Ezekkel a gondolatokkal már a harmadik ének eseményeit vezeti be, ezek felvázolását ott majd az isteni mindenhatóságról szóló szavakkal kezdi:

Urunk mindenható, oltalma igazság,
halálunk óráján örök életet ad.
Nem engedte bajban Achior elveszni,
mert ő, igazságát, bátor volt hirdetni.
(Libro treto 1–4.)

Az ének eme első strófáját követően Marulic két szakaszban – a bibliai textustól elszakadva – arról beszél, hogyan hergelik Holofernészt alattvalói, vezírei Achior ellen. Mesteri hasonlattal teszi szemléletessé a jelenetet, amely invenciózusságának ismét egy újabb megnyilvánulása:

Holofernész dühét vezíri még szíjtják:
mint fékezhetetlen, jó szilaj paripát,
mezőn át ha nyargal, jól megsarkantyúzzák,
sörényét megrázza, mérgesen rüg-kapál,

boglyát, sövényt tipor, nagy vízen átgázol,
mely áradva, zúgva tör át minden gáton,
ez a szörnyeteg is ekképp szökik talpra,
a vezíri ármány haragját hogy szítja.

(Libro treto 5–12.)

A további strófákban aztán már a bibliai szöveghez ragaszkodva adja elő Achior kitoloncolását a táborból, illetve részletezi ama

jeleneteket, amelyekből megtudjuk: hogyan fogadják a megkötözött Achior a zsidók. Fogadtatása a Biblia szerint is barátságos, rokonszenvből fakad, s a zsidó népért kockázatot vállaló férfiúhoz méltó: „Tunc Ozias, finito consilio, suscepit eum in domum suam, et fecit ei coenam magnam: Et vocatis omnibus presbyteris, simul expleto jejunio refecerunt.”¹⁴⁶ („Akkoron, a gyűlés végeztével, Oziás befogadta őt házába, és tiszteletére nagy lakomát szerzett. Meghívta erre az összes véneket is, és a böjt befejeztével együtt lakomáztak.”)¹⁴⁷

Oziás, a város első számú előjárója tehát házába fogadja az üldözöttet, sőt tiszteletére – a város véneinek részvételével – „nagy lakomát” („coenam magnam”) rendez. Gesztusa – a fenyegetettség állapotában – meghatározó jelentőségű, annak ellenére, hogy a bibliai szöveg mindössze két mondatra szűkíti az információt. Marulić ismét a költői mű kínálta kompozíciós lehetőségeket kiaknázva recipiálja az idézett részeket, hatásos jelenetté formálva az eposzban a vendéglátás körülményeit. Az a negyven sor, amelyben a *Judit könyve* e rövid szegmentumát epizód terjedelművé bővíti, a mű legszebb részletei közé tartozik:

A nap lemenőben, halványul korongja,
hegyek mögé rejtve immár fényes arca.
Az éjszaka óvja tájait Keletnek:
óriás sötét haj – borít reá leplet.

Tudván már mindnyájan Achiornak búját,
hívja őt Oziás, tisztelje meg házát,
Istentől – jól tudja – az remél kegyelmet,
aki hajlékában ajtót tár vendégnek.

Böjtöt befejezve, ünnep hogy közelget,
papokat hív, légyen teljes gyülekezet.
Vacsorát, sok étket gazdagon készített,
asztalához hív még sok vénet vendégnek.

Semmi tiszteletet nem enged trónjának, –
lássák – szeretete nem más, mint szolgálat,

ehhez is, ahhoz is alázattal fordul,
méltatlanságát így adva nekik tudtul.

Mind Istent dicsérik, s Achiort biztatják,
ámulattal nézik, s egyre vigasztalják.
„Ne szomorkodj – mondják – szóval bátorítva,
higgyél Istenünkben, kérjed őt imádvá.”

Asztalnál ülve is tisztelettel nézik,
kínálják szolgák is, szépen, amint illik,
nagy agyagkorsókból a pohárnok sereg
vörös borral tölt meg szép arany kelyheket.

Rendre mind felhordják, amit sütnék, főznek,
megannyi ékes tál, hozza szolgasereg,
mások meg serényen szedik le az asztalt,
így szolgálva csendben, szép udvari móddal.

Karos gyertyatartók, bennük égő gyertyák,
fénnel ragyogják be a szála négy falát,
nincsen most fecsegés, zeneszó meg lárma,
nem hallszik nevetés, s a tréfa sem járja.

Mindnyájan hallgatják, amit csak kérdeznek,
s válaszát is mindjárt, hogy mi a vélelme:
leselkedő halál, a kapukon túli,
s vele a vér s dúlás ne tudjon bejöni.

Ez is, az is szólal, mondják sokféleképp,
mint óvják a várost, falát miként védjék.
Mert ha Isten karja oltamul nem szolgál,
őr hiába virraszt, s áll strázsát kapunál.

Felállnak épp ezért mindnyájan aggódva,
szólítják a népet a zsinagógába,
imával éjen át az Úrhoz fordulnak,
segítse meg őket, vessen gátat bajnak.

Mert egyedül ő lehet oltalom és erő,
vigasz a gyengének, ki fél ellenségtől.
Keleti ágyában Titán ébredszik,
elúzi mihamar éjszaka árnyait.

Immár megvirradván, a hegyeken, látszik:
a sereg a szállásnál aláereszkedik.
Mint kivágott fenyő, a földre borulnak,
fedetlen fejükre csendben hamut szórnak.

Aztán imádkoznak: „Mi Urunk, irgalmazz,
mert pusztulásunkra jó ez idegen had,
hatalmad és erőd tegyen velünk csodát,
ne viselje néped az idegen ígát.”

Hadi szerszámokkal, parittyákkal, kövel,
jőnek mind, szorosan és keskeny ösvényen,
kemény kőszirteknél, nyiladékok alján
parittyáikkal mind ellenségük várják.

(Libro treto 85–144.)

Az eposz harmadik énekének további részleteiben ismét szorosabb a kötődés a bibliai szöveghez. Marulić az eseménytörténet felépítésében részletezően követi a *Judit könyve* hetedik és nyolcadik Részének textusát. Ragaszkodása elsősorban az eseménymenetre értendő, mert apróbb részek elhagyásával, vagy egy-egy „bibliai tény” szabadabb átvételével itt is találkozunk. A *Vulgata* szerint pl. „Ámon és Moáb fiai” járulnak Holofernész elé („filii Ammon et Moab accesserunt ad Holofernem”),¹⁴⁸ Marulić viszont a két nemzetségről, tehát Ammonról és Moabról mondja ugyanezt. Nyilvánvalóan nem filológiai pontatlanságból, hanem inkább a költői effektusok kedvéért:

Hanem akkor mindjárt Ammon és Madiján
felkeresték nyomban Holofernész sátrát...

(Libro treto 157–158.)

Azon már szükségképp nem változtat, amit ezek Holofernésznek tanácsolnak, mivel a további fejlemények szempontjából rendkívül lényeges a hadvezérnek szánt információ: ennek ismeretében történik meg majd a folyó elterelése és a források megszállása, abban a reményben, hogy a szomszág megadásra bírja Betulia lakóit. A cselekménymenet szempontjából lesz Marulić számára fontos az a részlet is, amely a városbeliek megingásáról tudósít: rábírní Oziást és az előljárókat a város feladására. A közösség és az előljáró e konfliktusát viszont az eposzban már megint nem lehet azzal a tényszerűséggel elbeszélni, ahogyan az a *Vulgata* szövegében áll, ez az újabb drámai szituáció is árnyaltabb előadást kíván. Marulić – a bibliai szövegtől eltérően – ismét a lélekállapot bemutatására törekszik, amit megintcsak metaforikus eszközökkel valósít meg:

Hullajtva könnyeket nagy szomorúságban
Oziás rémúltén köztük áll bánatban.
Úgy, mint ha viharban hajót dobál a szél
hullámok taraján, zúgó tenger vizén,

s sodorja a bárkát nem kívánt irányba,
tépett vitorláját le és feltaszítja,
majd még erősödve nekifeszül újra,
kormányrúd a szírtén már-már összezúzva.

Ide s odafigyel tágra nyitott szemmel,
így küzdve a széllel, tengerrel s esővel,
szél zúg Dél-Nyugatról, kötelek feszülnek,
hullám jó hullámról, remeg a hajótest.

A mennybolt sötétlik, sok felhő takarja,
sűrű zápor hullik, most villám hasítja,
megdördül az ég is, szörnyűség robaja,
reszket a hajós is, árboc mellé bújva.

Körültekint félve Oziás a népen,
látva veszedelmet, csügged reményében,

így szól hozzájuk most könnyeit hullatva,
csendesítő szót mond, népét hogy nyugtassa:

„Bánat miattatok emészt, nem miattam.
Éppen ezért mondom, míg Isten velünk van
kín szenvedéseket megváltanám legott:
adnám életemet, s véle gazdagságot.

Csakhogy mindhiába. De ki e világot
nekünk megalkotta, figyel esdő szónkra.
Ne veszítse el hát senki háza népét,
meg ne ölje magát, öt napot várjunk még.

Urunk elúzi majd az őrvölgöt tölünk,
megóv hatalmával, s irgalmat ád nekünk.
S ha nem jó a megváltás, noha bízást hiszem,
akként legyen majd hát, mint mondtátok nekem.”
(Libro treto 217-248.)

Csakis kompozíciós szempontokkal magyarázható a bibliai szöveg nyolcadik Részének a harmadik énekbe történt beiktatása is, amely Judit színrelépésének leírása. Némi szelekció itt is történik (pl. Judit családfáját nem ismerteti a *Vulgatában* olvasható részletes-séggel), meghagyja viszont mindazt, amit a Biblia Judit özvegy-ségéről elmond, s még inkább Judit korholó szavait, amelyekkel az előbb még a város feladását fontolgatókat is jobb belátásra bírja. Az ének végén, mintegy tizenkét sorban, sűrítve adja elő az özvegy nemzetmentő terveivel kapcsolatos célzásait, hogy végül – megint csak a bibliai szöveget hűségesen követve – Oziás áldó szavaival zárja le azt.

A negyedik ének a *Vulgata* 9., 10., 11. Részének foglalata. A szöveg-hűség itt is szinte maradéktalan, van viszont benne fontos bővítmény is. Marulić Judit szépségének bemutatásakor nem elégszik meg a bibliai szöveg utalásaival, a Szentírás más helyeiről és az antikvitás világából vett motívumok, párhuzamok felsorolásával bizonyítja, hogy Judit szépsége felülmúlhatatlan. A példák metaforikus jelleget kapnak, de a humanista erudíció jegyében al-

kötő költő fel is oldja ezeket: lábjegyzetek formájában magyarázza ószövegségi és antik utalásait.

Az eposz ötödik éneke a bibliai textus 12. és 13. Részének anyagát foglalja össze. A két szöveg viszonyát láthatóan Judit szándékának végcélja: Holofernész megölése határozza meg. Ennek függvényében kellett átvennie az eredeti történet minden mozzanatát. S mert az epikus történés egyes tömör bibliai részek esetében bővebb megokolást kíván, Marulić itt is beépít hosszas fejtegetéseket, nem kevés leleménnyel. Mivel Holofernész halálának egyik közvetlen okát a részegségben látja, számtalan, a Bibliából vett és más eredetű példával bizonyítja, hogy hányféle baj, tragédia, sőt erkölcstelenség előidézője volt a mámoros állapot. A felsorolás kapcsán nem maradnak el a morális konzekvenciák sem:

Nem egyedül ő volt e bűn kárvallottja,
Mindahánynak ártott, ki e vétket hordta.
Így lett Ádám s Éva kegyelem vesztese,
– mit kezdetben bírtak – mindönk gyászba vetve.

Noé mély álmában feltárta szemérmét,
midőn boritaltól veszté eszméletét.
Részegségében Lót, nem tudván, kikkel hál,
leányait tette volt fiai anyjokká.

Ézsau megveté elsőszülött jogát,
mert torkos volt, veszté az atyai áldást,
s örökségét adta italért, ökörért,
falánksága miatt, el egy tányér lencséért.

Az Istennek népe égi mannat evett,
s gyűlölködővé lett és egyre kevélyebb;
húsos fazék mellé, Egyiptom földére
visszavágyott, ezért Isten bizony megbüntette.

Éli pap fiai rossz szokást követtek:
kövér húst kiszedni üstből mind eljöttek;

megölettek ezért, pap voltukat vesztek,
magukra korbácsként e csúfságot vették.

Bor és a kevélység bódította Sándort:
tulajdon kezével esztelenül gyilkolt,
kint az orcájáról mosta könnyeivel,
mert oly személyt gyilkolt, kit legjobban kedvelt.

Laphita Peirithoosz sok kentaurt megölt,
mert igen részeg volt mindahány, s megvadult:
kiket illett volna tisztelniök éppen,
úzni asszonyokat nem átallott egy sem.

A szakák, kik Kürosz táborára törtek,
jöllaktak, dőzsöltek, mígnem földre estek,
ekkor álmukban ő reájuk rontott,
őket mészárolta, egy élet sem hagyott.

Crispinust s Laküdészt bor vitte romlásba,
okos szavuk ezért fordult hamar gyászba,
Arcesilausnak végzete is ez lett:
Kharón bárkájába részegségtől esett.

Erős Antiochus, e szenvedély rabja,
híveivel ivott mindig, borulva asztalra.
Sértegette őket, azok meg nem tűrték,
ne valljanak szégyent, ezért őt megölték.

Néki jobb lett volna elveszni csatában,
midőn indult hajdan harcolni Rómával,
semmint százesztendő magas kort megérve
végezetül essék ekkora szégyenbe.

Étek s bor bősége Marcus Aureliust
vakmerővé tette, mert mértéktelen volt:
Rómába sietett urakat gyilkolni,
s azok minden kincsét szakácsának adni.

Ezért Kleopátrát kívánja, s szereti;
majd őt cserbenhagyván, magát elveszejtí.
Aki ilyen falánk, vétkét sokasítja,
s mint az elnyűtt ruhát, erényét eldobja,

Mindeneknek végén vesztes lesz mindenben:
pusztítja betegség, nem kíván már étket,
megcsonkul értelme, s vele a birtoka,
szened örök tűzben, jutván a pokolra.

Szomorítja mások szava, nevetése,
remény nélkül így szól: hasnak nincsen füle;
válogat ételben, édeset nem kíván,
a bort is csak kóstolja, s mindent összedobál.

(Libro peto 97–156.)

Lényegében ugyanezt a példázatjellegét találjuk néhány további, a bibliai textustól tartalmilag eltérő strófában. A *Vulgata* szövege szerint Holofernész a bortól megrészegedve ágyán fekszik, s csupán Judit van mellette, illetve szolgálóleánya, Ábra. Vágáó, az udvari főtiszt (az új fordítás szerint neve Bagoasz, „tiszsége” pedig „eunuch”) csak annyiban részese e cselekménybeli szituációnak, hogy a szolgák távozásával ő zárja be a vezéri sátor hálófülkéjének ajtaját, majd maga is távozik. Vágáó és társai állapotáról is szűkszavúan tudósít a *Vulgata* szövege, a bortól való bágyadtságról beszél: „Ut autem sero factum est, festinaverunt servi illius ad hospitia sua, et conclusit Vagao ostia cobiculi, et abiit. Erant autem omnes fatigati a vino.”¹⁴⁹ Azaz: „Mikor aztán már késő lett, és szolgálai szállásukra siettek, bezárta Vágáó a hálófülke ajtaját, és eltávozott. Mindnyájan pedig bágyadtak voltak a bortól.”¹⁵⁰

Marulić – miután „filológiai” anyaggal szolgált a részegség múltbeli (főleg ókori) eseteinek felsorolásával – visszatér a bibliai eseménytörténet fonalához – mondván, hogy „az elbeszélés szála térjen most vissza oda, ahonnet e történetek előadása véget ért” („Da jur govoren’ ja rič se tamo vrati // na saj spoviden’ ja odkle se uvrati”).

Az idézett bibliai szövegrész második, Vágáó és társai állapotára utaló mondatát („Erant autem omnes fatigati a vino” = „Mind-

nyájan pedig bágyadtak voltak a bortól”) hosszabb leírássá bővíti – felsorolva a részeg ember különböző viselkedésformáit:

Dülöngél, tántorog, ide-oda lépked,
tétován támolyog, kókadozó fejfel;
tűzben ég orcája, szesztől fujtat orra,
merő zsír szakállá, fürtin étek faggya.

Mint egy agyagkorsó, oly puffadt a hasa,
beszéde elcsukló, nyelvét megharapja,
magáról sem tud már, csak a szeme villog,
lebiggyesztve ajkát, csak gúnyosan vihog,

mert néhányan fejüket kőpadlatba verik,
némelyik segítne, másik meg veszekszik,
egyik bámul bambán, amaz kapaszkodik,
csimpaszkodva társán, végül hanyatt esik;

néhányan köpködnek, mások öklendeznek,
némelyek fetrengnek, mások rájuk esnek;
megint mások ágyra fektetik le őket:
mint a döglött számár, veszték ők eszöket.

(Libro peto 173–188.)

A mámoros állapot rajza után ismét erkölcsi tanulság következik: ez az ételben, italban való mértéktelenség „disznóvá tette a vitézt” („ka je oto svrzla da je vitez svinja”), „a bujaság mocskos tette” pedig elveszejtí Holofernészt is („ju raščinja hot nečista dila”). Marulić a bibliai szöveg eme részletét is bővíti, mégpedig a drámai szituáció fokozása érdekében. A részegségtől elbódult fehércselédek halottként fekszenek, öröket nem állított senki („I straže i čeljad sva ka biše okoli, // biše kako mrtva; svi bo na tom stoli // jiše kako voli, da još veče piše: // bđiti ne bi koli, straže ne činiše”; Libro peto 205–208.), s mert az égben már minden eldöntetett, Judit Holofernész ágyához lépve térdre borul, sírva fakad, s csendben imádkozni kezd. Imája szövege a *Vulgata* alábbi sorait követi: „...Confirma me Demone Deus Israel, et respice in hac hora ad opera manuum mearum, ut, sicut promisisti, Jerusalem civitatem tuam

erigas: et hoc, quod credens per te posse fieri cogitavi, perficiam.”¹⁵¹
(„Uram, Israel Istene, adj erőt! Tekints le jelen órában kezem művére, hogy, amint megígérted, megmentsd városodat, Jeruzsálemet, én pedig véghezvigyem azt, amit abban a hitben terveztem, hogy teáltalad lehetséges lesz.”)¹⁵²

Marulić imaszövege:

Uram, Isten, add meg: tegyem, mint akarod;

a te szolgálódnak adj erőt s kegyelmet,
oszlasd el félelmem, s emeld fel kezemet,
elmém szülte tervem, hogy az bevégezze,
s hogy Tégedet féljen földnek minden népe!

Most jöjj, ó, most jöjj el, Jeruzsálemed vár,
szerved nagy szükségben s néped is úgy kíván.
Hozzá! veszedelmet felfuvalkodóknak,
jóknek békességet, s a megalázkodóknak.

Hiszem: tudom, mit kell immár cselekednem,
bevégezni engedd ten segedelmeddel.
Nappal is és éjjel hálát adok Néked,
támaszodban bízván, tegyen, mit tennem kell.

(Libro peto 216–228.)

A továbbiakban a bibliai textus szorosabb követését tapasztaljuk ismét. Marulić már kellőképp megokolta a vétkek felsorolásával Holofernész halálának elkerülhetetlenségét, a további bővítés, újabb motívumok beépítése már szükségtelenné válik. A bibliai eseménysor versbe foglalásakor most már csak a művészi kidolgozásra kell ügyelnie. Szüségeltenné teszi a nagyobb átalakítást az eredeti bibliai eseménytörténet feszessége, tömörsége is, amit Marulić az effektusok tekintetében jól ki is használ. Strófaiban drámai sodrással zajlanak a további jelenetek: Holofernész meggyilkolása, Judit és Ábra szökése a táborból, a városba történő visszaérkezés, a városbeliek ujjongása, Oziás beszéde, Achior áldása. Holofernész megölésének drámai pillanatát idézhetjük szemléltető példaként:

Szól, majd vállat felvon, s némán talpra szökken,
oszlopról egy kardot levesz, ott függött fenn,
kirántja, – gerincen Holofernészt kapja,
jobbja lesújt közben; halálos a szablya.

Felhördül, vonagla és hanyatt dől aztán,
remeg keze, lába, ereje elhagyván,
vér tolul a torkán, ernyed, hűlő testtel,
a szemét lehúnyván: a hős így esett el.

Önnön fegyverével kis féreg marta meg,
győzve, nő veszté el, mert szertelenkedett;
egész világ felett bírni haddal indul;
nem állíthatja meg, vélte, maga az Úr.

(Libro peto 229–239.)

(Szabó János fordítása)

Az eposz záró, azaz hatodik éneke a *Vulgata*-szöveg 14–16. Ré-
szének eseménymenetét követi. Marulic persze itt is gyakran
költőiesíti a szűkszavú bibliai közléseket. A színezés, árnyalás
szándékával bővített részek mellett két ponton szembeszökő
módosítást is találunk, amire már Petar Skok felhívta a figyelmet.¹⁵³
Az egyik – a fontosabbik – a bibliai könyv utolsó két versével
kapcsolatos. A *Judit könyve* 16. Rész 30., 31. versében (a *Vulgata*
szerint) olvassuk: „30. In omni autem spatio vitae ejus non fuit
qui perturbaret Israel, et post mortem ejus annis multis. 31. Dies
autem victoriae hujus festivitatis, ab Hebracis in numero sanctorum
dierum accipitur, et colitur a Judaeis ex illo tempore usque in
praesentem diem.”¹⁵⁴ Azaz: „30. Életének egész tartama alatt pedig,
sőt még halála után sem volt sok évig senki sem, ki háborgatta
volna Izraelt. 31. Ennek a győzelmi ünnepnek a napját a zsidók
aztán felvették a szent napok sorába; meg is ülik azt a zsidók attól
az időtől kezdve mind a mai napig.”¹⁵⁵

Marulic az utolsó mondat záró részletét alakítja át („...et colitur
a Judaeis ex illo tempore usque in praesentem diem”), mintegy
krisztianizálja, amikor azt írja:

Holofernészen, hogy győzelmet aratott,
mert az rendelés volt, ünneplék Juditot,
s tart a béke s ünnep mind azon időkg,
Messiást, hogy végre ők ott elveszejtik.

(Libro sesto 429–432.)

A Skok által is említett második lényeges módosítás voltaképpen az eposzt lezáró hálaadás beiktatása, amelyben már a marulići nyelvszemlélet lesz a motiváló elem, amikor azt jósolja: Judit dicsősége mindaddig tart, amíg ez a földgolyó létezik és „a szláv szót olvasni lehet” („bude... slovinjska čiti slova”).

Vergilius példája

A Marulić-eposz Vergilius-recepciójáról szinte valamennyi Marulić-kutató szólott Milivoj Šrepeltől Pavao Pavličićen át Mirko Tomasovićig.¹⁵⁶ A filológiai alapozás e kérdésben Šrepel érdeme, a későbbiek az ő eredményeit jobbára csak árnyalták. Marulić műveltséganyagának antik rétegeit ismerve egészen kézenfekvő a vergiliusi példa követése, ám arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Vergilius-élményt egy középkori inspiráció is motiválta, mégpedig a Dantéé. A *Pokol* első énekének Marulić készítette latin fordítása erre a bizonyíték, még tovább az is, amire Mirko Tomasović figyelmeztetett. Ő a Marulić-eposz előszavának alábbi részlete alapján filológiai okfejtéssel is igazolta a Dante-befolyást. „Ezt a történetet versekbe átköltém, a mi *versszerzőink* szokása s még ama *régi poéták* törvénye szerint...” („...historiju tuj svedoh u versih po običaju naših *začinjavac*, i jošce po zakonu onih *starih poet*...” A kiemelés tőlünk. LI.) – írja Marulić a *Judit* előszavában, éles különbséget téve az általa rímfaragóknak tekintett hazai *versszerzők* (*začinjavac*) és a *régi poéták* (*starih poet*), azaz az ókori mesterek között. A disztinkció – figyelmeztet Tomasović – a *La vita nuova* XXV. fejezetéből származtatható, ahol a nagy firenzei hasonlóképpen tesz különbséget „il sommo poeta” és „dicatori per rima” között.¹⁵⁷ Dante érvelésében – a jelölt helyen, Horatius és Ovidius mellett – természetesen Vergilius a legfontosabb példa.¹⁵⁸

Marulić az ókori eposz formai kellékei közül a propozíciót, az invokációt s a seregszemlét veszi át közvetlenül Vergiliustól, s feltehetően az epitheton ornans recepciója is itt keresendő. Ugyancsak ebből a „forrásból” származik a mű *kezdetének* és *befejezésének* auktori közlése is. Az már a tárgymegjelölés és az invokáció esetében nyilvánvaló, hogy nála ez a formai örökség krisztianizálódik:

Hála s dicsőség a legszentebb Juditnak,
kinek hátor tettét zengik most e szavak:
kérem hát Ó Isten, a Te fenségedet,
meg ne rövidítsed rajtam kegyelmedet.

Néki Te adtad meg erejét tettéhez,
s szépséget és erényt, s hozzá becsületet,
segíts Uram engem: nyelvem hogy elmondja,
mit általad elmém kigondola róla.

Én igaz Istenem, Te mindenek fölötti,
te adsz képességet édesen dalolni,
s nem a kilenc Múza, szűzcek koszorúja,
kik Apollon lantját követik dalukba’.

Emeld hangom fel hát földről fel az égbe,
hol trónusodról zeng szent kórus éneke,
a Te udvarodig hatoljon fel dalom,
míg Judit tetteit ékes szóval mondom.

(Libro parvo 1–8. és 13–20.)

A keresztény morál és világkép vitathatatlan meghatározója az eposz etikai-világképi spektrumának, így természetes a téma-megjelölést¹⁵⁹ követő invokáció krisztianizálása. Mint látjuk, nem a Múzsákhoz, hanem a „mindenek fölött való egy igaz Istenhez” fohászkodik („...ti s’ nadasve svet, istinni bože...”) a „képességért”: „édesen dalolni” („ti daješ slatko pet”) a szentéletű hős asszonyról, Juditról. A „háromszor három Szűz” („trikrat troj divička”), azaz a kilenc Múza s az antik világ isteneiben hívő „régí poéták” („ozoja z družbo[m] starih poet // boge čtova koja, kimi svit biše spet”)

megtagadása is e krisztianizálás eszköze, ami nem egyéb, mint az antik hagyomány dantei értelmezésének recepciója. Marulić a keresztény eszmerendszer és a humanista erudíció együttes vállalója, műve prologusában ugyanis megvallja, hogy „ezt a történetet... ama régi (értsd: az antik, LI.) poéták törvénye szerint költé... át versekbe” („...historiju tuj svedoh u versih... po onih starih poet...”), mégpedig horvát és nem latin nyelven azon okból, hogy „...akik a latin, másként deák nyelven írott tudós könyveket érteni nem tudják”, „anyanyelvükön olvashassák azt”.¹⁶⁰ Követi tehát az antik mesterek, mindenekelőtt Vergilius példáját, de a kereszténység előtt születettek mítoszaival (isteneivel) nem azonosulhat, segélykérése ezért az Istenhez szól.¹⁶¹

Nem kétséges: Marulić számára az eposz megalkotásakor a vergiliusi seregszemle volt a leginkább kiaknázható példa. Paralelizmusait gondosan feltárta a filológia, amelyek közül – a kompozíció szempontjából is – a legfontosabbak ezek: mindkét szerző bemutatja a seregek fegyverzetét és ruházatát; mindkét eposz hadvezéralakja jó fejvel kimagaslik vitézei közül s mindkettőjük fejét díszes sisak ékesíti; mindkét eposz költője a csatába készülő sereg rajzát adja; s egyik abban is, hogy zene és énekszó kíséri a seregek menetelését. Ennek ellenére sem beszélhetünk egyszerű utánzásról, hisz a marulići seregszemle annyi eredetiséget teremtő költői leleménnyel íródott, hogy abban Marulić poétai invenciózusságát a szöveg minden pontján érzékeljük.

Holofernész – uralkodója, Nabukodonozor parancsára – egybegyűjti seregét. Ott van az asszíriai királyság minden régiójának vitéze, legderekből hőse. Már létszámát tekintve is félelmetes ez a sereg: százhúszezer gyalogos vitéz és tizenkétezer lovas („...piših jih biše tad... sto dvadeset hiljad; ...kino sidući na konjih vojuju, dvanadest tisuci...”) – valamennyien a legjobb erőben, s a legjobb felszereléssel. A *Vulgata* számadatai ezek, még hozzá egy romlatlan szövegváltozathól valók, némely *Vulgata*-edíciók ugyanis más adatot közölnek a lovasok számáról. Ezekben huszonkétezer fős lovaságról olvasunk („Erant autem pedites bellatorum centum viginti millia, et equites viginti duo millia”, azaz „százhúszezer gyalogos harcosa és huszonkétezer lovasa volt”), amit a mi Sztáraink is átvesz históriás énekében:

Vala seregében százhúszezer gyalogja,
És huszonkétezer vala néki lovagja...

A *Septuaginta* is a tizenkétezres adatot közli, ám ez Marulić forrása nemigen lehetett, mert ott a gyalogság esetében szerepel más adat, ami a Károli-fordításban bukkan fel magyarul:

„...hadakozó férfiaknak serege, százhetvenezer gyalog, és tizenkétezer lovag.”

A katonák ruházata pompázatos, fegyverzetük s lovaik látványa önmagában is félelmet keltő:

Mindaz pedig, aki harcol lova hátán,
tizenkétszer ezret ő csapatjok számlál,
szorítva a kantárt, egyként lovagolnak,
a harcra készek már, nyihognak a lovak;

vágtatnának gyorsan, ficáncol mindahány,
s orrlikával fújtat, a fejét kapkodván:
veszélyes nyilakkal vannak felszerelve,
s sok éles szablyával, csillog a veretje,

szép cifra ruhákban olyak, mint tavaszban
a szép széles mező sok tarka virággal,
fejükön kék s fehér, tollal ékes csákó,
lehajlik a tolla, mintha volna fátyol.

(Libro parvo 169–180.)

A félelmet támasztó fegyverzet s a pompázatos viselet leírása mellett azt is megmutatja: mennyiféle földi hatalmasság, rangos személy teszi még riasztóbbá ezt a sereget. A csapatok élén „turbános vajdák lovagolnak” („Prida njimi jizdući vojvode s turbanom”) – ezeken is csillog-villog fegyver és az arany („oružjem ter zlatom svaki se svitljaše”) – s ezeken kívül „asszír hercegek, bánok, kenézek, magas nemzetségből való dicsőséges nevű vazallusok és vitézek” („oholo jizdeći asirski herezi, // bani tere knezi visoka plemena, // sluge ter vitezi počtena imena”) vezérlik a hemzsegő sokaságot.

Nem hiányzik innen a sereg ellátását szolgáló „hadtáp-szolgálat” sem. Málhás szekerek és állatcsordák, nyájak sokasága is ott van Holofernész seregének menetében:

Nagy málhás szekerek nyikorogva mennek,
sok teve lépked ott, mind terhet cipelnek,
emitt ökör cammog, amott juhnyáj ballag,
mögöttük hajcsárok füttyülnek, rikólnak.

Nem nyugszik kezükben sem ostor, sem korbács,
úzik, hajtják őket, mind merő izzadság;
megszámlálhatatlan a szekerek száma,
szintúgy számolatlan állatok csordája.

(Libro parvo 197–204.)

Említettük már: miként Vergilius *Aeneis*ében Turnus, Marulić Holofernésze is fejjel kimagaslik a vitézek tömegéből. A hadvezér nem a sereg élén, az előőrsök mögött halad, de fényes kísérettel itt is, amely Marulić leírásában valóságos „élő erődítmény” lesz. „Büszke daliák” (junake nesmerne), konvertita szolgák (sluge preverne) kísérik – ez utóbbiak íjakkal és tollas nyilakkal felfegyverkezve / (luk, strile operene u ruci) – majd a parittyások (druzi gredi|h|u mašuci praćami), kopjások (druzi šćipaćami bihu se zavargli) következnek, azután egy csapat jön kivont kardokkal (druzi sabljami ke bihu potargli). Oldalról lovas szekerek védik őket („Njih ti z bedar stranom koleša šćićahu, // ka grede ravninom konji potezahu”). Elöl is, hátul is páncélos kopjás vitézek lovagolnak („Sprid i zad jahahu vitezi železni, // kopja jim se sjahu”), alattuk erős, de otromba csődörök („jaki da utežni pod njimi pastusi”), ezeket gyalogosan lovászok vezetik („uza nje konjusi sve piši potiču”). És e félelmetes ármádia fölé magaslik a vezér, a sereg közepén, aki mindenek fölött való („A tuj ti meu svime, po svidi okola, // ki biše nad svime”): Holofernész. Az ő portréjának meg-rajzolásakor is láthatóan az *Aeneis*beli Turnus volt a minta, ám a hasonlóság itt sem szolgál utánpótlást jelent. Marulić páratlan invenciózussággal mutatja be hőst – ezúttal is sejtetve már ama tulajdonságait, amelyek végül majd a vesztét okozzák. E vonások két fogalommal jelölhetők: bujaság és kevélység:

Dölyfösen ül ott fenn, szemeit forgatja,
nézi hadseregét, rajtuk szemlét tartva,
szeme vérben forog, vöröslik az arca,
hasa egy nagy potroh, őszül már szakállá.

Télen is izzadott, kövér és gömbölyded,
heréletlen koshoz hasonló a rút test:
derekán selyem öv, paszományos, ékes,
ragyog rajt a sok gyöngy, valamennyi fényes.

Tollas kalpag fején, derekán ezüst kard,
szép tört visel mellé selyem öve alatt;
ragyog a dolmánya, amit éppen visel,
szőve aranyszállal, ékesítve szépen.

(Libro parvo 233–244.)

Holofernész mellett hat *vezír* halad szorosan, páncélba öltözve (*alpasák* mindannyian!) – „várfalként” védve urukat („oko njega staše dvakrat treti vezir, / meu njimi subaše, na svakomu pancir; / stahu kakono mir ki šćiti kastila”). Holofernész nem lovon ül, hanem díszes harci szekéren, amely mögött vezetékllovak sokasága haladt, pompázatosan felszerszámozva. Ezek leírása szolgál majd – Szulejmán lovának festésekor – Karnarutić számára mintául, amit aztán átvesz Zrínyi is a *Szigeti veszedelem* seregszemléjét komponálva:

Szekér után léptet sok kényes paripa,
mindegyiknek van szép bíbor takarója,
aranyos a kantár, aranyból a zabla,
nyeregszegélyét is vert arany borítja,

kengyel és vasa is színaranyból készült,
alul takács szőtte tarka hasló feszül.
Paripák sörényét s farkát kiszínezték,
ezek színe vörös, másutt meg szürkék.

Tekintetük éber, sohasem riadtak,
némelykor pajkosan egymásba harapnak,

ágaskodnak olykor, s ficáinkolnak szépen,
majd lépésbe váltanak hátraszegett fejjel.

Szilaj a járásuk, szügyük kifeszítve,
combjuk összeszorul vágtába lendülve,
az ember azt hinné, szinte hogy repülnek,
lábuk földet sem ér, zihálva ily nagy test.

Lovagolják őket vadászok, solymászok,
karjukon megülnek fürge vadászsólymok,
kopók és agarak nyargalnak mellettük,
őrzik gazdáikat, s mint szellő repülnek.

(Libro parvo 253–272.)

A továbbiakban – a költői effektusok fokozása végett – leíró és elmélkedő sorok, illetve strófák következnek arról, milyen félelmetes tömegében ez a sereg. Marulić nyilvánvaló szándéka ezáltal is jelezni: mekkora hőstett lesz majd Judit cselekedete. E strófák idézését a mű kompozíciója éppúgy indokolja, miként azok esztétikai értékei:

Kocsi előtt verte dobos, sok, a dobját,
kürt riadott, s szerte harsonazengés szállt,
rá csendüle mindjárt citeraszó, ének,
királyokat, császárt bátrakként dicsértek.

Fölverte a rétet visszhang, hegyorommal,
szinte azt hinnétek, csillag hull mennybolttal:
ily zajongva dobbal a léviták rendje,
a fal Jerikóban egykor így omlott le.

Mind felszöktek erre a Sinai hegynél,
isteni szózatra figyelők, mesélvén,
hogy ott elijedvén, egy se maradt vesztég,
villám hullt a bércnél, s mennydörögni kezdett.

Van, ki elbeszélhet ily ritka csodákat? –
Még a föld is reszket, mikor a ló vágtat,

nem ereszthet szárat arra fű, se búza,
hol a hadak járnak, esztendőn át dúlva.

Nem megy a vályúra éhes malac, csak fut,
a sok dúvad, bűgva, menekülni sem tud;
madár, ha föl is jut, aláhull alélitan,
amikor a völgy-út hadizajtól csattan.

Fölvert porból lassan ködök emelkednek,
mintha bércet búsan felhők raja lep meg,
mezőn fölégetnek falvat, palotákat,
virradván, ha jőnek s nappal, ha ott jártak.

A kút is kiszárad, hol pihenőjük volt,
azért jó naszádnak hátára szállnak ott;
számba vették maguk egyszer, hidat verve,
számláltak tíz napot, a folyón átkelve.

Ily haderő tölt be ligetet és erdőt,
mint sáskaraj-lepte hajdani szántóföld,
ahol Egyiptom nyög s fáraó, ő vétkén,
a csapásból, köztük ez nyolcadik lévén.

Ki oly bátor, kérdném, ki bevárná őket,
vagy messziről nézvén, tőlük nem ijed meg?
Bizonynal megreszket despota, cár, szultán,
s a szélnek erednek, kardot ki se húzván,
hátra dehogy néznek, futva nap, éj múltán.

(Libro parvo 273–309.)

(Szabó János fordítása)

Pavao Pavličić meggyőző érveléssel bizonyította, hogy Marulić seregszemléje, mint önálló kompozíciós egység is remeklés, ami szintén Vergilius követésére vall.¹⁶² Az *Aeneis* első felében az „egyes énekek tematikailag” zárt kompozíciójának tényét a klasszika-filológia is hangsúlyozza,¹⁶³ így már csak ezért sincs okunk kétkedni Pavličić állításának igazában. Ő maga természetesen meggyőzően támasztja alá érveit, amikor kifejti – épp a *Judit*

seregszemléjét elemezve –, hogy abban nemcsak egyszerű felsorolásról van szó, hanem egyidejűleg tér- és időbeli ábrázolásról is.¹⁶⁴ Az asszír sereg leírása kétirányú. Az egyik a tablószerű kép, amelyben a felvonuló sereget mint tömeget mutatja be, majd ezután kezd a részletezésbe. A másik a jelentéktelentől a fontos jelenségek felé haladó rajzolás. A kettő végül – tehetjük hozzá Pavličić okfejtéséhez – a reneszánsz festmények arányosságra törő kompozíciójához hasonlóan áll össze zárt egységgé. Előbb a tömegükben félelmetes hadak távlati leírását kapjuk, aztán figyelmünk – a költői láttatás jóvoltából – az egyes egységekre, illetve ezek mozgására irányul, majd valamennyinek részletező leírása következik (felszerelésük, lovaik, ruházatuk bemutatása), hogy végül – a sereg fölé magasodó vezérre, Holofernészre figyeljünk. De ugyanilyen következetes a fordított vonalvezetés is: a felszerelések, a lovak, a fegyverzet aprólékos, részletező rajzát a közkatonák egyedi bemutatása követi, hogy aztán figyelmünk fókuszába ismét a hadvezér, Holofernész kerüljön.

Dante és Petrarca vonzásában

Marko Marulić olasz irodalmi és művészeti jártassága, valamint nyelvismerete evidencia. Olasz származású tanítómestereinek, padovai stúdiumainak, könyvtára olasz anyagának ismeretében ezt tovább felesleges bizonygatni. Arról az előző fejezetben szoltunk, hogy a Vergilius-recepció sem választható el a spalatói költő Dante-élményétől. A *Divina Commedia* első énekének latinra fordítása s a *rímfaragók* és a *verstudomány* (poétai erudíció) szabályait és törvényeit mesteri fokon alkalmazni tudó *régi költők* közötti (Evo bo historiju tu svedoh u versih po običaju naših začinjavac i jošće po zakonu onih starih poet. A kiemelés tőlünk. LI.) Dantei különbségtétel (*il dicitori per rima* és *il sommo poeta*) a leggyakrabban emlegetett – már a Dante-recepciót tanúsító tények.

Azt is tudjuk, hogy Marulić hasonló érdeklődést tanúsított Petrarca munkássága iránt is. Tőle is fordított két szonettet (XCIX és CCCLXV) horvát nyelvre, a *Vergine bella che di sol vestita* című canzonét pedig latinra. Noha ezek a fordítások feltehetően a *Judit* megírását (1501) követő időkben készültek, szólni róluk – helyütt

– mégis nyomós okunk lehet, mivel az átköltések jól megvilágítják azt a recepciós jelenséget és folyamatot, amellyel a Dante–Marulić viszony jellemezhető.

A Petrarca-fordításokkal elég kimerítően foglalkozott a kutatás. A szövegösszevetéseken alapuló méltatások legjobbjai a Marin Franičevićé, aki mintegy összegezi is a korábbi álláspontokat. A Petrarca-versek Marulić átköltésében – mondja Franičević – keresztény eszmeiséget hordozó költeménybe válnak, bennük „az elégia imádsággá lesz”. Ezt az áthangolást a spalatói ember számára napi problémát jelentő törökveszély élménye éppúgy indokolja, és magyarázza, miként Marulić Kempis Tamás, az egyházatyák, a katolikus dogmák tanain alapuló keresztény világképe. A versek áthangolásáról – a XCIX., azaz a *Poi che voi et io più volte abbiām provato* (Mert tudni vélem, és mert tudni véled) kezdetű szonett fordítására konkretizálva – pedig ezt mondja: a szonett első strófájának második sorát: „come 'l nostro sperar torna fallace” (Tellér Gyula magyar fordítása szerint: „hogy mindkettőnk reménykedése csalfa”) Marulić így teszi át horvátra: „da svit stanovit ni ki smo okusih” – amit magyarra így fordíthatunk: „hogy a világ nem olyan szilárd (állandó), ahogyan megízleltük.” Az eredeti szövegben szereplő „sperar ... fallace”-ből (csalóka remény) Marulićnál „svit stanovit ni” lesz, azaz olyan világ (svit), amelyik „nem állandó”, „nem szilárd” („stanovit ni”), következésképp mulandó, változékony. Mindemellett ez a „világ” „hiúság” („taščina”), „árnyék” („osin”) és „köd” („magla”) egyszerre, s benne a létezés bizonytalan.¹⁶⁵ Bizonytalan, mert – folytathatjuk a költő és a fordítást interpretáló Franičević gondolatmenetét – az a történelmi-politikai szituáció, amelyben a Marulić-művek fogantak, ezt a léthelyzetet kínálta.

A másik, CCCLXV, *I' vo piangendo i miei passati tempi* (Siratom elmúlt éveim) kezdetű szonett átköltését elemezve Franičević megemlíti, hogy a fordításokat közreadó Hrvoje Morović azt pontatlannak tartja, mert Marulić a 9–11. sorokat („Sì che s'io vissi in guerra et in tempesta, // Mora in pace et in porto; e se la stanza // Fu vana, almen sia la partita onesta”; Sárközy György fordításában: „Ha már viharban s háborúban éltem, haljak meg békén, és ha ittélésem // nem volt dicső, legyen elköltözésem.”) nyolcsoros parafrázissá bővítette.¹⁶⁶ Franičević gondos szöveg-

vizsgálattal állapítja meg, hol és milyen mértékben marad hű Marulić az eredeti szöveghez, hol lesznek horvát nyelvű megoldásai egyszerre petrarcai és marulići szövegek, és hol válik a textus Marulić-verssé, pontosabban Petrarca-parafrázissá, amely most már a költő-fordító és morálteológus gondolatainak foglalatja lesz. Ebben a parafrázisban a „Mindenható Istenről” (Ti Bože sve mogu) – aki bűneinek ismerője (ti znaš sve zlo moje) – vétkeinek megbocsátását kéri (prosti mi grih mnogi milosarje tvoje) vagyis kegyelmet – utalva a krisztusi kegyelemígéretekre, amely a Golgota keresztfáján hangzott el: „Bizony mondom néked, még ma velem leszel a paradicsomban.” (Lukács 23,43)¹⁶⁷

Az átköltés további része ismét az eredeti szöveg vonalát követi – jóllehet, itt is megjelennek az áthangolást célzó változtatások. Petrarca „küzelemben (harcban, háborúban) és viharban” („in guerra et in tempesta”) megélt életről beszél szonettjében, ami Marulićnál „verejték” (znoj) lesz, és Marulić „nyugalmat” (pokoј) kíván, pontosabban örök nyugalmat és nem azt, hogy egy „békés kikötőben haljon meg” („che mora in pace et in porto”). Ugyancsak módosul a szonett „la partita honesta” („tisztességes távozásom, vagy búcsúzásom”) szövegrésze, s átalakul az utolsó terzina („A quel poco di viver che m’avanza // Et al morir, degni esser tua man presta! // Tu sai ben che ’n altrui non ho speranza.” Sárközy György fordításában: „Ami időm még hátra van s halálom // kezedbe tészem, nyújtsd kegyesen értem, // tudod, te vagy reményem e világon”.) néhány részlete is. Legszembetűnőbb a *speranza* (remény) elhagyása, mivel helyébe Marulićnál nem várható horvát megfelelő (nadanje) kerül, hanem az *ufanje* méghozzá az „onozemaljski” jelzővel összekapcsolandóan, ami annyit tesz: túlvilági hit, túlvilágon való hit.

E fordítói áthangolásokat Franciević megint csak okkal hozza összefüggésbe a spalatói lélekállapottal, s a költőnek abból következő életérzésével.¹⁶⁸

Az előző két fordításhoz hasonlóan, Marulić harmadik Petrarca-átköltését is élénk érdeklődés övezi a kutatásban. A *Canzoniere* utolsó darabja, a *Vergine bella, che di sol vestita* kezdetű canzone latinra fordítása az *Evangelistarium* második, velencei kiadásához csatolva jelent meg. Az eredetileg 137 soros versből Marulić jóval terjedelmesebb latin nyelvű költeményt alkotott. A 33 hét szótagos

és 176 hexa- és pentameteri sorból álló latin nyelvű szöveg két részre tagolódik, s Frano Čale megfigyelése szerint az első részben Marulić hívebb marad az eredeti textushoz, míg a másodikban „...szabadabb a gondolatokban és a kifejezésekben...” Itt valójában nem is fordító, hanem szuverén költő, aki most már „saját versét írja” – megalkotva egyik legjobb latin nyelvű költői szövegét.¹⁶⁹

E szabad átköltés indítéka a jeles horvát italianista, Čale vélekedése szerint a Petrarca-vers jellegében keresendő. Az olasz Petrarca-interpretációk – figyelmeztet Čale – a *Canzoniere* e szép darabját sokféleképp értelmezik. Carducci szerint pl. a *Vergine bella* canzone és dicséret, himnusz és elégia egyszerre;¹⁷⁰ Luigi Tonelli úgy véli, a verset eluralja a miszticizmus,¹⁷¹ míg Francesco De Sanctis arról beszél, hogy benne ellentétek halmaza sorakozik fel; hogy ez a *litánia*, amelyet a költő „canzonénak nevez” roppant gondolatgazdagsága és a képekben való szegényessége okán izgalmas vers; hogy szerzője szándéka szerint himnusznak kéne lennie, de a himnikus hangvétel átcsúszik elégiába; hogy Petrarca itt az egekig szeretne szárnyalni, de végül is a földön marad; hogy a Szűzanyáról szólva is újra és újra Lauráról beszél; hogy az elmúlt évek kínjaitól szeretne szabadulni, ám e kísérlete is hasztalannak bizonyul.¹⁷²

Frano Čale – a Petrarca–Marulić viszony kérdéséről értekezve – fontosnak véli emlékeztetni a *Vergine bella* „bibliai és liturgiai reminiscenciáinak gazdagságára” is, ami a költeményt a keresztény imádsággal rokonítja.¹⁷³

Mindezek alapján és annak ismeretében, hogy Marulić igen „jól ismerte azokat a vallásos forrásokat, amelyekkel a canzone számos sorát” Petrarca színezte, és amely forrásokat más művei megalkotásakor Marulić is használt, Čale természetesnek tartja, hogy az – a *Vergine bella* átköltése során – nem szó szerinti fordítást készített, hanem – a vers egy pontjával kezdődően mindinkább eltávolodva az eredeti szövegtől – saját költeményeként írja tovább a verset.¹⁷⁴

Marulić Petrarca-recepciójának e példái eléggé világosan körvonalazzák Spalato poétájának költészetfelfogását és gyakorlatát: költő-fordítóként újat, eredetit kívánt teremteni, anélkül hogy a választott szöveg eredetijétől teljesen elszakadna. Nem ismeretlen megoldás, Balassi Bálint Marullus-parafrázisa (*Széllal tündöklenni*

nem ládd-é ez földet...) szinte kínálkozik párhuzamként, amelyről Klaniczay Tibor írta meg, hogy benne a magyar költő „szinte gondolatról gondolatra, gyakran sorról sorra követte Marullust..., s közben mégis egészen más költeményt alkotott.”¹⁷⁵ Az már más kérdés, hogy Marulic – Balassitól eltérően – nem reneszánsz Petrarca-parafrázist teremt, hanem krisztianizálja a himnikus, olykor *laudaként* emlegetett Petrarca-verset. A költői tudatosság s a mintául szolgáló versszerzők *imitatiója* a döntő elem e gyakorlatban, s ez rokonítja őket.¹⁷⁶

És ezen a ponton térhetünk vissza újra a Dante-recepció kérdéséhez, mivel a *Judit* textusában hasonló módon recipiálódnak a Dante-reminiscenciák, egy-egy strófa, motívum, költői kép keretében.

Az *Isteni Színjáték* és a *Judit* szövegének ilyen jellegű, tüzetes egybevetésével még adós a horvát komparatiztika, ám az a néhány egyezés is, amelyre az eddigi szakirodalomban lelünk, eléggé meggyőző lehet, a recepció tényét egyértelművé teszi. Josip Torbarina a horvát reneszánsz irodalom Dante-recepciójával foglalkozó dolgozatában idéz néhány terzinát a *Divina Commediából*, amelyeknek *Judit*-beli megfelelőire igen könnyen rátalálunk. Torbarina ugyan kissé pozitivistá szemlélettel nyúl a kérdéshez, igazi recepciós jelenségnek csupán azt az esetet tekinti, ahol nincs semmiféle jelentősebb eltérés az átvevő és az átadó irodalom szövegei között. Az *imitatio* reneszánsz kori értelmezésének és gyakorlatának ismeretében azonban toleránsabban kell megítélni az átvételek tényeit, s így egyértelműbben fogalmazhatunk. Nézzük a példákat! Az *Inferno* első és második énekének alábbi terzináit olvasva nem lesz nehéz azok *Judit*-beli pendantjait megtalálni:

Temp'era dal principio del mattino,
e 'l sol montava 'n su con quelle stelle
ch' eran con lui, quando l'amor divino
mosse di prima quelle cose belle
(Inf. I, 37–40.)

(De a hajnal aranyozta a világot
s feljött a nap azon csillagsereggel,

mely véle volt, midőn e szép csodákat
megmozdítá Isten az első reggel...

(Babits M. ford.)

Quali i fioretti, dal notturno gelo
chinati e chiusi, poi che 'l sol li 'mbianca,
si drizzan tutti aperti in loro stelo.

(Inf. II, 127–129.)

(Mint kis virág, mely fagyos éjszakában
hajlott és zárt, s mihelyt naptól fehér lett,
nyílvá szárán emelkedik magában.

(Babits M. ford.)

Marulicnál, a *Judit* első énekének 105–108. soraiban ekképp
jelennek meg a Dante-képek:

Još iz dna izvita ne biše sva zova,
ni rosa sa cvita opala, da gora
biljaše jur zgora visoko vrhami,
a struja od mora mišaše iskrami.

(Éjszaka sötétje fogja még a hajnalt,
szirmot a virágról rózsafa nem hullajt,
ám a szikla ormán a napfény felragyog,
s tengernek hullámán szikrát vet csillámlón.)

Torbarina jó szemmel vette észre azt is, hogy a napkelte- és virág-
motívum átvétele mellett más Dante-reminiscenciák is megjelen-
nek a Marulić-strófákban, éspedig az alábbi, a *Purgatorium* első
énekében található terzinából:

L'alba vinceva l'ora mattutina
che fuggia innanzi, sì che di lontano
conobbi il tremolar de la marina.

(*Purg.* I, 115–117.)

(A szürkületen győzött már a hajnal;
futott az; és én sejthetném a tenger
vizét remegni messze, halk morajjal.
(Babits M. ford.)

Quando noi fummo là 've la rugiada
pugna col sole, e, per essere in parte
dove adorezza, poco si dirada...
(*Purg.* I, 121–123.)

(S midőn elértünk oda, hol a harmat
harcol a nappal, s oszlik bár, de lassan,
oly részen, melyet árnyékok takarnak:
(Babits M. ford.)

A hajnal, a napkelte költői megjelenítésének e két dantei változatából az első különösképp érdekes, ui. a Marulić-strófa utolsó sorában („a struja od mora mišaše iskrami”) a terzina 3. sora („conobbi il tremolar de la marina”) cseng vissza, jöllehet kissé szegényesebben az eredetnél, mert – igaza van Torbarinának – Marulić nem tudja visszaadni azt a „mágikus akusztikai hatást” („magičan zvučni efekt”), amelyet a likvidák (az *l* és az *r*) segítségével Dante megteremt – a pirkadat fényében szikrázó tenger végtelenségének vízióját asszociálva.¹⁷⁷ Ami persze korántsem jelenti a Marulić-sor teljes költőietlenségét, ellenkezőleg: nem lehet nem észrevenni abban is egy szerényebb akusztikai hatásra való törekvést, mégpedig a *mišaše* igealak használatával, amelyben az *š* mássalhangzó kettős jelenléte a hajnalpírban pompázó tenger hullámainak muzsikáját kívánja imitálni.

Torbarina példatárában van egy további Dante-idézet, amelynek szintén nem nehéz a *Judit*-beli megfelelőjét megtalálni. Ezúttal az alkony kínálta hangulat és látvány poetizált megjelenítéséről van szó, amelynek hangulatisága s költőisége tökéletes harmóniát mutat:

Lo giorno se n'andava, e l'aere bruno
toglieva gli animai che sono in terra
da le fatiche loro;...

(*Inf.* II, 1–3.)

(Eltávozott a nap, megjött az éjjel
s a földi lelkek fáradalma, búja
enyhén oszlott a barna éjben széjjel...

(Babits M. ford.)

Marulić hangszerelésében ekképpen szólal meg Dante terzinája
a *Judit* negyedik énekének 165–168. soraiban:

Jur sunčeni plamen, vodeći s sobom dan,
od zvizd jasnih zlamen tačase, grede van:
bižec na nižnji stan noć s čarnimi koli,
nošaše donjim san, ako su ki doli.

A szöveghű fordítás:

Már a nap tüze, hozva magával a nappalt,
s elorozva a csillagoktól a fényességet, felkél:
az éj fekete kocsiján alvilági szállására futva,
viszi a mélyben lévőeknek az álmot, ha vannak ilyenek.

A két szöveg hasonlósága, másként fogalmazva: a Dante-szöveg marulići variációja az ellentétes napszak megjelenítésében érhető tetten. Az éjszaka beálltát leíró Dante-kép Marulićnál a napfelkeltét ábrázoló strófa lesz, ám a két variánsban azonos marad a *túlvilág* (alvilág) motívuma. Dante az *Inferno* második énekének idézett első három sorában, túlvilági utazása kezdetén, arra emlékezteti olvasóját, hogy Vergiliusszal való útrakelésének időpontjában fenn a földön azaz az élők világában már éjszakába fordult a nappal. Lenn az alvilágban nincs különbség nappal és éjszaka között, s a *lelkek* – akiknek látásában majd része lesz – az örök homály birodalmában élnek, álmatlanul, örök szenvedésben. A marulići kép ennek a visszája: a földön pirkad, a csillagok fényességét elorozva felkél a nap, s az „éjszaka fekete kocsin” („noć s črnimi

koli”) álmod visz az alvilágban levőknek („nosaše donjim san”). A *Judit* textusának egésze felől szemlélve a felsorolt példákat, azt kell konstatálnunk, hogy a képekben gazdag eposz kompozíció-ját a Dante-reminiscenciák, s a képek, motívumok kölcsönzése a metaforák, hasonlatok síkján gazdagítja, végső soron már azt a gyakorlatot követve, amit az európai reneszánsz költészetben, illetve majd a barokk korában is tapasztalunk. Elég emlékeztetni pl. a *Szigeti veszedelemben* már régen kimutatott Karnarutić-recepcióra. És itt nem kizárólag Szolimán lovának leírására lehet gondolnunk, hanem olyan átvételekre, mint pl. a hangya-hasonlat:

Karnarutić:

Turak kako mravi vrvljaše se za njim
(Törökök, mint hangyák, hemzsegetek utánuk)
(Kiss Károly ford.)

Zrínyi:

Jancsár mint az hangya, az földet ellepte.

Prozódiai előzmények

Marulić eposza tizenkettős sorokban íródott, bennük kétszeri rímeltetést találunk: az egyiket a 6. szótag után, tehát a sornetszetnél, a másodikat a sorok végén:

Da ti 's nadasve *svet* // istinni bože *moj*
ti daješ slatko *pet* // vernim si ti *pokoj*,
a ne skup trikrat *troj* // divička *okola*,
pridavši još u *broj* // s kitarom *Apola*.

A horvát szakirodalom e sorfajtat általában „kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettősnek” nevezi („dvostruko je rimovani izosilabični dvanaesterac”),¹⁷⁸ Petar Skok viszont a francia alexandrinnal rokonítja – mondván, hogy a *Judit* „...ritmusa a francia alexandrinhoz hasonló, amely szintén két helyen kap nyomatékot...”¹⁷⁹ A Marulić-sorok ennek analógiájára „két részre osztódnak”, így azok akár rímes hatásoknak is tekinthetők.¹⁸⁰

Ivan Slamnig is említi az alexandrinnal való rokoníthatást – feltételezve, hogy a francia versforma olasz közvetítéssel eljuthatott Dalmáciába is.¹⁸¹

Más a véleménye a horvát prozódia legavatottabb ismerőjének, Marin Franičevićnek. Ő egyértelműen elutasítja az alexandrinnal történő rokonítást, Skok nézeteit tényekkel cáfolja. Elveti a Marulić-sorok két részre tagolódásáról vallott nézetét, mely szerint „njegov dvanaesterac raspada se u dva dijela...”, azaz: „tizenkettőse két részre bomlik”,¹⁸² mert – a régi *ča* nyelvjárási hangsúllyal olvasva a sorokat¹⁸³ – minden sorban két fő nyomatékot találunk.¹⁸⁴ Skok – érveit támogatandó – az alábbi példát idézi az eposzból, amelynek hangsúlyait az ő általa ismert Jurkovo selo-i nyelvhasználatra hivatkozva jelöli:

Díke ter hvaljén'ja // presvêtoj Juditi,
smîna nje stvorén'ja // hòcu govoriti;
za to ću moliti, // bôže, tvoju svîtlost,
ne htij mi kratiti // u tòm punu milost.

Ezek a hangsúlyformák Franičević vélelme szerint elfogadhatatlanok, mert nem a „természetes ritmus (prirodni ritam) szerintiek, azokat Skok, „az alexandrinra gondolva”, önkényesen alakítja át. „Ebből következően mindenféle dilemma nélkül írja le a díkè..., smîna ..., hòcù ..., zá tó ...” hangsúlyváltozatokat, a helyes *díke, smîna, hòcù, za to* alakok helyett.¹⁸⁵

Franičević – ebből következően – nem osztja Skoknak a sorok kettéosztódásával kapcsolatos felfogását sem, szerinte Marulić tizenkettősei *nem két részre válnak*, hanem *két részből épülnek egybe* – így alkotva szerves egységet. Skok felfogása – mondja Franičević – a hangsúly helytelen és önkényes, a természetes nyelvhasználattól idegen értelmezéséből fakad, az az alexandrinnal történő erőszakolt rokonításból következik.¹⁸⁶

Marulić verssorairól Franičević más helyen azt írja: ez a „...tizenkettős... a legbonyolultabb verssor, amit valaha is írtak...” horvát nyelven.¹⁸⁷ A bonyolultságot illetően ő elsősorban az időmérték (amphibrachisz, anapestusz, trocheus, jambus) gyakori megjelenésére gondol és utal, míg Ivan Slamnig jóval tovább megy ennél, amikor a Marulić-eposz rímtechnikáját vizsgálva Dante

terzináinak hatását tudja meggyőzően bizonyítani.¹⁸⁸ A *Judit* ugyanis szabályos és következetes rímeltetést mutat, amely az egyes énekeken belül zárt rendszert alkot. E rímtechnika lényegét az alábbi példával érzékeltetjük:

Da vazda pravednih bog jest obradoval,
i još po smarti njih vičnji njim život dal,
tako ti ni pušcal Akior da zgine,
u nevoljah upal zacića istine.
Veziri toj čine, Oloferna gnjivu
pridaše vručine, kako konju živu,
kad teče po njivu, kad mu dadu ostrog,
popostrese grivu, tere poljuti nog;
priskoči plot i stog i potok prikine,
koliko je uzmog, teče, vrata rine;
tako sobom hizne ovoga gardoba,
kad ju pouzdvigne vezirska hudoba.

Ha a rímekeket hat szótagonként vesszük figyelembe – figyelmeztet Slamnig –, úgy a rímképlet a következőképpen alakul:

A	B	
		ABAB
A	B	
B	C	
		BCBC
B	C	
C	D	
		CD CD
C	D	
D	E	
		DEDE
D	E	
	E	F
		EF EF

E	F	
F	G	
		FGFG
F	G	

Ez a rímelés végigmegy az egész éneken s az egyes énekek rímelései így zárulnak:

X	Y	
		XYXY
X	Y	
Y	Z	
		YZYZ
Y	Z	
Y	Z	YZ

Epikus műben alkalmazva ilyen típusú rímtechnikával csak az *Isteni Színjáték*ban találkozunk, a Dante-hatás tehát egyértelmű – mondja Slamnig okfejtését zárva.¹⁸⁹

A kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorfajta egyébként már jóval Marulić fellépése előtt jelen van a horvát költészetben, töredékes változatait Novak kenéz 1368-ból való misekönyvében (*Misal kneza Novaka*), s a *Svet se konča* kezdetű szatirikus énekben találjuk meg.¹⁹⁰ A 15. században pedig Zadar, Split, Dubrovnik vallásos és világi költői egyaránt használják.¹⁹¹ Népszerűsödésével kapcsolatosan emlegetik a szicíliai *strambotto* és a toscanai *rispetto* dalmáciai recepcióját is.¹⁹²

A kompozíció és jellemábrázolás

Marulić összességében a műfaji hagyományokat és sajátosságokat követve és forrásának, a *Judit könyvének* szövegéhez ragaszkodva alakította ki műve szerkezetét. Az események végkifejletét már a címben az olvasó tudomására hozza – biztosítva egyúttal az *in medias res* kezdést és a *retrospekciót* is: „Libar Marka Marulića Splićanina u kom se uzdarži istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk israelski od velike pogibili.”¹⁹³

A visszatekintés nyomán megtudjuk, hogy Nabukodonozor már jelentős hadi sikereket ért el az Eufrátesz vidékén, bevonult Ninivébe – rabok sokaságát hajtva bilincsbe verve. Miután megjutalmazta legbátrabb katonáit, magához szólítja a bárókat („paka barune zva”), s parancsot ad: szólítsák fel meghódolásra a további területek városait és népeit. A követek elutasító választ kapnak, s ezt jelentik uralkodónak, aki magát Istennek tekinti, s a hír hallatán feldühödve háborút hirdet az engedetlenek ellen. Holofernészt hívatta, „leghűségesebb szolgáját” („stojite niže, moga slugu ver-na”), s megparancsolja neki: gyűjtsön össze minden haderőt, induljon el Nyugatra, s foglaljon el ott minden várost és tartományt, hogy a nevét hallva mindenütt rettegjenek. Az első ének százhatvan sora tartalmazza mindezt, s máris következik a seregszemle. Az ének további százhatvannyolc sora Holofernész hadainak leírása. A sereg számszerűségében is félelmetes: százhúszezer gyalogos, tizenkétezer lovas, nagyszámú, állatokat terelő hajcsár, lovász és más kísérők. Felszerelésük, hadi szerszámaik ékessége és sokasága látványként is elrettentő, s ezt fokozza majd az asszír hercegek, bánok, kenézek és más magas nemzetségből valók bemutatása, hogy ezután minden figyelem a fővezérre irányuljon.

Az eposzi cselekményépítés szabályai szerint ez a félelmetes sereg nem jut könnyen céljához: a hagyományt követve, Marulić epizódokkal hátráltatja a kifejletet. A bibliai szöveg bőven kínál epizódáá alakítható részeket, s a szerző ezt ki is használja. A zsidók fegyveresei – a nép hosszas imádsága után – elzárják a városhoz vezető hágókat, völgyeket és ösvényeket, ami Holofernészt felerlí. Achior, az ammoniták vezére a zsidók és az Isten szövetségére emlékezteti Holofernészt, mondván: ha nem bűnősek, Isten

melléjük áll, s ez kérdéssé teheti az ostrom kimenetelét. Epizóddá azáltal válik ez az esemény, hogy Holofernész haragjában kitoloncoltatja Achiort a táborból. Folytatódik is a történet, a zsidók táborához hurcolt és ott megkötözött Achiort Betulia lakói maguk közé fogadják, s lakomát rendeznek tiszteletére előljáróik részvételével.

Újabb epizód Amon és Madijan látogatása Holofernésznél, akik azt tanácsolják a vezérnek: foglalja el a város melletti forrásokat, tereltesse el a várost kettészelő folyó vizét, s az éhezés és szomjúság majd megadásra készíti a zsidókat.

Az éhező és szomjazó nép lázongani kezd, s a város feladását követeli előljáróitól. Ozijas kétségbeesetten áll népe előtt, s lélekállapotának rajzából látjuk: nehéz küzdelem vár rá. Betulia lakóit kell rábírní további kitartásra, s ébren tartani bennük a hitet: az Isten jutalmazni fogja hűségüket. Ha mégsem – mondja Ozijas – úgy öt nap elmúltával adják fel a várost.

Az epizódok sora után lép színre Judit a harmadik énekben leírt csemenyeket követően, egy újabb cselekményhelyzet főszereplőjeként. Feddő szavakat mond, megrója a véneket. „Kik vagytok ti, s hogy meritek kísértetni az Istent” („Tko ste, da čete moć božu iskusiti”, Libro treto, 289.), hogy mertek „határnapot szabni a Mindenhatónak” („take upram k Bogu, ki je svemog”, Libro treto, 293.) – mondja Judit, s felszólítja őket: alázzák meg magukat, mert másként hitszegők és szentségtörők lesznek.

Ez a máris magabiztosságról, erkölcsi és hitbeli erőről tanúskodó fellépés azt jelzi, hogy a cselekmény fontos fordulópontjához érkezünk: megjelenik testi valóságában, a keresztény morál hordozójaként a *főhős*, aki a továbbiakban első számú szereplője a műnek s az események menetének meghatározója lesz. Ezt bizonyítja majd a tüzetes jellemrajz is, de erre utalnak egyéb, a szerkezettel kapcsolatos elemek is. Ha ugyanis a sorok számát jobban szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy a Judit megjelenése előtti csemenyeket Marulić 895 sorban adja elő, a Judit főszereplését tartalmazó további sorok száma viszont 1230 lesz, ami az egész terjedelemnek (2125 sor) csaknem kétharmada. Még érdekesebb a kép, ha tudjuk, hogy az első 895 sornyi résznek két kulcsszereplője van: Nabukodonozor és Holofernész, akiktől nemcsak Betulia, hanem az egész zsidó nép, sőt valamennyi, még le

nem igazott nyugati tartomány retteg. Jellemrajzuk nem hagy kétséget afelől, hogy viselkedésformájuk, cselekedeteik meghatározója a góg, a döllyfősség, elbizakodottság, az erőszakosság, s a morál is, amit képviselnek, eme tulajdonságaik függvénye. Judit alakját tehát olyanná kell a költőnek formálnia, hogy az minden tekintetben kontrasztja legyen az előbbieknél, ami majd kauzálisan is igazolja a végkifejletet. Ebből következik, hogy Marulić, Judit jellemének ábrázolásakor, mind a külső, mind a belső értékek rajzában teljességre törekszik, hiszen a mű jelentésrendszerében csakis így válhat a betuliai hős asszony a keresztény morál jelképévé.

Judit jellemrajzában egyébként az eposz *in medias res* kezdését és a retrospekciót is megismétli – utalva a hős jelenbeli állapotára és múltjára. Betulia ostroma idején – kezdi a történetet – a városban él a szépségben, jóságban felülmúlhatatlan özvegy, akiről ezután tudjuk meg, hogy Merár leánya volt, s a régi Simeon nemzetségből származott; hogy férje, Manasse aratás idején napszúrás miatt vesztette életét; s hogy Judit ettől kezdve teljes visszavonultságban élt emeleti lakószobájában, böjtöléssel és szőrzsák viselésével fekeztve a testi vágyakat. Voltak kérői, nemes emberek, ám ő csak Istennek kívánt szolgálni.¹⁹⁴

Már ezek a bibliai leírásból kölcsönzött jellemvonások is határozott, erős jellemű hősré vallanak, s ezt csak megerősíti a határozott fellépés, amikor – három éve és hat hónapja tartó visszavonultsága után – megfeddi az előljárókat, imádságra szólítja a zsidókat, maga pedig engedélyt kér, hogy az ellenséges táborba mehessen.

Judit karakterének kibontása a továbbiakban éppúgy részletekre kiterjedő, miként azt az asszírok seregszemléje esetében tapasztaltuk. A keresztényi alázat és erkölcsiség kifejeződése a továbbiakban az imádság lesz. Judit mind útrakelése, mind Holofernész megölése előtt hosszan fohászkodik az Úrhoz – őszövségi történetről lévén szó, nyugodtan leírhatjuk – prófétai elhivatottsággal, küldetéstudattal s az Úr általi meghallgatás és megbocsátás reményével. A bűnbocsátnak fontos szerepe van az eposz morál-felfogásában: Juditnak alakoskodnia, hazudnia kell majd, hogy célját elérje, s ezt előre meg is vallja Istenének, sőt kéri segítségét e *pia fraus* képességére. „Adj neki vakságot (ti. Holofernésznek, LI.) – fohászkodik a betuliai özvegy –, hogy rabul ejtsem szépségem

és szemem csapdájával",¹⁹⁵ s ha már szerelemre gyulladt, „a szívem megkeményedjen”,¹⁹⁶ s akkor „adj erőt jobbnak, hogy méltón meggyalázzam”.¹⁹⁷ S hogy mindezt kegyelmi ajándékként kéri Istentől, azt fohásza utolsó soraiban fogalmazza meg e szavakkal: „Mindig kegyelmes voltál és a csendes imát // mindig meghallgattad: te most meghallgatva // a te szolgálóleányodat, adj szájamra ékes szót, // szívemnek igaz bölcsességet, s a karomnak erőt.”¹⁹⁸

Az ájtatosság e meghitt pillanatának leírása után Judit küllemének a reneszánsz mesterek színvilágát idéző, effektusokban gazdag rajza következik:

Befonta a fürtjét, ágát leengedte,
szépséges köntösét magára fölvette;
arany karperece, fülfüggője ékes,
lábára, hogy menne, fűzős sarut még vesz.

Ékszere oly fényes, hogy úgy tetszik nékem,
fejedelmi székhöz ő méltó egészen;
s hogy lakomán légyen királyasszonyokkal;
a bánnék körében tisztelnék bizonynal.

Színaranyos szállal ragyog hajfonatja,
rezgők csengik által, tincseire rakva;
virág arany szirma csillogott a selymen,
sűrű és sokfajta s a szoknyáján gyöngyszem.

Egett vörös fényben ujjain a rubin,
a zafír fehéren kéklott a karjain,
keblének halmain gyöngyök s aranyhímes
öv ragyog csipein, dús verettel míves.

Ily nagy pompa, mint ez, szépséggel fölér már,
mintha kalászt füves hanton nőni látnál,
aranyba foglaltan a drágakő csillan
s a kő ragyogásán az arany még jobban:

szépsége azokban így nyer nagyobb éket,
többet, mint ő ottan adott ékszerének.

Nem tartván elégnek, mint az írás mondja,
Isten tisztességet ad a szép tagokra;

mert a sok cicoma nem ledérség nála,
szerelem záloga s érzés tisztasága;
áldván, úgy megáldja: bárki reá nézzen,
csodálva csodálja s kövesse néztében.

Végigmérte magát, készen s lakomaként
kenyért, sajtot vészen, olajt, cirokmálét,
tömlőbe csöpp bort mért; kendőbe takarva,
fölbatyuzott étkét Ábrának átadja.

Vállra kapta Ábra s már előrelépett,
Judit a nyomába, intvén a cselédet.
Mikor odaértek, a vár kapujához,
sok papi tisztséget s Óziát látják ott;

kaput tár reájuk az őr s utat nyitnak:
föllemelvén lábuk, ők útnak indulnak;
mind csupa ámulat, Juditot meglátván,
nagy szépsége miatt, orcáján, ruháján.

Libro četvarto 81–120.)

(Szabó János fordítása)

A reneszánsz pompakedvelésnek jegyeit hordozó leírás a további strófákban antik és bibliai motívumokból álló képek sorával folytatódik: képalkotó motívumokként az antik világ nőideáljai (Pallasz Athénéé, Diana, Hecuba, Amazon, Helena, Hyppolite, Szemiramisz, Atalanta stb.) éppúgy felvonulnak, mint a bibliai hősnők (Betsábé, Zsuzsánna, Eszter, Delila, Támár, Dina, Debora stb.). Szépségük – e hasonlatsor a bizonyossága – a Juditénak csak halvány árnyéka.

Ez a káprázatosan szép nő, akit a betuliai kapuórség éppúgy elámulva csodál, miként az asszír tábor katonái, Holofernész elé járulva is mindvégig megőrzi méltóságát, szerénysége pedig, amely valójában keménységet és elszántságot takar, Holofernész dölyfösségének újabb remek ellenpontozása.

Marulié gondosan ügyel a jellemábrázolás során arra is, hogy mindaz, ami Judit imájába foglalva korábban megfogalmazódott (Holofernész szívének megsebzése, a tartózkodó, okos viselkedés, majd az erkölcsi és fizikai erő), rendre bekövetkezzék a cselekmény további részeiben. A Judit látványától szerelemre lobbanó Holofernész nem, az olvasó már tudja: az asszír fővezér elvesztette a csatát, mert közvetlen célja most nem a város, hanem Judit meghódítása. A rettegett férfiú, a félelmetes és gőgös hadvezér egy szempillantás alatt Judit rabszolgája lett:

Ahogy meglátta őt, első pillantásra
sebet ütött szívén szerelem fájdalma,
megállt magas hegyként, egy tagja sem mozdult,
le nem vette szemét pompás alakjárul.

(Libro četvarto 205–208.)

A jelenetet egy hasonlat teszi még hatásosabbá, amely a Perseus-mondára épül, mely szerint Danae üldözött fia Szeriphosz szigetére érkezve a megrémült uralkodónak, Polüdektésznek és barátainak megmutatja a levágott Medúza-fejet, mire azok kővé dermednek:

Így dermedett kővé ura Szeriphosznak
Medúzát láttatván fia Danænak.

(Libro četvarto 209–210.)

Az ígézet akkor is tart, amikor Judit előadja Betulia elfoglalásának tervét és lehetséges módját, s ehhez segítségét is felajánlja. Mindaz, amit elmond, annak ellentételezősc, amit Holofernész Achiortól hallott a zsidó nép és Isten viszonyáról, szövetségéről. Bűnöket követ el Betulia népe – állítja Judit –, ezért az Isten haragját magukra vonták, így semmi kétség: el fognak pusztulni. Ő maga – mindezt látva – határozta el a város elhagyását, s ehhez Isten támogatását is bírja, ő sugallta neki: jöjjön Holofernész táborába, s fedje fel előtte az igazságot. Szolgálóleányod leszek – mondja Judit Holofernésznek –, s kérni fogom az Istent, adja jelét, mikor jön el Betulia bevételének a napja.¹⁹⁹

Hízeglő szavait elmondva térdre borul Holofernész előtt, s annak ruháját kezdi csókolgatni, az pedig már visszavonhatatlanul az

alakoskodó Judit ámtításának hálójába esik. A hadvezér álmétkod-
va szól alattvalóihoz:

így szól: Mi mostanig sohasem hallottunk
ifjú szép ajakról bölcsebb, okosabb szót,
(Libro četvarto 303-304.)

majd így folytatja:

Nincs a föld kerekén, nincs még ilyen asszony,
bölcseesség és szépség, hogy így virágozzon,
sem elszálló szép szó, beszéd ilyen ékes,
mely ha száll ajkáról, lesz mindennél ékesb.
(Libro četvarto 308-311.)

Az ámttatásnak ezen a fokán már nem is lesz több akadály Judit
előtt a céljához vezető úton, hisz mindaz, amit kér Holofernészről
(szabad kijárást a folyóhoz rituális tisztálkodás és imádság céljából,
illetve saját étkének fogyasztása), teljesítettik, szépségének látványa
pedig csak tovább gerjeszti az asszír fővezér érzelmeit. Judit most
már célja közelében van, épp csak a kellő alkalomra vár, amelyet
maga Holofernész teremt meg, amikor fényes lakomát rendez, ahol
lerészegedve mintegy önmaga sietteti Judit tettének végrehajtását.
Judit most ismét imát mond Istenének – hitét megvallva és segít-
séget kérve:

Kezét összeszeszi s emeli az égre,
térdre borul, sírni kezd ő nagy remegve,
hangját nem hallatja, fohászát így mondja:
„Én Istenem, Uram, legyen, mint akartad,

szolgálódnak Uram, adj erőt s kegyelmet,
s ha félelem bénít, Te emeld kezemet,
hogy véghez vihessem, amit elterveztem,
hogy Tégedet minden nép és nemzet féljen!

Jöjj most, segíts, nekem, Jeruzsálemed kér,
s szabadsága híján, szánd néped szükségét.

Veszejtsd el a gőgös felfuvalkodottat,
adjál békességet a megalázkodóknak.

Hittel segíts engem, adjál erőt nekem,
dolgom bevégezni – Te támaszom leszel.
Hálát adok Neked napfényben és éjjel
segedelmeddel most tervem véghez viszem.
(Libro peto 214–229.)

Judit – tervét bevégezve – Holofernész levágott fejével visszatér a városba, ahol Betulia lakói és a vének – maga Ozijás is – örvendezve fogadják. Az összesereglő tömeg fáklyafényben – „mert még éjszaka vala” – zajongással veszi körül a hős asszonyt, aki csendre inti őket, s rövid szózatot intézve hozzájuk, felmutatja Holofernész levágott fejét. Szavai kemények, jelleme határozottságára vallanak most is, ami az utolsó énekbeli szereplésekor teljessé válik majd ki igazán, amikor egy stratégia képességeivel adja utasításait a betuliabelieknek: miként cselekedjenek a pánikba esett asszír sereggel.

Most kezével inti csendre a tömeget, hallgassák csendben Isten igazságtevő hatalmáról szóló szavait:

A tömeg elnémult, hallgatásra készen.
Így szólt: „Alázatot mutassatok térden
állva, mert ki bízik, az Úr felemeli,
hitetlent és vétkest, pedig elveszejti.
(Libro peto 274–277.)

Átalvetőjéből, üstökénél fogva,
rémisztő véres főt nekik megmutatja,
mint vágómarháé, olyképp van levágva –
„Íme” – mondja „a fő, ki jöve rontásra.”

Ledobja a leplet, megszólal most újra:
„Ez a kárpit, melyre rogyott vérbefagyva,
részegsége miatt asszonyi kéz által
– Isten így akarta – meglakolt halállal.

Az Úr tisztességem ekképp megőrizte,
Ne hervadjon az el – vétek ne illesse,
térjek vissza ide teljes győzelemmel.
szabadságot néktek általa hirdetve.

Mondjunk néki ezért szép hálaéneket,
gyűjtsunk gonosz ellen áldozati tüzet
– s oltalmul igaznak –, mely lészen dicséret
a szent és örökkön kegyelemteljesnek.

(Libro peto 282–297.)

A hála kifejezése, az áhítat után nyomban parancsszerű szavak következnek. Judit szavai Nabukodonozor és Holofernész első énekbeli utasításainak kontrasztjaként sorakoznak, valóságos hadvezéri utasítások: tűzzék ki kopjára szúrva a fejet a városfalra; napkelte után kaput nyitva nagy lármával, felfegyverkezve álljanak meg a kapu előtt, s várakozzanak csendben; várják ki, amíg az ellenség rátalál Holofernész megcsonkított testére, s akkor a réműletbe cső seregbe rontsanak rá.

Judit ismét prófétai hittel és határozottsággal állítja: a győzelem – Isten akaratából – Betulia népéé lesz.

Az első ének műfaji előírás szerinti seregszemléjének kontrasztját teremti meg Marulić, amennyiben győztes csata leírását iktatja műve cselekményébe. Az előbb még zártságával, fegyelmével, felszerelésével és számbeli fölényével félelmet, rettegést támasztó sereg, most egyszerre felbomlik, katonák és vezérek egyaránt pánikba esnek, s a rájuk támadó zsidók fegyvereitől pusztul el az ármádia színe-java. Ez a csatajelenet így lesz – a seregszemle ellenpontjaként – a szerkezet egyik fontos ívének záró pillére:

Miként hullámverte hajó ha kormányja
törik a viharban, réműletük oly nagy;
ha Dél-Nyugat szele vitorlákat tépve
s sodorva a fővenyt, a hajós is remeg,

ily nagy félelemtől dobban ezek szíve,
sírás és sok jajszó visszhangzik most szerte.

Meghűl bennük a vér, s fenn a falon látva
Holofernész fejét, félelmük fokozza.

Moraj támad emitt, mind megzavarodnak,
előbb nagy csődület, aztán szerte futnak.
Mint ha sólyom ott fenn kereng a magasban,
alant madárcsereg széjjelrebben nyomban,

s hamarabb, mint kéne, röppen a magasba
megöli félelme, ha lélek nem óvja.
Őket is ekképpen a félelem hajtja,
az széles mezőben szerteszéjjel futva.

Retteg ott mindahány, mert Betuliának
felfegyverzett népe már oldalról támad.
És mikor meglátják bánoknak futását,
felső házaikból kitör a zsidóság.

Utolérve sokat leszúrnak kopjakkal,
sokakat levágnak hátulról szablyával;
még többeket pedig, kik lovon vágtaznak,
porba dönti köve sok-sok parittyának.
(Libro šesto 73–96.)

Ezen a világon nem volt még egy sereg,
mely ily kis erőtől, ekképp legyőzetett.

Ozija most írást küld a városoknak,
azok is úzóttre reátámadjanak...
(Libro šesto 99–102.)

Az írást olvasva ők ott mindjárt nyomban
sietnek csatába városuk elhagyva,
úzik, hajtják, verik a menekülőket,
míg országhatáron ki nem úzik őket.

Betuliát hagyva az őriző sereg,
lecsap a zsákmányra, mely szanaszét hever

az asszír táborban, mely ily pusztán maradt
dúskálva a kincsben, csőcselék fosztogat.

Midőn tömött fürtű szőlő ha megéri,
s madárijesztők meg csőszök azt nem őrzik,
madársereg lep rá, hangos seregélyhad,
begyük telerakva gyorsan tovaszállnak.

Így jöttek ezek is, nyakuk telerakva
mennek a városba, s a tábor már kifosztva.
Utánuk megjönnek a győzők is rendre,
maguk előtt barmot, nyájukat terelve.

Asszíriaiak temérdek sok kincse
a harc elmúltával ment kótyavetyére,
senki sem szomorú, gazdag lett mindahány,
ülnek teli tálnál, tesznek nagy lakomát.

(Libro šesto 105–124.)

Minden város külön kezdett vigadásba,
és a szent oltáron ölt borjút áldozva,
földet virágokkal, füvekkel boríták,
falakra díszképpen tették fenyő ágát,

peregtek a dobok, szóltak a trombiták,
a sok síp harsogott, zengtek a citerák;
Istennek énekkel hálát adtak mostan,
járták a táncot is, sok égő fáklyával;

így magasztalván a hős Juditnak tettét,
szépen körbefogván, ellenség győzőjét...

(Libro šesto 133–142.)

A harcot s az ellenség üldözését befejezve s temérdek kincssel gazdagodva a harcosok és a nép visszatér Betuliába. Az eposz hatodik énekének további részében Marulić a kompozíció zárótételét írta meg – gondosan ügyelve a bibliai szöveg követésére, ugyanakkor arra is, hogy a hős asszony tetteinek morális tanulságát minél

plasztikusabban fogalmazza meg. E cél érdekében két eszközt használ: egyfelől mindazt, amit Judit erkölcsi tisztaságáról és nagyságáról a bibliai textus kínál, krisztianizálva beépíti a szövegbe, másfelől viszont – a propozícióban vállalt költői célnak megfelelően – a költészet profán eszközeivel teszi még hitelesebbé hőse nemes, a kor keresztény moráljához igazított tulajdonságait. Ez a didaktikusnak tetsző felmagasztalás nem nélkülözi a költői eszköztár gazdagságát, sőt – a megírás idején – épp ezáltal lesz hiteles. Ez a „záró tétel” a keresztény morálfelfogás és az antikvitás értékeinek együttes megjelenítése a műben, ami a műegész effektusait biztosítja – egyúttal célratörő megfogalmazása a tételnek, hogy a tiszta erkölcsű, Istenhez hű közösség képes győzedelmeskedni az ellenséges túlerő felett.

Marulic ezúttal is gondosan ügyel a kompozíció kívánta arányokra: mindannak, amit Judit „szent” mivoltáról, tehát keresztény erkölcsfelfogást hangsúlyozó tulajdonságairól a főpap Eliakim (Joakim) elmond és egész Betulia is vall, megvan a reneszánsz művészetfelfogásbeli megfelelője. S ez nemcsak az antikvitás motívumanyagának felhasználásában ölt testet, hanem az *imitatio* gyakorlatában is. Marulic ugyanis mindazt a tudásanyagot, amit a keresztény hagyományból fontosnak tart, lényegében már a reneszánsz *imitatio*-felfogás²⁰⁰ felé mutatóan ötvözi az antik példatár anyagával – történelmi és mitológiai motívumokkal egyaránt. És nemigen tévedünk, ha azt állítjuk: oly módon kezeli a rendelkezésre álló bibliai, mitológiai, történelmi toposzokat, mint a magyar históriás énekköltészet művelői, amikor „lött dolgok” megénekelésére vállalkoznak – ilyeneknek tekintve a mitológiából, a Bibliából, az ókori vagy kortársi történelmi irodalomból vett történeteket, vagy éppen a korabeli végvári harcok eseményeit.

A jeruzsálemi főpappal papok, előljárók sokasága mondja el a „keresztény” színezetű jövőndölést:

.....Csak téged magasztal egész Jeruzsálem,
néped öröme vagy, kit egész föld tisztel,
mert férfiként harcoltál, tiszta, kemény szívvel,
általad az ország boldog új élettel.

Oka pedig ennek a te tisztaságod,
Isten kegyelmével lettél ekképp áldott,
mert tisztának maradtál, férfit nem ismerve,
holtodban leszel majd szentekkel a mennyben.

Az Úr te általad nagy terhünk elvette,
kiválasztva téged méltán a hírnévre:
minden népek előtt áldott leszel ezért,
üdvözülni fogsz az örök jószág földjén.
(Libro šesto 153–164.)

A profetikus szavak után a költő szólal meg, a propozícióban ígért magasztalást – mondja – itt kívánja elmondani:

Pennámnak ereje dicsérni őt gyenge,
gyarló is mint érzem, mégis írom versem,
amint képes vagyok, mert kell őt dicsérnem:
csodálatos tettét versben elbeszélnem.
(Libro šesto 169–172.)

A dicséret: hasonlatok, metaforák, képek sorában szólal meg, amelyekből költői példázatok sora lesz, s amelyek szereplői mitológiai, bibliai és történelmi hősök. Nőalak valamennyi, nem mindennapi tetteik okán váltak híressé! Csak felsoroljuk őket: Debora, a bibliai prófétaasszony, ki Barákot a Sziszera elleni hadba vonulásra biztatta; a *Sámuel könyve*-beli (Sám II, 20, 12–24) „okos asszony”, ki azáltal menti meg ostromlott városát, hogy a Dávid ellen lázadt Seba levágott fejét kidobja az ostromló Joábnak, mire az elvonul seregeivel; Diana, a vadászó, fegyverviselő istenasszony; Hekuba, Priamosz király felesége; a férfi módra harcoló Amazonok; a Marstól származó Hippolita és Pentheszileia, a két amazon királynő; Szemiramisz, AsszírIA királynője; a szarmata nők, kik nem választhattak addig férjet, amíg az ellenséget saját kezükkel meg nem ölték; a spártai nők, akik nem menekültek el az ostromlott városból, s részt vettek annak védelmében; a híres kalüdóni vadkanvadászat hősnője, az árkádiai királylány, Atalanta.

E híres hölgyek felsorolása után – a Judit szépségével, bátorságával való összevetésben – Marulić mérlege ez lesz:

Juditot dicsérve őket ha sorolod,
 s a megdicsőültet vélek hasonlítod,
 lesznek csak hasonlók, mint kutya a nyúlhoz,
 sólyom a galambhoz, avagy hold a naphoz.

(Libro šesto 225–228.)

A továbbiakban – Judit költői dicséretét folytatva – arról beszél, hogy hősenek dicsősége „már a magas égbe hallszik fel”, s ott az angyalok kórusa is az ő dicséretét zengi. Soraiban Dante-remiszcenciákkal festett mennyország-kép sejlik fel, amikor arról versel, hogy „a mennyei udvarban keruboktól és szeráfoktól körülvéve trónol az Isten és az Istengyermek”, azaz Krisztus, s ebben a birodalomban örök fényesség van sötétség nélkül, öröm szomorúság nélkül és soha nincs vége a jónak.²⁰¹ Ide „hallatszik fel” Juditnak hírneve s ez a hírnév záloga annak, hogy Holofernész legyőzője a csodálatos földöntúli hazának lesz a lakója az üdvözültekkel együtt. A hős asszonyt magasztalni, hírnevét megismertetni a földön a legnemesebb cél és költői feladat, mert személye már életében „az égi király kegyelmével” jutalmaztatott („ona je u milosti kralja nebeskoga”), ennél fogva példaértékű a zsidók számára.

Ez a költői üzenet persze már Marulić kortársainak szól, kivált azáltal, hogy Judit helytállásának morális aranyfedezetét emlegeti ismét az exemplumok modorában. Judit, Holofernész feletti hatalmát, istenfélő, vallása törvényeihez hű életvitelének köszönheti, s ez a magatartás a későbbi korok számára is példa lehet. Az Istennek tetsző juditi létforma követése a keresztény ember számára 1501-ben és 1521–23-ban is a törvény megtartása által történhet, ez pedig az önmegtartóztatás, a vezeklés, a világi hívságok elvetése, a szegények vigasztalása, a bűnbocsánat és a felebaráti szeretet gyakorlása:

Még ma mindahányan menjünk őt követni,
 tanuljunk meg mi is istenfélőn élni:
 testet megalázni, bűnt megtartani,
 Szőrövet viselni, cicomát elvetni;

a test tisztaságát épségben tartani,
 bűnök kísértését vesszővel főkezni,

akarataink helyett Istenét tisztelni,
Szentlélek hatalmát segítségül hívni,

szegényeknek vigaszt, békességet adni,
mások bántásait tudjuk megbocsátani,
gyámoltalanoknak alamizsnát adni,
minden elesettet testvérként szeretni...

(Libro šesto 257–268.)

II. KÉT MAGYAR PÁRHUZAM (KOMPARATÍV KITEKINTÉS)

A Judit-eposz vázolt eszmei-etikai tanulságai, valamint a műnembeli, műfaji (eposz, ill. históriás ének), s a törökellenes tendencia mindenképpen indokolhat egy rövid komparatív vizsgálódást a horvát és a magyar Judit-feldolgozások tárgykörén belül. A 16. századi délszláv és magyar énekköltészet közötti kölcsönösség, valamint a magyar énekszerzők (Tinódi és Sztárai) tényleges vagy lehetséges délszláv kapcsolatai ugyancsak erre biztatnak, nem is szólva Marulić és Sztárai padovai kötődéséről. Mindezeket szem előtt tartva – a komparatistikában mindenkor célszerű óvatosság alapelveéhez igazodva – eredményeket ígérőnek tűnik Tinódi és Sztárai Judit-énekeinek a Marulić-mű konstellációjában történő megvilágítása.

1. Tinódi és Marulić

Tinódi 1539-ben vagy 1540-ben készült el *Judit asszon históriája* című énekével, Sztárai pedig 1552-ben fejezte be *Az Holofernesz és Judit asszony históriáját*. Az előbbit nem egész húsz esztendő, az utóbbit jó három évtized választja el a marulići változat első, 1521-es kiadásától. Tinódiról már rég tudjuk, hogy Kolozsvárott 1553-ban befejezett *Erdélyi históriájában* rokonszenvvvel említi Kármán Demeter (Dimitrije Karaman) szerb guszlárt, aki „rác módon” adta elő énekeit, valószínűleg, a szerb és a horvát hősi énekek legősibb

rétegét alkotó *bugaršćikákat*, amiből arra következtethetünk, hogy az énekmondás- és -szerzés „rác módja” az etnikai migráció következtében ismert volt a 16. században magyar nyelvterületen is.²⁰² Az énekmondás „rác módjáról” (srpski način) a 16. századi hvari születésű Petar Hektorović 1555-ben írott, és 1568-ban Velencében kiadott *Ribanje i ribarsko prigovaranje* című halászikidilljében nagyjából Tinódival egy időben tesz említést, ami azt jelzi, hogy a guszlakísérettel előadott *bugarštica* Dalmáciában, sőt annak szigetvilágában is, ismert volt. Le is jegyzett egy Kraljević Markóról szóló szöveget abból az egész ciklust alkotó énekanyagból, amelynek hőse Marko királyfi, s akit e szövegek egyik hányadában törökverő hősként dicsőítenek a névtelen énekszerzők.²⁰³ A ma ismert bugaršćicák között számos más, törökellenes tendenciákat megszólaltató szöveg is található, így jogos lehet a feltételezés, hogy elterjedésük a horvát etnikai közegben (pl. Dalmáciában és a nyugati horvát vidékeken) épp a törökellenességgel magyarázható. Ha pedig így van, akkor fordított mozgás is elképzelhető: nevezetesen ama szövegeknek keleti és északi irányú elterjedése vagy népszerűsödése, amelyeket a horvát törökellenes epikus műköltészet alkotásaiként tartunk számon. A magyar históriás énekköltészet horvát–magyar cseréjéről már eddig is megbízható ismereteink vannak, a *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája* s *Az Béla királyrúl való és az Bankó leányárul szép história* eme vonatkozásait már megnyugtatóan tisztázta a kutatás, s e kultúracsere olyan, hasonlóan fontos tényeiről is tisztázott képünk van, mint a *Cantio de matrimonio* és az *Adhortatio mulierum* horvát textusai.²⁰⁴ Ebből következően – elvben – a három kiadást megért Marulić-eposz ismerete nem elképzelhetetlen a közös horvát–magyar kulturális szférában, így épp azokon a vidékeken (főleg Nyugat-Magyarországon és Szlavóniában, illetve a Horvátországgal határos térségben), ahol Tinódi és énekszerző pályatársai is megfordultak, illetve működtek. Tinódi baranyai származásának (Tinód) hipotézisét elfogadva, s dunántúli és szlavóniai szolgálatának, illetve működésének színtereit (Dombóvár, Szigetvár, Daruvár) ismerve, s a Kármán Demeterről mondott véleménye nyomán – némi óvatossággal – esetében akár valamelyes szláv nyelvismeretet is feltételezhetünk, azt pedig még inkább, hogy e régióban esetleg a kortárs horvát irodalomról is hallott.

E logika szerint éppenséggel Marulic *Judit*-ját is ismerhette, vagy legalábbis hallhatott róla – noha ezt pillanatnyilag adatokkal megerősíteni nem tudjuk. Azt viszont érdemes megjegyezni, hogy az általa szerzett *Judit asszon históriája* című ének versfőiben a Marulic-eposz célzatosságával rokonítható alábbi latin szöveget találjuk: SEBASTIANVS LITERATVS DE TINOD IN LINGVA HVNGARICA ECS (azaz: ex) BIBLIA CANENDVM CONVERTENS BELLVM HVNGARICVM PERSCRVTANS FECIT E, azaz Tinódi Sebestyén diák a bibliából magyar nyelven énekbe foglalta, a magyarok háborúin gondolkodva. Ebben az összefüggésben pedig már arról is érdemes szólni, hogy a Judit-történet mellett Tinódi Dávid és Góliát históriáját is megénekelte (*Dávid király*) – mintegy tíz évvel a Judit-ének megírása után –, s miként a *Judit asszon históriájában*, itt is azt sugalmazza: „...okossággal, csellel még a túlerő is legyőzhető.”²⁰⁵

Marulic tizenhét évvel a Judit-eposz megírása után latinul írta meg a tizennégy énekes *Davidiást* amazéhoz hasonló célzattal.²⁰⁶ Igaz, ennek kinyomtatására eddigi ismereteink szerint Marulic életében nem került sor, ám az nem zárja ki a művel kapcsolatos információk áramlását. Jellemző, hogy textusát 1567-ben már elveszettnek tartják,²⁰⁷ teljes, feltehetően a nyomtatás céljából javított szövege viszont a torinói Nemzeti Könyvtár trezorjából került elő 1952-ben, Marulic latin nyelvű Dante-fordításával együtt.²⁰⁸ A latin nyelvű morálteológiai munkák, mindenekelőtt a *De institutione bene vivendi* 1506 és 1536 közötti hét velencei, bázeli, illetve kölni kiadása nyomán európai hírnevű szerző szélesebb körű közép-európai ismerete sem kizárt. Ismerve Beriszló Péterhez fűződő viszonyát, azt is okkal feltételezhattuk, hogy műveiről Beriszló magyarországi környezete is tudott.

A továbbiakban persze még mindig nyitott kérdés marad a Marulic-eposz és a Tinódi-ének kapcsolata, annak ellenére, hogy olyan azonos tipológiai jegyekre máris utalhatunk, mint a *Vulgata* mint közös forrás ténye, s még inkább Judit jellemzésének némi hasonlósága. Marulic eposzában a reneszánsz pompa megannyi kellékével megrajzolt nőalak Tinódi ábrázolásában is hasonló, ahogy már Horváth János is megjegyezte: Tinódi „...Judit szépségét világi elképzelésre valló vonásokkal jelzi, s szépsége hatását a vitézekre a bibliai szövegnél közvetlenebbül érzékelteti.”²⁰⁹

Hamar öltözék drága ruhába;
Szép asszony vala nagy gyöngye voltában.

Csuda fejr-piros orcája vala,
Szép sár haját megeresztötte vala,
Ujját szép gyűrűkkel bérakta vala,
Arantul, kövektül ő fenlik vala.

.....

Az Olofernesnek vivék sátorába;
Kirá l látá asszont nagy szép voltában.

Ugyan szépségére elálmé l kóde k,
Kinek szerelmére ő indíttaték,
Az vitézök egymásnak ezt beszéllék:
Illik ily szépökért halált szönvednünk.

Az éneknek az eposznál szűkebb terjedelme s az előző műforma eleve az csemények elmondására korlátozódó, különösebb kompozíciós eszközöket nélkülöző volta magyarázza, hogy a továbbiakban már csak rövid, de hatásos utalás történik Judit ruházatának szépségére és ékességére:

Legottan hopmesterétől izene,
Sátorából hogy asszon kijönne,
Hogy előtte víg kedvet jelöntené,
Minden akaratjának ú engedne.

Lám ha hallá asszony hamar szököllék,
Drága öltözetben hamar öltözék.

Az idézett példák mellett az is szembeötlő: mennyire tömören írja le mindkét szerző Judit hőstettének a szituációból is következő gyors végrehajtását. A pillanat feszültségét érzékeltetik mindketten csaknem azonos effektusokra törekedve:

Marulic:

Szól, majd vállat felvon s némán talpra szökken,
oszlopról egy kardot levesz, ott függött fenn,

kirántja, – gerincen Holofernészt kapja,
jobbja lesújt közben; halálos a szablya.
(Libro peto, 229–232.)
(Szabó János fordítása)

Tinódi:

Az szép Judit bizék bátorságára,
Hamar feltekinte az árboz-fára,
Az királnak szép aranyas kardjára,
Azt levevé, hamar lépék az ágyra.

Ragadá üstökét Olofernesnek,
Ottan fejét vevé az kegyötlennek...

2. Sztárai és Marulic

Tanulságosabb és több szempontból eredményesebb is lehet a Sztárai-ének és a Marulic-eposz egybevetése.

A magyar reformáció e markáns képviselője kalandregénybe illő életpályája zenitjén, képzett teológusként írta meg 1552-ben *Az Holofernes és Judit asszony históriáját*. Nem kétséges: törökellenes célzattal.

Mint tudjuk, az egykori ferencrendi szerzetes Sztárai a mohácsi csatában Pálóczy Antal zempléni főispán udvari papjaként vett részt, s míg ura ottmaradt a harcmezőn, ő – csodával határos módon – megmenekült, és Sárospatak urának, Perényi Péternek szolgálatába szegődött. Téglásy Imre kutatási eredményei nyomán ma már azt is tudjuk: 1542-ben a török fogságából kiszabadult Perényi fiúnak, Ferencnek lett a nevelője (paedagogicus), s egy esztendő múltán, 1543-ban vele indult Velencébe, majd onnan Padovába.²¹⁰ Padovai tartózkodásáról már Skaricza Máté említést tett 1588-ban, ám az ő információja igen szűkszavú, Sztárai stúdiumaira vonatkozó utalásai az általánosság szintjén mozognak.²¹¹ Igaz, ebből Nagy Sándor, Sztárai életírója okkal gondolhatott arra, hogy a „theologiai

collegiumnak lévén tagja, a szentatyák iratai, a methaphysica és moralis philosophia voltak tanulmányainak főtárgyai”.²¹² A Téglásy által közreadott, 1543-ban Padovában keletkezett „...ma ismert legkorábbi Sztárai-mű”, a Perényi-história²¹³ szövege viszont már „...Erasmus tanításainak erőteljes értelmezését mutatja”.²¹⁴ A pártfogójának nevezett Francesco Contarinihez intézett, s a *Hystoria* szövege elé illesztett „dedikáló levélben” egyértelműen tudtul adja azt is, hogy a padovai universitáson „csekély képességeit” kívánja „jobban kiművelni”.²¹⁵ Az erasmista tanok megismérlése jelek szerint beleillett ebbe a stúdiumba, s bizonyára sok más – főleg teológiai – ismeretanyag is, mindaz, ami a III. Pál pápa támogatta katolikus reformmozgalom szellemével egyezett. A III. Pál által elindított mozgalom ugyanis az evangélium szellemében kívánta véghezvinni a régi egyház reformját, s egyben a lutheri reformáció elleni elméleti offenzíva előkészítését.²¹⁶ A kísérlet végcélja is ismert: a keresztény egyház egységének helyreállítása, amit a mind fenyegetőbbé váló török veszély is indokolt. Épp ezért talán nem állunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy Marulic humanista szellemiséghez és igényekhez igazodó életműve is beleillik e képbe, még a morálteológiai művek is, a *De institutione* éppúgy, mint az *Evangelistarium*, vagy a *Quinquaginta parabolae*. Nem kizárt, hogy ezek valamelyikét (talán többet is) kézbe vette Sztárai a Padovában töltött másfél esztendő alatt. A feltételezést alátámasztandó említjük meg a nevezett művek egykorú népszerűségét ismét, a VI. Hadrián pápához írott, 1522-es velencei kiadású törökellenes episztolát, s persze az sem lehetetlen, hogy a horvát nyelvű Judit-eposz példányai is ismertek voltak a padovai egyetem tudósai és diákjai körében, hisz Dalmáciából elsősorban ide jöttek tanulni – nem kevés számban – világiak és egyháziak.

Gondolatmenetünk valószerűségét látszik alátámasztani Sztárai padovai munkájának nyilvánvalóan törökellenes éle is, amennyiben – Téglásy Imre szavaival – „a kinyomtatás reményével készülő műben...” a szerző „...Perényi János (azaz: János király LI.) iránti gyűlöletét és törökellenességét” kívánta előadni és megmagyarázni.²¹⁷ Jól tudjuk: a humanista tudományosság normáit követő Sztárai e munkájában és egyéb, ma ismert műveiben nincs konkrét nyoma Marulic ismeretének, ám abban még sincs okunk kételkedni, hogy a másfél éves padovai tartózkodás történetének ma még

ismeretlen részletei esetleg rejtene erre vonatkozó adatokat. Joggal remélhetjük ilyenek esetleges felbukkanását márcsak azért is, mert Sztárai – mint tudott – a padovai intermezzo után, 1544-ben olyan régióban tűnik fel újra – már a reformáció híve és prédikátorként –, ahol a magyar mellett a horvát etnikai és nyelvi közegben végzi majd térítő és egyházszervező munkáját. Eredményei arra vallanak: magyar és horvát nyelven egyaránt prédikált.²¹⁸

Diszciplínánk már régen tényként fogadja el Sztárai szláv nyelvi jártasságát, elsősorban is származási helyére, illetve baranyai és a Dráván túli működésére hivatkozva. Kétségtelen: akár a zempléni, Homonnától délre fekvő, akár a Dráva menti Sztárán született, mindkét térségben feltételezhető, hogy gyermekként ismerkedett egy szláv – ha amott, úgy a szlovák, ha emitt, a horvát – nyelvvel.²¹⁹ Prédikátor és egyházszervezőként a horvát nyelvet kellett jól ismernie, másként aligha képzelhető el, a baranyai, szlavóniai és szerémségi vidékeken a horvát anyanyelvűek körében oly eredményes hittérítő munkája. Kathona Géza, Sztárainak Tolnai Miklóshoz és Eszéki Szigeti (Zigerius) Imrének Flaciushoz (Matija Vlačić Ilirik) írott levelei alapján, ezt tényként fogadja el. Nem is alaptalanul, mert Sztárai levelében valóban találunk egy erre utaló, a bizonyítás szempontjából perdöntő adatot (kár, hogy Kathona ezt nem kamatoztatja okfejtésében). Sztárai a Tolnai Miklóshoz írott latin nyelvű levelében hittérítő munkájáról, annak körülményeiről s a katolikus papsággal folytatott hitvitáiról, küzdelméről szól. Az egyik részletben egy epizódot ír le, amely szerint „Pünkösd nyolcadában, a Valpó és Valkóvár környékén tartott zsinat idején”, a sokadszori „összeütközések” „egyike közben” menekülésre készítették a pápa hitén maradt papokat, akik menekülve „teknő alá rejtőztek”, miközben három asszony ült fölöttük, amiből már megszületett a szlávok közmondása: „*Pop ge Pod Coritom, pod Troyam senom.*”²²⁰ E mondat tévesen terjedt a vonatkozó szakirodalomban, a „Pop ge” (Toldy Ferencnél és Nagy Sándornál ráadásul az egybeírás hibájával tetéazve: „Popge”)²²¹ ugyanis egészen bizonyosan téves olvasat következménye. A helyes és értelmet adó szöveg csakis az alábbi lehet: *Pop je pod Coritom, pod Troyam senom*, ennek jelentése pedig: A pap egy teknő és három szín alatt van. (Az utolsó szóalakot már valószínűleg akkor is lágyan ejtették: *sjen*, jelentése: szín, fészter, általában fedett, de nyitott, árnyékos helyiség.)

Feltűnő, hogy a latin szövegbe illesztett szláv mondatot Sztárai nem fordítja latinra, csupán szláv nyelven, egészen pontosan horvátul közli, amiből az is következik, hogy Tolnainak sem volt szüksége a szöveg tolmácsolására. Oly természetességgel idézi, mintha anyanyelvéről lenne szó, vagy éppen latinul iktatná be szövegébe. Ez pedig – megítélésünk szerint – valóban arra utal, hogy Laskón, Tolnán és övezetében, valamint a Dráván túli részeken működő magyar prédikátorok – többen is – jól tudtak horvátul, így Sztárai is. Erre utal Eszéki Szigeti Imre személye és működése, aki már a reformáció híveként ment Wittenbergbe, ahol az ott héber nyelvet tanító, isztriai származású, jeles horvát reformátorral, Flaciusszal (Matija Vlačić Ilirik) kötött barátságot. A Flacius szerint illír, azaz horvát,²²² Kathona Géza vélelme szerint viszont magyar származású, de eszéki születése és nevelkedése folytán horvátul is kitűnően tudó Szigeti²²³ (nevét a wittenbergi anyakönyv is így őrizte meg: Emericus Sigetinus Ungarus) – mint tudjuk – Wittenbergből visszatérve szülőföldjére, Sztáraival vállvetve küzdött a reformáció terjesztéséért, s erről – 1549. augusztus 3-án – fontosnak tartotta tájékoztatni Flaciust is: „Én pedig itt Sztárai Mihály laskói pappal, aki nekem a prédikatori hivatalban sokat segített, a tanításra nézve értekeztem és megegyeztem! Nagy néptömeg tért meg, s az evangélium egész Alsó-Magyarországon keresztül mindkét Misiáig elhangzott és elterjedt.”²²⁴

Mindezek ismeretében most már érdemes elgondolkodni azon a kroatisztika feltárta tényen is, hogy Flacius ebben az időben (1549–1555) dolgozott horvát nyelvű munkáin (*Razgovaranje meju papistu i jednim luteran – Egy pápista és egy luteránus beszélgetése, Katehismus hervatski – Horvát katekizmus*), s azokban Marulić ortográfiáját követte.²²⁵ Ez az ortográfia akkor kizárólag a Judit-eposzban jelent meg nyomtatott formában, így nemcsak feltételezni, hanem határozottan állítani kell: Flacius igen jól ismerte a spalatói humanista tudós és költő munkásságát, így a Judit-eposzt is. Flacius *Razgovaranje meju papistu i jednim luteran* című munkája egyébként Marulić és Sztárai itáliai stúdiumainak színhelyén, Padovában jelent meg 1555-ben.²²⁶

Itt jegyezzük meg, hogy Eszéki Szigeti Imre, már idézett levelében, arra kéri Flaciust: küldjön Tolnára térítő munkát segíteni tudó, Wittenbergben tanuló magyar diákokat, valamint újonnan

megjelent könyveket, mert – mint írja – „...itt nálunk nagy a hiány könyvekben”.²²⁷ Sajnos, adatok híján ma még nem tudjuk, volt-e ez utóbbi kérésnek foganatja, de elképzelhető, mivel a levél írója – ajándékképpen – „...egy Mátyás-féle magyar aranyat” is küldött tanítómesterének.²²⁸ S ha igen, Flacius miért ne küldhetett volna általa „illírnek”, azaz horvátnak tartott tanítványának és barátjának horvát könyveket, így akár Marulic *Juditját* is! (Mint említettük: a mű 1521–23 között három kiadásban jelent meg, és ça dialectusa okán az egész tengerparti térség hasonló nyelvjárást használó településeire, így Flacius szülőhelyére, az isztriai Labinba is eljuthatott.) Az ószövetségi témák 16. századi népszerűsége is igazolni látszik a feltevést, hisz *Judit könyve* mellett kedvelt forrás volt a korszak európai irodalmaiban Zsuzsánna, Tóbiás, Dávid király és más ótestamentumi személyek története is.²²⁹

Mindezek fényében már feltűnő lehet, hogy Sztárai épp 1552-ben írta meg *Az Holofernes és Judit asszony históriája* című énekét, azaz: nagyjából akkor, amikor egyáltalán válasz érkezhett Eszéki Szigeti Imre levelére Flaciustól, aki – mert időközben Wittenbergből Magdeburgba távozott – csak késve kapta meg azt. S hogy a horvát hittudós-hebraista küldött választ Tolnára, azt ama tény is valószínűsíti, hogy az Eszéki Szigeti levelét 1550-ben németre fordította, és *Ein Schrifft eines frommen Predigers aus der Türckey an Illyricum geschrieben, darinnen angezeigt wird, wie es dort mit der Kirche und dem Euangelio zugehet* címmel nyomtatásban is közreadta.²³⁰ A kinyomtatás indítékát Kathona Géza a török hatalom reformációval szembeni toleráns magatartásának leírásában látja, ami „Flaciusnak az interimisták és adiaphoristák ellen folytatott harcban kapóra jött...”, s ezzel nem kevesebbet állíthatott, mint hogy „...a türelmes pogány török megszegyeníti a türelmetlen keresztény urakat...”²³¹ Vélemünk szerint Sztárai Judit-énekének nyilvánvalóan törökellenes célzata és a Szigeti-levelnek a török toleranciáját méltató passzusai között (amely utóbbit céljai-törekvései érdekében Flacius nyilván fel is értékelt) semmi ellentmondás sincs. Mert bár a török hatalomnak a reformációval szembeni lokális türelmessége valóban realitás volt a hódoltsági területeken, ám korántsem jelentette pl. a királyi országrész elleni támadások szüneteltetését. Sőt! – mint köztudott – épp 1552 tavaszán indította meg Magyarország, majd Szlavónia elleni hadjáratát, amelynek

következménye Temesvár, Lippa, Drégely, Szécsény, Hollókő, Buják, Ság elfoglalása és a horvát területek feldúlása volt egészen Varazdig. Az offenzívát csupán Eger védőinek sikerült megtörni: a török hadak az öt héten át tartó sikertelen ostrom után október 18-án szégyenteljesen elvonultak. Csaknem bizonyosra vehető, hogy ez az esemény döntően befolyásolta a Sztárai-ének megírását. Dobó és katonái – a civil lakossággal együtt – példáját adták annak, amit a históriás ének mondani akart: a keresztény erkölcsiség birtokában, egy kis közösség is képes legyőzni az ellenséges túlerőt. És ez a Marulic-eposz mondanivalójával egybehangzó konklúzió lehet a két szöveg tipológiai rokonságának tanúsítványa. Egyben ösztönzés az egybevetésre.

Első észrevételünk a két epikus mű és a *Vulgata* viszonyát érinti. Az 528 sort számláló magyar históriás ének szerzője többnyire szorosan követi a bibliai forrást – legalábbis a kulcsfontosságú eseményrészeket illetően –, miként Marulic is teszi. Ezek a cselekményépítés, az erőviszonyok jelzése, illetve Judit erkölcsiségére vonatkozó szegmentumok. A Betulia ostromára készülő asszír sereg erejét, félelmetességét a bibliai szöveg számadatokkal is szemlélteti, mégpedig a 7. rész 2. versében. Az új katolikus fordítás textusa így szól: Holofernész „Seregének ereje százhúszezer gyalogosra és tizenkétezer lovasra rúgott...”²³² Mint láttuk, Marulic terjedelmes seregszemléjében is idézi a két számadatot:

gyűjti a hősöket, harcolni akarván;
seregit számlálja: van gyalog vitéze
százhúszezer éppen, hadra kikkel kelne.

.....

Mindaz pedig, aki harcol lova hátán,
tizenkétszer ezret ő csapatjok számlál.
(Libro parvo 164–170.)

Sztárai – műfaja, a históriás ének természetéből fakadóan – nem tart seregszemlét Holofernész hadai felett, megelégszik a két számadat tényszerű közlésével. Ő is a *Vulgatát* követi, ám egy évszázadokon át élő, szövegromlásból következő tévedést is átvéve:

Vala seregében százhúszezer gyalogja,
És huszonkétezer vala néki lovagja...

A második számadat (a huszonkétezer) a modern szövegkritika jegyében készült Szentírás-kiadásokig így szerepel a textusban: „Erant autem pedites bellatorum centum viginti millia, et equites viginti duo millia...”, azaz: „Százhúszezer gyalogos harcosa és huszonkétezer lovasa volt...”²³³ Az általunk idézett, modernizált Káldi-fordítás szövegének gondozója egy jegyzetben megemlíti, hogy „a szent szöveg... nem *huszonkétezer*, hanem *tizenkétezer lovasról* beszél. Az eltérést valamelyik másoló tévedése okozta.”²³⁴ Érdekes megemlíteni, hogy a huszonkétezres számadatot tartalmazó szövegváltozatot közli az 1654–57-es londoni Brian Walton-féle *Biblia-poliglotta* edíciója is, míg az ugyanebben a kiadványban közölt *Septuaginta*-textusban a tizenkétezres (χιλιαδες δεχαδνο) adat szerepel. A Luther által közreadott teljes német nyelvű Szentírás 1534-es kiadásában viszont a Jeromostól származó adatok szerepelnek, ahogy Marulic eposzában is: „vnd hatte hundert vnd zwentzig tausent zu fuss vnd zwelff tausent ross...”²³⁵ Erdemes szólni továbbá arról is, hogy a gyalogság létszámát illetően a *Septuaginta* szövegében találunk más, a *Vulgata* textusától és a Luther-szövegtől is eltérő adatot: százhúszezer helyett százhetvenezres adat szerepel, amit Károli Gáspár szövegghűen adott vissza: „...hadakozó férfiaknak serege, *százhetvenezer gyalog, és tizenkétezer lovag*...” (A kiemelés LI-tól)

Judit jellemrajzának komparatív vizsgálata – a fenti adatoknál tapasztalható eltéréseket is szem előtt tartva – további érdekes következtetésekre ad alkalmat.

Sztáraitól értekezve már Horváth János megállapította, hogy „...Judit... öltözetének – mikor Holofernészhez indul – igénytelen eszközökkel is pompázatos festése: a magyar verselőt dicséri.”²³⁶ Valóban: Tinódi szövegének már idézett strófaival egybevetve a Sztárai-ének megfelelő szakaszait, meggyőződhetünk ez utóbbi, effektusokra is törekvő szándékáról, ugyanakkor a bibliai textus amazénál hívebb követéséről. Igaz, e strófák sem mérhetők a Marulic-eposz reneszánsz festmények pompáját asszociáló részleteivel, ezekhez viszonyítva Sztárai „eszközei” még inkább „igénytelenek”, ám feltűnő a két mű közötti azonosság a hősnő külle-

mének, szépségének részletezésében, s abban is, hogy *e szépség isteni adomány nála:*

Nem tartván elégnek, mint az írás mondja,
Isten tisztességet ad a szép tagokra;
mert a sok cicoma nem ledérség nála,
szerelem záloga s érzés tisztasága;
áldván, úgy megáldja: bárki reá nézzen,
csodálva csodálja s kövesse néztében.

(Libro četvarto 103–108.)

(Szabó János fordítása)

– olvassuk Marulicnál, s íme Sztárai megfelelő strófája:

És ennek fölötté Isten őt ékesíté,
És az ő szépségét igen megfénésíté,
És azt mondhatatlan ő nagy szépségével,
Minden szemét megíté.

Judit minden szépségét „nem tartván elégnek..., Isten tisztességet ad a szép tagokra” – mondja Marulic, mégpedig az „Írásra”, azaz a Szentírásra hivatkozva. A motívum valóban a bibliai szövegből származik, a *Vulgatában* ezt olvassuk: „Cui etiam Dominus contulit splendorem: quoniam omnis ista compositio non ex libidine, sed ex virtute pendebat: et ideo Dominus hanc in illam pulchritudinem ampliavit, ut incomparabile decore omnium oculis appareret.”²³⁷ A modernizált Káldi-szöveg szerint: „Az Úr is ragyogással vette körül, mert mindez a csinosítás nem érzéki vágyból, hanem erényességből fakadt.”²³⁸

A fenti két idézetet és az új fordítású Biblia textusát összevetve egy, szempontunkból fontos különbségre figyelhetünk fel: az utóbbiból hiányzik a Judit erkölcsiségére utaló részlet („non ex libidine, sed ex virtute pendebat”; „nem érzéki vágyból, hanem erényességből fakadt”). Ott a Judit könyve 10,4 így hangzik: „Lábára sarut húzott, s föltette nyakláncait, karpereceit, gyűrűit, fülöngüggőit s minden ékszerét. Olyan szép lett, hogy minden embernek magára vonta a tekintetét, aki csak látta.”²³⁹ A kihagyott, erkölcsi tartalmú utalást megtaláljuk viszont a jegyzetek között: „A *Vulgata* hoz-

záfűzi, hogy az Úr növelte Judit szépségét, mert nem érzékiségből, hanem erényességből tette.”²⁴⁰ A modern fordítás textusa tehát a *Septuagintában* olvasható görög szövegváltozattal egyezik, amelyet Károli Gáspár nálunk így tolmácsolt: „És mikor bokantsát lábára vonta volna, és függőjét, kariánac ékességét, gyűrőit, füleinec ékességit, és minden szép ruháit fel vötte volna, azoknak kic ő reá tekintenének szemeknek meg tsalására ortzáiát szépen fel ékesíté.”²⁴¹ A Judit erkölcsére vonatkozó rész itt sem szerepel, az nyilvánvalóan később, a *Vulgata* Jeromos készítette fordításakor került a főszövegbe, valószínűleg az általa forrásként használt arám szöveg nyomán. Nemigen tévedünk, ha a keresztény középkor morálfelfogásában keressük az okot, amely kevésnek találta az ószövetségi magyarázatot, hogy ti. Judit egy szent cél érdekében folyamodik a hívságok s a csábítás eszközeihez és ezért kívánta hangsúlyozni ezek morális másságát: „nem érzékiségből, hanem erényességből tette.”

Mindez azért lényeges, mert egyfelől mind a Marulic-, mind a Sztárai-szöveg esetében felveti a forrás kérdését – milyen szövegváltozatot használt egyik és a másik –, másfelől azt is, hogy a morál kérdésében mennyi a hangsúlybeli árnyalat a Marulic-, illetve a Sztárai-szöveg között?

Marulic esetében csaknem bizonyosan állítható, hogy a *Vulgata* egy romlatlan változata volt a forrás. Erre utal a gyalogosok 120 ezres és a lovasság tizenkétezres számadata, de a Judit szépségével kapcsolatos strófák is ezt bizonyítják. Marulic – mint láttuk – ez esetben is csaknem szó szerint követi a *Vulgata* szövegét.

Sztárai (a szövegromlást is figyelembe véve) szintén a *Vulgatával* egyezően közli a számadatokat, s követi azt Judit szépségének leírásában, de egy ponton el is tér tőle. A Judit erkölcsére vonatkozó utalást („non ex libidine, sed ex virtute pendebat”) hagyja el, ami alapján esetleg arra gyanakodhatunk, hogy a *Vulgata* mellett a *Septuagintát*, vagy a *Biblia poliglotta* valamely 1550 előtti, a szövegkritika kialakulása idején keletkezett változatát használhatta.²⁴² (Csak épp megjegyezzük: ez utóbbiak egyikét, Ximenes bíboros alcalái, 1520-as 5 kötetes kiadását pl. elvben akár Padovában kézbe vehette.)²⁴³

Noha Sztárai a Judit-éneek írásakor már Luther szellemében prédikált, az 1534-es Luther-Biblia nemigen lehetett e tekintetben

inspirálója, illetve egyik forrása, mert abban a *Vulgatával* egyező szöveg olvasható: „vnd zoch jre schöne kleider an vnd schmückte sich mit spangen vnd geschmeide vnd zoch alle jren schmuck an. Vnd der HERR gab jr gnade das sie lieblich anzusehen war. Denn sie schmücket sich nicht aus furwitz sondern Gotte zu lob.”²⁴⁴ Akkor viszont okkal tehetjük fel a kérdést: mi okból hagyta el az „érzékliségre” utaló részletet, hiszen egyébként másutt – így Judit imájának átköltésekor – nem mellőz hasonló motívumokat?²⁴⁵ A Judit karakterizálását tartalmazó strófák alapján arra kell gondolnunk: Sztárai Judit okosságát, bátorságát, elszántságát és főleg következetességgel párosuló heroizmusát kívánta hangsúlyozni, amikor a szóban forgó részt elhagyta, de ezt a mellőzést kívánta meg egy korábbi, Judit imájából való strófa kompozíciós funkciója is. Ott ezt írja:

Adjad uram Isten, hogy az én kezem által
Feje elvétessék az önnön fegyverével,
És megcsalatozzék az én szépségemmel
És az én beszédemmel.

Az epikus költő már itt jelzi a később beteljesedő eseményeket, azaz Holofernész tragédiájának körülményeit, s egyben előlegezi azt a határozottságot és bátorságot, amellyel Judit tettét majd véghezviszi. Az pedig egyértelmű, hogy „szépsége” és „beszéde” (a bibliai szöveg szerint „csalfa nyelve”!) – isteni támogatással – a legfőbb eszköz lesz a vezér elvesztésében – anélkül, hogy erkölcsössége akár pillanatra is veszélybe kerülne. Ezek után már szükségtelen is bizonygatnia, hogy a sok ékesség és az isteni adománynak számító szépség „nem érzékliség” nála. Sztárai énekének ez a kompozíciós eleme – a rövidebb, de épp ezért feszesebb cselekményépítés ellenére is – a Marulić-eposz epikai szintjéhez közelíti a magyar költő művét.

A két mű egybevetése természetesen további, a forrás felhasználásában mutatkozó párhuzamokat is kínál, amelyek az epikai kompozíció szempontjából fontosak. Közöttük kétségtelenül a leglényegesebb Achior beszédének recepciója. Ammon fiainak vezére a bibliai textusban is kulcsfontosságú, mert a zsidók megtá-

madásával várható veszélyekre hívja fel Holofernész figyelmét. Achior történeti adatokra hivatkozva érvel, amikor azt állítja: a zsidó nép viszontagságos históriája során sokszor lépett az eltévelyedés útjára, ám mert megvolt bennük a képesség és hajlandóság a bűnbánatra, Isten mindig melléjük állt, s felemelte őket a porból. A felettük való győzelem a jelenben is csak attól függhet, vétkezték-e Istenük ellen vagy sem: „...ha ez a nép eltévelyedett és vétkezett Istene ellen – mondja Achior – akkor tanúi leszünk, hogy romlásukat okozza. Akkor felvonulhatunk és megtámadhatjuk őket. Ha azonban nincs gonoszság népükben, akkor óvakodjék Uram, ettől, mert Uruk és Istenük oltalmazza őket, s mi az egész földön gúny tárgyává leszünk.”²⁴⁶

Mindkét szerző felismerte: az Achior-beszéd az epikus mű kompozíciója szempontjából kulcsfontosságú, mert okfejtésének konklúziójában már felsejlik a végkifejlet: Holofernész veresége. A továbbiakban épp ezért épül erre minden cselekménybeli szituáció mind Marulić, mind Sztárai művében. Ez a magyarázata, hogy a bibliai szövegrész csaknem minden, a zsidó nép történetét érintő eleme beépül a Marulić-eposz, illetve a Sztárai-ének textusába. S mert a betuliabeli zsidók morális fölényének bizonyítása a költői cél, mindkét alkotó azonos módon veszi át a bibliai szöveg azon részleteit is, amelyek Holofernész Achior beszéde utáni dührohamát, illetve Achior zsidókhoz toloncolásának körülményeit tartalmazzák. Az a kevélység, amellyel az asszír fővezér a beszédet fogadja, voltaképpen már baljós jellegű, a kor keresztény közönsége a történet további részleteinek ismerete nélkül is bizonyos lehetett afelől, hogy a gőg bűnében ily mértékben vétkes személy sorsa – az isteni törvényekből következően – csakis a bukás lehet. Sztárai páratlan tömörséggel, prófétai és prédikátori keménységű szavakkal írja le – mindössze négy sorban – az elbizakodott Holofernész eme megnyilvánulását:

Vigyétek el úgymond, én téged megtalállak,
Mikor a zsidókkal egyetemben leváglak,
Akkor megmutatom, hogy nincsen több Isten
Nabukodonozornál!

A moralista Marulić leírása inkább bölcséleti hangvételű, kivált a dölyfösség megítélésében, ám így magában foglalja a próféciát, amely szerint Holofernésznek buknia kell:

Ki elbízza magát, dölyfösségből teszi,
mert az igazságból nem tanul okulni,
ki hiú dicsőségben magasztalja magát
igazságot megvet, s mit szeret: álnokság.
(Libro drugo 330–333.)

III.

TÖRÖKELLENES EPIKA

MARULIĆTÓL KARNARUTICIG

1. *Panaszének a mohácsi csatáról*

A dalmáciai városok közötti élénk szellemi migráció²⁴⁷ eredményeképp törvényszerűnek látszik Marulić horvát nyelvű műveinek honi, ezen belül is dalmáciai recepciója. Különösen Šibenik és Trogir, még inkább Zadar esetében, ahol a spalatóihoz hasonló, itáliai kapcsolatokat is ápoló értelmiség működött, közöttük költők és írók – java részük szintén a nemzeti nyelvű irodalom elkötelezettje.²⁴⁸ Másként aligha lenne magyarázható pl. a Judit-eposz 1522-es, második, szintén velencei kiadásának címlapján szereplő reklámszöveg, mely szerint a Marulić-mű Zadarban Jerolim Mirković nevű egyénnél megvásárolható: „Prodaju se v Zadri | ko | d Jerolima Mirkovića”, azaz: Zadarban Jerolim Mirkovićnél árusítják. Hogy ki volt Jerolim Mirković, arról csupán feltételezések vannak, ezek egyike szerint talán a prózaíró Petar Zoranić rokona, ám ennek levéltári vagy egyéb dokumentuma máig sem került elő.²⁴⁹ Egy bizonyos: Zoranić *Planine (Hegyek)* című pásztorregényében ott van a Judit „lenyomata”, sőt tudott dolog az is, hogy a spalatói költő méltán híres, *Molitva suprotiva Turkom (Imádság a török ellen)* című törökellenes költeményének parafrázisa is bekerült annak szövegébe, s szerepelteti a szerző magát Marulićot is.²⁵⁰

Ezek a tények azt jelzik: Marulić minden törökellenes költői megnyilatkozásának volt befogadó közönsége, így a két horvát nyelvű költeménynek is, amelyek egyike a már említett *Molitva*, a másika pedig a Jeruzsálemet megszemélyesítő allegorikus pa-

naszvers, a *Tuženje grada Hjerolimima* (Jeruzsálem városának panasza). Mindkét költemény kiforrott költői alkotás, erre utal a kompozíció, a nyelvi választékosság, a prozódia biztos és könnyed kezelése s a *Molitva* esetében a latin nyelvű akrosztikon is, amely mintegy summázata a vers mondanivalójának: „Solutus Deus potest nos liberare de tribulatione inimicorum Turcorum, sua potentia infinitiva” (Isten maga tud megmenteni bennünket ellenségünk, a török sanyargatásaitól, az ő véghetetlen erejével).

A *panaszvers* arra is meggyőző példa, hogy Spalato költője horvát és latin nyelvű költészetében egy következetes törökellenes koncepció irodalmi kifejezője kívánt lenni, amit a már említett, VI. Hadrian pápához intézett latin nyelvű *Epistolája* is bizonyít. A Jeruzsálem sirámaait megfogalmazó *panaszvers* címzettje is a római egyházfő, akit a megszemélyesített város szólít fel „a keresztény urak egybegyűjtésére” („da skupi Gospodu krstjansku”), hogy megszabadítsák őt a pogánytól („da ga oslobodi od ruk poganskih”). A korabeli európai szituáció felvázolása Marulić politikai éleslátására vall, a vers egyik legfontosabb szegmentuma ugyanis számba veszi a nyugat- és közép-európai térség mindazon nációját, illetve országát és uralkodóját, amelyek és akik a török uralom potenciális megsemmisítői lehetnek. Aligha véletlen, hogy a sort a spanyolokkal kezdi, konkrétan utalva a granadai emirátus 1492-es elfoglalására, majd a francia király után a csehek és magyarok következnek, s az olasz fejedelmek, Milano, Ferrara, Mantova, Piemont és természetesen Velence urai, mely utóbbi utalást Mirko Tomasović okkal aposztrofálja a városállam glorifikálásaképp.²⁵¹ S mert a vers alighanem az *Epistola* horvát nyelvű *pendantjaként* íródott, érthető a pápával szembeni türelmetlen hang a zárósorokban. „Isten fogja segélleni seregidet” („Bog će pomagati sve šerege tvoje”) – mondja egy helyütt –, majd így folytatja: „veled tart az egész világ” („vas svit će pojt s tobom”), ki kell használni az időt, „mert ismét nem adódik ilyen alkalom” („jer opet ne pride takova prigoda”), a tét pedig: a keresztény világ oltalmazása-megmentése.

Az előadottak után fokozottabb érdeklődésre tarthat számot az a tény, hogy a Marulić halála után két esztendővel bekövetkezett mohácsi katasztrófa egykorú horvát nyelvű verses reflexiója, a mindmáig ismeretlen szerző *panaszverse* (*Počinje razboj i tužba kralja Ugarskoga*, azaz: *Kezdődik a magyar király harca és*

panasza) egy a trogiri (traui) székesegyházban őrzött kéziratok könyvből került elő, amely a fenti Marulić-szöveget (*Tuženje grada Hjerolim*) is megőrizte.²⁵² Abban a városban, amelynek magyar kötődései Könyves Kálmán uralkodásától századokon át a magyar uralkodók fennhatósága alá került Dalmácia városai között a legerősebbek voltak, s ahol a jáki templom mintájára építették meg a dómot, ahol IV. Béla a tatárok elől menekülve oltalmat talált, s ahol Beriszló Péter, a török elleni harcokban elesett püspök és horvát-szlavón-dalmát bán született. A kódex, amelyben e terjedelmes vereszet egyetlen textusát Franjo Fancev megtalálta, két Marulić-költeményt is tartalmaz, ami viszont a kéziratok könyv spliti eredetére vagy legalábbis kapcsolatára vall. A Marulić-szövegek jelenléte a kódexben pedig már ismét a Tengeremellék (Primorje) és Dalmácia városai (Senj, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik) közötti irodalmi és kulturális migráció intenzitását jelzi, amelynek ismeretében a Mohács-vers máris beilleszthető a 16–17. századi törökellenes horvát költészet kontextusába.

A 336 kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorból álló ének expozíciója imádság, amelyben – kissé a Marulić-eposz, a *Judit* invokációját asszociálva – elméje megvilágosítását („razum prosvitli”) és az eget Urának kegyelmét kéri („podaj mi tuj milost”), hogy híven elmondhassa „a magyar király siralmát és veszését” („Neka budu mogal izreći tuženje // kralja ugarskoga rasap i cviljenje”). A keresztény hívőket pedig bűnbánatra és seregek toborzására szólítja, hogy ekképp toroltassék meg Lajos király pusztulása, „ki előttetek emígyen siránkozott” („ki ovako prid vami cvilio”).

A verselési forma, a Judit-eposz invokációjának reminiscenciája s a keresztény hívők bűnbánatra való buzdítása egyaránt arra vall – a Marulić-versek kódexbeli jelenlétével együtt –, hogy a vers szerzője ismerte a spalatói mester munkáit.

A király panaszát hosszan részletezi a továbbiakban a versszerző – információk sokaságát közölve a kortárs közönséggel: a trónra lépést követően a török garázdálkodásának tényével kellett szembenéznie az ifjú Lajos királynak, azután sereget gyűjteni, ifjú hitvesétől elbúcsúzni, táborba szállni, majd Isten oltalmának reményében a törököt megtámadni. Látni a felcsillanó reményt (vitézei a szultán sátoráig nyomultak), aztán – a hadiszerecsen

fordultával – a főpapok, bárók, hadvezérek, a bánok, a hercegek és a fővezér, Tomori Pál veszését a török ágyúk tüzeiben, majd seregei megfutamodását és megsemmisülését, hogy aztán maga is – lovában bízva csak – menekülni kényszerüljön. Golyótól sebzetten, vitézeitől s hadvezéreitől cserbenhagyva, koronáját veszítve ugrat lovával a mocsárnak, mely végül könyörtelenül elnyeli. Haláltusája közben átkot szór az öt cserbenhagyó, egymást és Itália földjét pusztító keresztény uralkodókra, majd a halál pillanatában megbocsátva arra kéri Istent, ne hallgassa meg átkait, hanem egyesítse az európai kereszténységet, hogy megvédhessék szent hitüket.

Már egykori kiváló szlavistánk, Bajza József észrevette a szerző tájékozottságát, hogy mennyire jól ismeri a csata lefolyásának eseménytörténetét, szereplőit, a korabeli európai viszonyokat, Itália, s ezen belül Milánó helyzetét, a Milánóért versengők (a francia király, a pápa, Velence, a Sforzák) közönyét II. Lajos segélykérését és a török veszéllyel kapcsolatos figyelmeztetését illetően.²⁵³ Ám hogy a hosszú versezet mégsem ragad meg a historikus tények pusztá felsorolásának szintjén, arra a szöveg népköltésszettel is rokon részleteiből²⁵⁴ s költői invencióra valló képeiből következtethetünk. („A korona, a gyönyörű ajándék, melyet nekem angyal hozott” – „Kruna prilipi dar ku mi an’jel dao”; „Ezüstből lesz patkó lábaidra verve” – „Na noge srebrne potkove skovati”; „Vert arany díszíti nyergedet s kantárod” – „Uzdu skupao sedlom zlatom pokovati” stb.)

A Mohács tragédiáját elsírató panaszvers a kortárs horvát epikus költészet értékrendjébe illesztendő tehát, mégpedig a törökellenes tendencia és az említett, kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorok okán, s bár az ének szerzője nem Marulić formátumú költő, mégsem gyarló, ellenkezőleg: ügyes alkalmazója az egyébként sem könnyű, metrikai-prozódiai tudást kívánó formának.

2. Mavro Vetranović éneke Buda veszéséről

Abban a közegben, amelyben a mohácsi vészről szóló panaszének fogant és megszületett, a Dalmáciától távol eső Magyarország sorsa iránt – a történelmi kapcsolatokból következően – a figyelem és aggodás még hosszú időn át jellemző marad a térség horvát irodalmában. Erre vall az az ugyancsak epikus verses formában íródott és törökellenessége révén tárgyunk szempontjából szintén fontos reflexió, amelynek megírására Buda 1541-es eleste adta az alkalmat. Szerzője Mavro Vetranović Čavčić (1482 vagy 83–1576), Dubrovnik neves és közismert költője volt, aki az ókor klasszikusain nevelkedett, de erudíciójának összetevői között a keresztény szellemi örökséget éppúgy regisztrálhatjuk, miként Dante és Petrarca, valamint a 15–16. századi olasz poézis alkotásait s a hazai glagolita hagyományt, a délszláv folklórt. Mindez nyelvtudással, politikai, történelmi, jogi, bölcséleti tájékozottsággal – s mert a bencés rend nagy családjába tartozott – magas fokú teológiai képzettséggel párosult. Ne feledjük megjegyezni: ismereteit – a hazai (azaz dubrovnikai) stúdiumokat követően – Monte Cassino klostromában gyarapíthatta.

Költészetének néhány, számunkra fontos darabja messze meghaladja a kortárs horvát poézis átlagát. A *Pjesanca gospodi krstjanskoj* (Ének a keresztény uralkodókhöz), *Pjesanca Latinom* (Ének az olaszokhoz), *Tužba grada Budima* (Buda várának panasz-a) című énekeire gondolunk, amelyek egyike a keresztény összefogást, a másik Itália felszabadítását és egységét szorgalmazza, míg a harmadik az egész közép- és délkelet-európai térség viszonyaira kiható, a magyar államiséget oly tragikusan meghatározó esemény, Buda eleste fölötti panasz. Ez utóbbit méltatva a horvát irodalomtörténész, Marin Franičević találóan összegezte e panasz-ének jelentőségét. Közép-európai és európai szempontokat egyszerre érvényesítő sorai megdöbbentőek: „Budát a törökök 1541-ben foglalták el. A vers tehát valamikor az ötvenes évtizedben íródott, de Vetranović szemei előtt ott lebeg a török hódítás, a görcsős ellenállás egész évszázada és csalódása a nyugati hatalmakban. Rigómeztől – ahol Franko Talovac bán és a népi epika hőse, Banović Sekula (Szekely János) 1448-ban elesett – Krbavan és Mo-

hácson át Budáig és Klissáig szüntelenül folyt a vér, a megszo-
morodott Čavčić pedig a rabságról és a szabadságról énekel, az
ottomán hatalomról és a keresztények viszályáról, a horvát dicsőség
hanyatlásáról és a reménytelenségről, hogy végül eljuthasson a
harács konklúziójához, amely mégiscsak a kisebbik rossz...²⁵⁵

Mi persze arra is figyelünk, hogy ez a vetranovići költői attitűd
mennyi egyezést mutat a fentebb méltatott, Mohács veszését sirá-
tó *panaszvers* textusával. Már Bajza József konstataulta, hogy
a *Pjesanca Latinom (Ének az olaszokhoz)* egyértelműen „V. Károly
császár és I. Ferenc király harcaira céloz, tehát a mohácsi vészt
közvetlenül megelőző... évek történetére”, s ő szólt arról a motívum-
egyezésről is, amely a Mohács-vers és a *Tužba grada Budima (Buda
várának panasza)* szövegeiben tet-ten érthető: a királyi koronát
mindkét vers szerzője égi adománynak, „tudja”.²⁵⁶

Vetranović Buda veszéséről szóló panaszverse nem egyszerűen
krónikás természetű, a magyar műfaji fogalom szerinti *históriás
ének*. Annak ellenére, hogy benne pontosak az információk, valóban
tények a tények, a „lőtt dolgok” szerepe meghatározó. Költői
képeinek elevensége, invenciózussága, leíró részleteinek színpom-
pás volta, Buda várának megszemélyesítése, metrikai megoldása
(ez is kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorokból épülő vers),
a teljes szöveget uraló keresztény szellemiség – mind-mind egy-
egy értéket hordozó elem a feszes kompozícióban. S mert a ma-
gyar tárgyú, de közép- és délkelet-európai érdekű esemény meg-
énekeléséről van szó, nyomatékka kell az értékek felsorolásakor
említenünk ama szegmentumokat, amelyek a régió népeinek
együvértartozását, a közép-európai azonosságtudatot hangsú-
lyozzák. A bajait elsíró, megszemélyesített Buda vára az egykori
magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi és ugrovlah
vitézek hiánya miatt kese-reg, mert már nincs „aki a törököt
kopjakkal várja a csatamezőn”, s „ki jobbával szablját pogány
vérbe mártva” szerezzen hírnevet:

Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
hogy töröknek kopját mezőben szegezzen;
nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovláh,

ki keresztény hitünket így en oltalmazza
jobbájával szabljáját pogány vérbe mártva.²⁵⁷

A közös történelmi tragédiák színtereinek villanásnyi felidézése szimbolikus érvényű: Rigómező, Krbava és Mohács egy-egy megmentő, mely a sorsközösségbeliek összefogásának szükségességére figyelmeztet. Hunyadi János (Janko vojvoda) és Mátyás király heroizmusa ugyan a múlté, ám hajdani dicsőségük még mindig reményt fakasztó örökség:

Ó, Janko vojvoda, Istenünkre kérlek
és ti más jó urak, életre keljetek
régi dicsőségtek a porból támadva²⁵⁸

legyen oltalmazója s védelmezője a hazának.

A panaszvers legérdekesebb és számunkra – az epikus hagyomány kontinuitása okán – legtanulságosabb részleteinek egyike Mohács tragédiájának elemzése. Vetranović úgy ítéli meg: a magyar nemzet tragédiája Mohácsnál, Lajos király és seregének pusztulásával kezdődött. Meglepő a részletesség, amellyel történelmünk e szomorú eseményét tárgyalja, vele nyilván annak meghatározó szerepét kívánta tudatosítani. S aligha tévedünk, ha feltételezzük: Mohács és Buda tragédiájának ez a költői interpretálása – így együvé kapcsolva – Vetranović ama nézetének alátámasztásaképp történt, mi szerint Dubrovnik sajátos, a Velence és a török közötti függetlenség megőrzését szolgáló politikája a célszerűbb, véráldozatot nélkülöző gyakorlat. Ez pedig az adózás, a *harács* fizetése, ahogyan Franičević is fogalmazta. Buda helyzetére-sorsára vetítve ez – Vetranović vélelme szerint – annyit jelent, hogy ha Buda nem a császári oldalra áll,²⁵⁹ hanem hű marad Izabellához és vállalja a *harács* fizetését a töröknek, ma (a vers megírása idején) is szabad lehetne.²⁶⁰

S ha én az ottománt haráccsal szolgálнам
jaj, nem hullna annyi könny bánattal társulván...²⁶¹

– sóhajt fel a versezet végén a megszemélyesített, török igát nyögő Buda vára.

A szövegben tárgyalt események európai háttérrel, Vetranović két másik panaszverse (*Pjesanca gospodi krstjanskoj – Ének a keresztény uralkodókhoz; Pjesanca Latinom – Ének az olaszokhoz*) tartalmazza, amelyekben a kortárs Nyugat-Európa urainak viszálykodása miatt panaszkodik, majd felszólítja őket, hogy a viszály helyett lépjenek a béke útjára, Itália fejedelmei pedig az egységes állam megteremtésével (a Dante-inspiráció itt jogosan feltételezhető) szálljanak szembe az idegen hódítókkal. Mohács és Buda vesztésében a viszálykodó keresztény uralkodók is vétkesek – mondja Vetranović ez utóbbi panaszversekben.

Vetranović történelmi tanulságokat is megfogalmazó okfejtése, valamint műveinek forrásértéke később – főként a barokk korban – talál folytatásra. Ivan Gundulić *Osmanja* pl. aligha képzelhető el a Vetranović-előzmények nélkül.

IV.
A SZIGETI OSTROM
A 16. SZÁZADI HORVÁT
MŰKÖLTÉSZETBEN:
ZRÍNYI EPOSZÁNAK KÉT FORRÁSA

Margalits Ede a *Századok* 1903-as évfolyamában (XXXVII. kötet) Milivoj Šrepel *Sigetski junak u povijesti hrvatskoga pjesništva*²⁶² (*A szigeti hős a horvát költészet történetében*) című tanulmányát ismertetve jegyezte meg, hogy „a török ellen vívott harcok ünnepelt hőse a délszláv népköltészetben *Kraljevics Marko*, a műköltészetben pedig *Zrinyi Miklós*, a szigetvári hős. Őt éneklik a horvát műköltők Karnarutićtól kezdve Mažuranićig; még Jellačić bán is (14 éves korában) egy német versben dicsőítette, melyet Demeter Dimitria fordított utóbb horváttra.”²⁶³ A horvát nyelvterület irodalmának a téma iránti vonzalma az illírizmus korában természetesen egészen más gyökerű volt, mint a 16. századot képviselő Karnarutićé, ám ha a Karnarutić és Ivan Mažuranić közötti évszázadok „Zrinyi-ászeit” megvizsgáljuk, úgy a 16–17. századiak esetében ismét a törökellenes tendencia aktualitására kell felfigyelnünk. Vonatkozik ez Karnarutić művére éppúgy, mint Zrinyi Péter Szigeti veszedelemfordítására vagy Pavao Ritter Vitezović *Odiljenje Sigetsko* (*Sziget megvétele*) című munkájára, de az olyan, ismeretlen szerzőtől származó énekekre is, mint a *Prekmurska pjesmarica* beli négyrészes töredékes versezet.²⁶⁴

E tények ismeretében máris megállapítható, hogy a Buda 1541-es elfoglalását követő időkből a szigeti ostrom lesz az eddig vázolt törökellenes horvát műepika folytatódásának indítéka, amelynek nyitánya Brne Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* (*Sziget várának elfoglalása*) című epikus költeménye volt.

1. Zára költője: Brne Karnarutić

Karnarutić műve nem ismeretlen nálunk, a *Vaztje Sigeta grada* és a magyar Zrínyiász viszonyának lassan már évszázados története van szakirodalmunkban,²⁶⁵ s 1956-ban – Kiss Károly munkájaként – megjelent a mű magyar fordítása is.²⁶⁶ A *Szigeti veszedelem* Karnarutić-recepciójának tényei jól ismertek, terjedelmi korlátaink miatt ezek összegezésétől most el is tekintünk, lévén vállalt feladatunk ezúttal annak körvonalazása: hogyan illeszkedik a zárai költő munkája a horvát, törökellenes tendenciákat hordozó műepika Marulićtól Gundulićig ívelő folyamatába.

A Karnarutićok eredetéről és a család magyar kapcsolatairól már Bajza József is értekezett,²⁶⁷ adatai ma is hitelt érdemlőek. Ezek szerint a Karnarutićok régi zadari (zárai) nemesek, már a 13. század derekán jelentős szerepet játszottak a város életében. Velence iránti hűségük jutalmaképpen 1446-ban a Tengerfehérvár (Biograd na moru) melletti Pakošaniban, illetve Vranában (Aurania) birtokot is kaptak a Signoriától. Ismerjük a költő nagyapjának és apjának nevét is (Bernardin, illetve Donat), édesanyjáról pedig tudjuk, hogy Marina Gallellinek hívták. A Gallellieké szintén régi zárai família volt. A költő születése előtti időkben a Gallelliek a magyar király iránti hűségük miatt száműzetést is szenvedtek.

A költő 1515–1520 között született. Középfokú stúdiumait szülővárosában végezte, majd Padovába ment jogot tanulni. Tanulmányait befejezve hazatért és katonai szolgálatba lépett: a Crovati huszároknál szolgált, fiatalon az egység parancsnoka (capitaneus, colonello, vojvoda) lett. Az 1537–40 között zajló velencei–török háború idején hősiességével tűnt ki, amiért „a doge havi két dukát provisiót rendelt számára”. A háború befejezése után röviddel – a katonai szolgálatot odahagyva – előbb ügyvéd (causidicus, pravod govornik), majd békebíró (arbiter, dobar čovjek), végül consiliarius comitis, vagyis a négy tagból álló (valamennyien zárai nemesek) legfőbb bírói testület tagja volt. Két ízben járt hivatalos minőségben Velencében, mint „orator”, feladata bizonyos zárai városi ügyek rendezése volt a Signoriánál.

Mindezt nehezedő anyagi helyzete magyarázza: 1538-ban vranai birtokait a török elfoglalta, Pakošanit pedig rendszeresen feldúlta.

Ha más nem, ezek a körülmények is indokolhatnák törökellenes költői munkásságát, ám ennél tragikusabb indítékokat is számon tartunk: Petar nevű fia a török elleni harcok során hősi halált halt, Juraj pedig a török fogságába esett, s ott is halt meg. Érthető, hogy költőként is reagál a török elleni harcok olyan, a kortársi közvéleményt is foglalkoztató eseményére, mint Szigetvár 1566-os ostroma és eleste, illetve Zrínyi Miklós halála.

Karnarutić költészetének értékrendjéről megoszlanak a vélemények. Margalits Ede – idézett tanulmányában – azt írja, hogy a *Szigeti veszedelem* és a *Vazetje Sigeta grada* közötti „...rokonvonásokból következtethető, hogy Karnarutić művének volt némi befolyása a Zrínyiászra, cskhogy míg ez valóságos műeposz, amaz csak verses krónika.”²⁶⁸ Ez a vélemény voltaképpen Šrepol ítéletének megismétlése, amely szerint a mű igényes rímes krónika.²⁶⁹ Branko Vodnik is szigorúan ítél. Karnarutić műve – írja – minden „költői szépséget” nélkülöző alkotás, „...a katona-költő nehézkes, kemény, csiszolatlan rímeket alkot, leírása művészietlenül realisztikus, a művészi kompozíciót a krónika sémája helyettesíti. Karnarutić a 16. században a leggyengébb verselőnk.”²⁷⁰ Kevésbé szigorú a témaválasztás megítélésében. Eszerint Karnarutić „...igen fontos eseményt dolgoz fel, amelyet majd a horvát költők egész sora énekel meg később”. Jelentőségét növeli az is – folytatja tovább véleményének kifejtését –, hogy ez a mű „...az első, hazai történelmünkől merítő epikus költemény, amely Észak-Dalmácia irodalmát” reprezentálja.²⁷¹

A Dalmácia, a Horvát Tengermellék (Hrvatsko primorje) és Isztria irodalmi fejlődéstörténetét feldolgozó Vinko Lozovina véleménye szerint is a *Vazetje* sokkal inkább krónika, semmint költői ének (pjesan), ám minden, amit szerzője „...feltár, érdekes és becses, mert az első mű..., amely mindjárt a nagy esemény után keletkezett”.²⁷² Dicséri a műbeli leírásokat, Zrínyi jellemzését, a törökök harcmodorának ábrázolását, amelyben ott érezni a katona szakértelmét is, s figyelmet érdemel szerinte Karnarutićnak a kereszténység gyengeségének okaival kapcsolatos felfogása, amelyet a keresztény államok széthúzásában s a protestantizmus térhódításában jelöl meg, így adva meg műve ellenreformációs alaphangját.²⁷³

Mindeme véleményeket szemlélve Bajza úgy vélekedik, hogy

„...Karnarutić igazi költő, ha nem mérhető is Zrínyihez..., s bár küzd a versformával – amellyel egy Hanibal Lucić, Petar Hektorović vagy Marin Držić ugyan ügyesebben bánt –, ám „... tud ...lendületesen, sőt túlságos csengés-bongással is verselni”.²⁷⁴

Az újabb horvát irodalomtörténet-írás ítélete ennél pozitívabb irányba mozdult el az utóbbi években. A teljes életművet egységként szemlélve, s figyelembe véve az egykorú európai művészeti eredményeket és törekvéseket, mint a manierizmus korának jellegzetes alkotását látja a szigeti ostromról szóló művet, amelynek szerzője – noha poétikai felkészültsége és vénája nem kétséges – a kor viszonyaiból következően a tárgy nagyságát és Zrínyi alakjának hiteles rajzát tartotta elsősorban feladatának és nem a korábbi (értsd: marulíci), illetve a kortársi, Ariosto és Tasso típusú eposz szolgai utánzását.²⁷⁵

A Karnarutić-életmű újraértékelésében – Nikica Kolumbić mellett – Franjo Švelec végzett körültekintő, szövegvizsgálatokon alapuló munkát.²⁷⁶ Interpretációinak novuma, hogy a szigetvári ostromról szóló Karnarutić-műhöz az egész életmű összefüggésében közelít. Ez az életmű persze nem túl terjedelmes, a *Vazetje Sigeta grada* mellett – mai ismereteink szerint – a *Ljubav i smrt Pirama i Tizbe* (*Pyramos és Thisbe szerelme és halála*) című Ovidius-átdolgozás alkotja. A két mű szorosabb együvé tartozására utal – az eltérő tematika mellett – az, hogy az előbbit Zrínyi Györgynek, a szigetvári hős fiának, az utóbbit a sibeniki (Sebenico) származású Verancsics Antalnak ajánlotta, aki akkor már Magyarország primása, esztergomi érsek, majd királyi helytartó. Ez utóbbi – egyházi és világi méltóságából adódóan – maga is a törökellenesség képviselője, ám Karnarutić számára a primás és helytartó horvát származása is indíték lehetett az ajánlást illetően. S teszi ezt az a Karnarutić, aki előzőleg katona, majd közigazgatási tisztségviselő, illetve képviselőként is Velencét szolgálta szülővárosában. Ennek indítéka pedig – feltehetően – az a felismerés volt, hogy a török elleni védelmet zadari polgárként elsősorban a magyar királytól és alattvalóitól remélhette és nem annyira Velencétől.

A *Ljubav i smrt Pirama i Tizbe* című epikus költemény sem jelentéktelen műve Karnarutićnak. Forrása Ovidius *Metamorphoses*-ének IV. fejezetéből való, amely mindössze 202 hexaméteri sor, s amelyből Karnarutić 1356 soros elbeszélő költeményt alkotott. Az

antik versformát elhagyva, a Marulićtól tanult kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettősöket használja. A terjedelem számottevő növelése az egyes cselekményszituációk jelentős bővítéséből fakad. Marulić példájához igazodva őt jól elkülönülő részre tagolja művét, sőt követi abban is, hogy egy krisztianizált invokációval indítja az első éneket. A Marulić-recepció legfontosabbika azonban mégis a didaktikus-moralizáló célzat, mely szerint az ifjúságnak tartózkodnia kell a szülők helytelenítette cselekedetektől, viselkedéstől, különösképpen a szerelmi kapcsolatokban. Nem hiányzik a műből a petrarkizmus faktúrája sem, ami a Šiško Menčetić, Džore Držić és Hanibal Lucić teremtette horvát petrarkizmus ismeretében természetes is.²⁷⁷ Mindez együttesen teszi a művet sikerült reneszánsz kompozícióvá, amelynek költőiségét az antikvitásból származó toposzok gazdagítják.

A *Ljubav i smrt Pirama i Tižbe* tehát azt a Bajza által megfogalmazott véleményt erősíti, amely szerint Karnarutić valóban tehetséges költő, a reneszánsz kori horvát poétikai erudíció birtokosa, akit nemcsak zárai kor- és pályatársai között illet meg jelentős hely, hanem a dalmáciai reneszánsz és barokk epikus költészet Marulićtól Gundulićig ívelő történetének egészében is. Ezt az ítéletet a *Vazetje Sigeta grada* elemzése teheti árnyaltabbá.

2. A Karnarutić-mű és történelmi forrása, a Črnko-krónika

A szigetvári ostrom és a vár eleste, illetve Zrínyi és a védősereg hősi halála a kortárs Európában meglepően nagy visszhangra talált. Érthetően, hisz Zrínyi halála és a vár eleste mellett hamar bejárta Európát a szultán Sziget alatti halálának híre is. Az esemény iránti érdeklődést fokozta a 2300 főnyi védősereg hősies kitartása: egy teljes hónapon át ellenálltak a több mint 100 000 főt számláló s mintegy kétszáz ágyúval rendelkező ostromló haderő offenzíváinak. Köztudott volt a török sereg nagyarányú vesztesége is: kb. 25-30 000 fő vesztette életét Sziget falai alatt. Az információ áramlása meg-

lepően gyors, noha eddigi ismereteink szerint az egyetlen szemtanútól származó leírás, a Ferenac Črnko szerkesztette krónika csak jóval az ostrom után készült el. Ennek ellenére „a külföldi közvélemény érdeklődése...” oly mértékű, hogy ma „...több mint 20 olyan német, francia és spanyol nyelvű újságlapot ismerünk, mely Szigetvár ostromáról ad hírt.”²⁷⁸ Ismeretes pl., hogy II. Fülöp spanyol király Magyarországon, a császári táborban tartózkodó követe, Mos de Chantona már a végzetes kimenetelű ostrom után tizenöt nappal részletes jelentést küldött az eseményekről uralkodójának az alábbi címmel: *Assalto y toma de Ciguet por los Turcos y otras noticias de los ejercitos beligerantes* (Sziget török részről történt megtámadása és elfoglalása és egyéb hírek a hadban álló felekről).²⁷⁹ „Különösen a német közvéleményt érdekelte az ostrom, hiszen Szigetvár elestével a török megint egy lépéssel közelebb került Németországhoz.”²⁸⁰ Német nyelvterületen Zrínyi haláláról szóló, azt elsírató versek maradtak fenn, s számos olyan költemény is foglalkozott az eseménnyel, amelyek egyébként nem elsősorban a török elleni harcok témájáról szólnak.²⁸¹

A hiteles információkat tartalmazó írások legfontosabbika Ferenac Črnko *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* (Sziget megszállása és elfoglalása) címen ismert munkája, amely 1568 előtt keletkezett. Ezt a Črnko-mű 1568 tavaszán, a ljubljanaai illetőségű Budina Sámuel fordította változata is (*Historia Sigethi*) bizonyítja. E krónika népszerűségére vall, hogy 1570-ig két német és két olasz nyelvű fordítása is készült,²⁸² de a szövegnek volt feltehetően több horvát nyelvű kéziratos másolata is, ám ezekből ma csupán egyetlen variáns ismert, az, amelyet Anton Kaspret talált meg a felső-ausztriai Logensteinleithenben az Auersperg-család levéltárában.²⁸³ Stjepan Ivšić véleménye szerint ez a glagolita kézirat egy latin betűs változat alapján készülhetett, amit igazolni látszik a Črnko-mű egyik német fordítójának, Reichardt Sorschának 1598-ból való ajánlása, amely szerint apja – aki maga is részt vett a szigeti csatában – őrzött egy *latinicával* (latin betűs horvát írás) írott változatot, amelyet barátainak társaságában könnyezve olvasott.²⁸⁴

A krónika szerzője, Ferenac Črnko azon kevesek közé tartozott, akik túléltek az ostromot, majd a török fogságába estek. A rabságból Zrínyi fia, György váltotta ki, nyilvánvalóan azért, mert apja szűkebb környezetéhez tartozott. Zrínyi titkára és íródeákja lévén, a

szabadulást követően egy ideig Csáktornyan tartózkodott, s bizonyára itt írta meg krónikáját is, mégpedig Zrínyi György megbízásából. Később a felső-magyarországi végeken teljesített szolgálatot országos kapitányként.²⁸⁵

Črnko krónikája a szigeti ostrom eseményeinek eléggé részletező leírása. Nemcsak az ostrom eseménysorát rögzíti, szól az előzményekről is. Kompetenciájához aligha férhet kétség, hisz azon túl, hogy részese volt az ostromnak, Zrínyi környezetében az előzményekről is pontos információkhoz jutott. Naplószerűen adja elő az eseményeket, így a török közeledtéről szóló és a várba rendre érkező kémjelentések tartalmát, kezdve attól, hogy (mint az egyik hírhozó mondja) a szultán seregei megjelennek Szarajevóban és – a hírek szerint – Sziget vagy Eger ostromára készülnek, egészen addig, hogy a török előbb a Dráván túl, majd azon átkelve Siklós-nál, végül Sziget alatt megjelenik. Elbeszéli a siklói csata eseményeit, Arszlán budai basa lefejeztetését, ismerteti Zrínyi várbeli intézkedéseit, aki a török közeledtének hírére a várba rendeli a kapitányokat, parancsnokokat, apródokat, a lovaskatonákat s a gyalog vitézeket, valamint „a város pogárait és mindenféle népet, akik akkor akár a városban, akár a várban tartózkodtak, majd bezáratta a város kapuját”.²⁸⁶

Szó szerinti közlésnek tekinthetjük Zrínyi szózatát és a várbeliek esküjét, amelynek megszövegezése és felolvasása feltehetően az ő feladata volt:

„Én testvéreim és a felséges császár hű szolgálai és vitézei!

Azt már bizonyosan látjuk, hogy a török sereg felénk tart. Szükséges ezért előkészülnünk és készen várnunk az egész kereszténység és a mi ellenségünket, aki kegyetlenül tör reánk, dolyfösen reménykedve erejében és a pogányság sokaságában, de mi bízunk az Úristenben, aki örökkévalóbb nála és az ő erejénél, és aki meg kell, hogy védjen minket kicsinyeket. Őt és az ő erejét pedig senki sem tudja semmivé tenni. Ezért szükséges, hogy vidáman várjuk és ne rettegjünk sokasága miatt, hanem mindnyájan kérjük Istenünk segítségét és védelmét, és kell, hogy hűségesek és egységesek legyünk, és hogy tisztelet és szeretet legyen közöttünk, és mindenki engedelmes legyen az ő ura és kapitánya és parancsnoka iránt, és egyik a másika ellen ne támadjon, hanem hogy

mindnyájan nagy békességgel és alázatossággal és nyájassággal együtt maradjunk, amíg beteljesedik az isteni akarat.

Ezért, testvéreim, mindenekelőtt az szükséges, hogy itt most mindnyájan hűséget esküdjünk, mindenekelőtt az Úristennek, azután a mi felséges császárunknak, keresztény hadvezérünknek és azután a mi szerencsétlen országunknak, én pedig legelőbb mindnyájatoknak, azután pedig ti mindnyájan megesküsztek, hogy nem kételkedtek bennem és én sem bennetek.

Én, Zrínyi Miklós, esküszöm legelőbb az Úristennek, aztán a császár fenségének és minden kegyelmes urainknak, és nektek, vitézeknek, akik most itt vagytok. Úgy segéljen engem az Atya, Fiú és a Szentlélek, a Szentháromság egy Isten, hogy nem hagylak el benneteket, hanem veletek viselem el a jót és a rosszat, és hogy itt fogok veletek élni vagy halni.

Ezért szükséges, hogy most itt ti is mind előttem esküdjetek, mindnyájan felemelve két ujjatokat...

Ezért mindenki fennhangon mondja e szavakat a deákkal, két ujját a magasba emelve...

Mi mindnyájan: lovasok és gyalogok és polgárok és mindenféle vitézei és szolgálai a felséges császárnak esküszünk legelőbb az Úristennek, azután felséges császárunknak és ennek az országnak és a mi urunknak, Zrínyi Miklósnak, hogy hűek, igazak leszünk és engedelmesek az ő akarata szerint és készek az ő akarata szerint meghalni is. Isten minket úgy segéljen!

Ismét hallgassátok! Mindnyájatoknak tudtul adom: ha engem a halál elragadna, úgy helyemre... Alapi Gáspár lép, és... neki úgy kell engedelmeskednetek, és őt úgy kell tisztelnetek, miként engem, és kinek amit mond és parancsol, akképp kell cselekednie.

Ismét hallgassátok ezt az artikulust: ha valamely apród vagy katona vagy gyalog nem engedelmeskedne kapitányának vagy parancsolójának vagy tizedesének, vagy valakire fegyvert ránt, helyben levágassék.

Es ha valaki a töröktől levelet átvenne és elolvasná, helyben levágassék. És ha valaki a törökkel egyetlen szót vált, helyben levágassék. És ha pedig valaki valamely nyílra tűzött török levelet talál, vigye azt a kapitánynak, a gyalog a parancsolójának, azok pedig az uruknak, hogy azon nyomban tüzre vesse azt.

Azután, amikor elosztották a helyeket, hogy kinek hol kell állania

és a posztot tartania, kapitányok, parancsolók és apródok, gyalogok és mindenféle emberek, akik kapitányuk vagy parancsolójuk vagy tizedesük engedélye nélkül elhagyják azt a helyet, minden ítélet nélkül vágassanak le. Ha pedig valakinek asszonya vagy anyja itt van, vigye őt arra a helyre, ahová rendeltetett, enni és inni kap s minden mást, amire szüksége van, ő maga pedig maradjon békén és tartsa a posztját. Azok pedig, akiknek nincs itt asszonya vagy anyja, akit ide magával hozott volna, azoknak a mi szakácsaink készítenek ételt a mi konyhánkon, és azoknak a tizedeseik jönnek, hogy elvigyék nekik az ételt és az italt. Bor pedig mindenkinek, akinek nincs, egy meszely adatik naponta, továbbá ecet, só, kenyér; kap mindenki lisztet és szalonnát, hogy kenyeret süssön magának.

Ismét, ha valahol ketten titkon beszéllenének vagy sugdolóznának, vezessék őket a kapitányhoz és mindkettő helyben akasztassék fel. És ha valaki rátalál és rátalálva az összeesküvést eltitkolta jutalomért..., velük együtt akasztassék fel.

Ha pedig egyik a másikat egy fillérrel megkárosítja, és azt megtalálják, az helyben, ítélet nélkül, akasztassék fel.²⁸⁷

Črnko az eskü szövegének közlése és az eskütétel mozzanatainak leírása után ismét naplószerűen folytatja az események előadását, kezdve a július 31-i dátummal, amikor egy tízezer fős török egység kezdett harcba a sáncoknál. Minden további jelentősebb összecsapásról ír – közölve a török veszteségeit s a várbeliekét is – ez utóbbiakat név szerint is felsorolja. Különösen fontos és több szempontból is figyelmet érdemlő a tragikus szeptember 7-i nap eseményeinek leírása. Zrínyi – látva a vár megtartásának reménytelenségét – Črnkót szólítja: hozza elő tiszta ruháit, aranyos, fekete bársonyból való, gyémánttal ékesített esküvői fővegét, aztán száz magyar dukátot, hogy ha „valamely hitetlen” („koji nevernik”) lehúzza majd róla a ruhát, „ne mondhassa, hogy semmit sem talált” nála („s mene haljinu svuče da potle ne reče da ni ništa pri meni našal”). Aprólékosan írja le Zrínyi hadi készülődését is, közölve e készülődés közbeni szavait: „Jegyezétek meg jól, hogy amíg karom és kardom mozgatni tudom és képes leszek ezt a száz dukátot és ennek a várnak kulcsait megoltalmazni, azt senki tőlem el nem veszi. Halálom után pedig aki megszerzi, legyen boldog vele, mert megígértem az Úristennek, hogy a török engem nem fog a török

táborban sátortól sátorig vonszolni, s az én gyermekemre sem fog senki ujjal mutogatni.”²⁸⁸ Ezután négy kardja közül választ egyet – mondván: „Ez az én régi kardom, a legrégebbi, ezzel a karddal szereztem hajdan becsületet, és ezzel a karddal szereztem mindazt, amim van, és ezzel a karddal fogom most eltűnőni, amit Isten reám mér” – ²⁸⁹ mondja, majd kilépve palotájából a vár belső piacára, szózatot intéz a védőserег maradékához, közölve döntését: kitörnek a várból. Nincs más választás – mondja – „...mert felperzselődünk, ... mert kevesen vagyunk, s ... mert nincs élelmünk, hogy gyermekeinket és asszonyainkat megmentsük az éh- és a szomj-haláltól... Kimegyünk a nagy várba és szemtől szembe leszünk ellenségünkkel, és meghalunk... Aki meghal, az Istennel lesz, aki megmarad, annak mindenkor jó hírneve lesz... Én leszek az első és én megyek előttetek legelől. Amit én cselekszem, azt tegyétek ti is! Higgyétek el testvéreim és vitézeim, hogy halálomig nem hagyjak el benneteket.”²⁹⁰ E szavak után – írja Črnko – háromszor Jézus nevét kiáltva megparancsolta Juranics Lőrincnek: vigye az élen a császári zászlót, majd a kaput kinyitvatva, s egy mozsárágyúból a törökök közé lövetve, kivont karddal lépett ki a löporfüst fedezetében katonáival a várból. A janicsárok golyóitól találva esett a földre, miközben a törökök háromszor Allah nevét kiáltották.

A glagolita kéziratból hiányzik a befejező rész, így a szövegkiadások gondozói a Budina-féle latin textus alapján egészítették ki azt. Ebben Szulejmán szeptember 4-én bekövetkezett haláláról, a halál Sokolović Mehmed általi eltitkolásáról, majd Zrínyi fejének levágásáról, illetve előbb Budára, majd Csáktornyára küldéséről olvasunk. Azt is elbeszéli Črnko, hogy „...a Szent Ilona-kolostor kriptájába vitték a levágott főt, ahol Zrínyi első felesége, Frangepán Katalin a lányával és két fiával” nyugszik: „A Mindenható Isten... adjon lelkének örök nyugodalmat, az égi császárságban” („Duši pak njegovoj neka... previšnj Bog... dade vječni počinak u nebeskom carstvu”) – fejezi be krónikáját Črnko.

Noha a szöveg a Budina-féle latin változat és a magyar Zrínyi-kutatás jóvoltából a szakemberek körében ismert, mégis célszerűnek látszott a bővebb bemutatás, mivel Karnarutić művének ez a krónika volt a forrása. Innen veszi át az adatok egész sorát, a siklósi csatával kapcsolatos információkat, Zrínyi beszédeinek tartalmát s a magyar és horvát szereplőket is (Alapi Gáspár, Kobács

Miklós = Miklouš Kobak, Paprátovics Vuk = Vuk Papratović, Patacsics Péter = Petar Patačić, Bosnyák Martin = Martin Bošnjak, a vén Lovrenac = stari Lovrenac, Botos Péter = Petar Botoš, Dandó Ferenc = Ferenac Dando, Juranics Lőrinc = Lovrenac Juranić stb.)

A Karnarutić-mű és a Črnko-krónika tüzetesebb együttolvasása nyomán világossá válik, mennyire önállóan kezeli és használja fel elődje művének anyagát a zárai költő. A Črnko közölte anyag csak a kompozíció szempontjából szükséges mértékben kerül át a *Vazetje* textusába, mégpedig az eposzírás kívánalmainak függvényében – függetlenül attól, hogy Karnarutić nem kifejezetten eposzt kívánt írni.

E tekintetben a reneszánsz kori imitatio-felfogást látszik követni, amit a Marulić-örökség recepciója is megerősít. Nem szolgai követésről van tehát szó, hanem a rendelkezésre álló anyag kreatív felhasználásáról, s ezt már a török sereg bemutatása közötti különbségek jól mutatják. Črnko – krónikája elején – arról beszél, hogy június 15-én egy kém jelenti Zrínyinek: Szarajevónál látta a szultán seregét, s hírt hozott arról is, hogy Eger vagy Sziget alá készül a szultán.²⁹¹ Ez az információ Karnarutićnál csak az első ének végén bukkan fel, nem kémjelentés, hanem egyszerű narratív közlés formájában – jelezve, hogy a Sziget ellen készülő török sereg Szarajevóhoz érkezett és ott tábort vert:

Tizenöt napot járt ez a sereg éppen,
S Szarajevóhoz tért júniusban szépen.
Imitten megálltak társaikra várni,
Sátrakat is vertek, hogy meg kellett állni.
A legjobb vitézek jöttek szakadatlan,
Mind a négy égtájról jövének hivatlan.
Két magyar mérföld volt, hol megtelepedtek,
Erdőket, mezőket, dombokat beleptek,
Mérföldnyi szélében sütöttek és főztek,
Dundárok és zászlók magosan röpködtek,
Messzire látszódtak, vigyáztak, őrködtek.

(Prvi dil 277–287.)

(Kiss Károly fordítása)

Előzőleg a költő már elbeszélte, hogy a szultán hírére vette Carigrádban, azaz Konstantinápolyban: mekkora pusztítást végzett Zrínyi a török megszállta magyarországi területeken, s ezért elhatározta, hogy seregei élén Sziget ellen vonul. Karnarutičnál tehát a hadjáratnak nincs egri alternatívája, mint Črnkónál („...da je glas da ide pod Seget ali pod Eger...”, azaz: úgy hírlik, hogy Sziget vagy Eger alá készül...”), a szultán seregének egyetlen célja Sziget elfoglalása:

Meghallván Szolimán, dicső török császár,
Hogy mi dolgokat tett imitt a horvát bán,
Elgondolta fényes császári elmével,
Hogy elmegy hozzája egész seregével,
Várát körülzární, ostrommal bevenni,
Rabbá teszi felét, felét elveszejtí.
Fölbuzdult erősen ily dolgot csinálni,
S kauzait küldte földjeit bejárni.
Vitték a parancsot, az, ki bír birtokkal,
Nagy császár nyomába száguldozzék gyorsan;
Felügyelő, kádi, ha e hír elérte,
Minden szpáhi menjen császár úr elébe,
Basák készüljenek, az időt ne húzzák,
Siessenek oda, hol a császárt tudják.
Szólt a parancs: elvész vénje, fiatalja,
Aki nem cselekszik császári parancsra.
Nem is késett senki magát rendbe szedni,
Császár seregében vitéz dolgot tenni.
Ő sem késlekedett, mire is várt volna,
Indult Cárigrádból, és seregét hozta.

(Prvi dil 43–62.)

(Kiss Károly fordítása)

A második énekben az integráló recepciós formának már több jelét találjuk. Most a török közeledtével kapcsolatos, krónikabeli tényekből épül a cselekmény. Karnarutič ezúttal sem a krónika eseményeinek menetét követi, csupán részleteket épít be szövegébe. Itt jelenik meg a Črnko-krónikabeli kém, aki a török sereg mozgásáról hoz hírt, s itt beszéli el a Dráva-híd építésével kapcsolatos

eseményeket. Ez utóbbi részlet jól szemlélteti Karnarutić alkotói módszerét. Amíg Črnko a hídépítés körülményeit az egész eseménysor egy mozzanataként, epizódszerűen adja elő a történés sorrendjében, addig Karnarutić több ízben megszakítja a munkálatok leírását, s visszatér a török sereg mozgásának bemutatására. Módszere a cselekmény fordulatosságát célozza, méghozzá eredményesen. A hídépítés jelenetei zaklatott körülményekre utalnak: Hasszam bég a parancs vétele után nyomban munkához lát, közben a török sereg menet közben újabb egységekkel szaporodva halad előre: „kópjaíknak rendje, // Mintha hegy oldalán fenyveserdő lenne. // Iszonyú viharok horugváit tépik, // Lobog a porfelhő, kavarg az égig” („od kopaj steć uzgor // kakono dubrava lipih jel navrh gor. // Biše ju zagledat strah gdi joj vitar vija // korugve zgarm, a prah spod nje k nebu svija. Drugi dil 336–339.). És: „amíg ilyen rendben menetel... a hadnép”, addig

Drávának vizénél hidat ver Haszám bég;
 Erős ez a folyó, s mit ráraznak nappal,
 Ha jöve az éjjel, romlik szakadatlan.
 Dolgát megüzente, hogy a császár tudja,
 S ezt hallván a császár, mikor ezt megtudta,
 Levelet írt néki s fehér kendőt adva,
 Tudja meg, hogy ezzel ágra akasztatja,
 Fölhúztatja ezzel, ha hídját nem kapja,
 S ha nem tudja rakni, napját számlálhatja.
 Írva van a kendő mindkét oldalára,
 Hogy Szolimán szultán mostan merre jára.
 Parancsát a basa mikor megértette,
 Az volt minden gondja, s akinek tehetette,
 Parancsolta szóval, siessen dologra
 Dráva hídját rakni, mert a császár mondta.
 Kevés idő múltán ott gyűjtött sok deszkát.
 Réti kaszálókra nagy halom gerendát,
 Eszéknek tövében, a zöld mezősegre,
 Dráva hídját rakó bégek büszkesége,
 Nem múlt el tíz nap, s az erős híd hosszát
 Ösvényen, mocsáron szépen általhozták.
 (Drugi dil 341–361.) (Kiss Károly fordítása)

Ezután ismét a sereg mozgására figyelünk, amely már el is érte a Drávát, „Taralijsz szandzsák erős sercégével” már átkelt a folyón, s „táborát fölverte Pécs város tövébe!”

Karnarutić itt ismét átrendezi a Črnkótól vett eseménymozzanatokat, visszatér a Črnko-krónika június 17-i feljegyzéseihez, amelyben a siklósi csata leírása olvasható. Ez is költői invenciózusságra vall, a siklósi epizód ugyanis jó alkalom arra, hogy a maroknyi szigeti védősereg képességeit, bátorságát bemutassa. A siklósi epizód a mű egyik legjobb részlete. Három részből álló zárt szerkezeti egység, amelynek mintája – e zárt kompozíció okán – közvetlenül Marulić *Juditja*, közvetve Vergilius *Aeneise* volt.²⁹² A csatajelenet első része a rajtaütés, amely a szigetiek sikerével zárul. A siker részben a török elővigyázatlanságából következik, Siklósnál tábort verve ugyanis „cseppet sem rettegtek” („ništor se ne boječ nijednoga slova”), korábbi győzelmeiktől megmámorosodva „ez kobozzal dalol, amaz ver cimbalmot” („Ta pod kopuš viče, ta zvoni čingrije”), mások dicsekednek: „melyik hord jobb kardot” („ti se sabljom diče da j’ ustra, da bije”), s „lovaikat mind a legelőre csapták” („I bihu po paši konje raspustili”). És:

Ekkor a mieink őket megtámadták.
Ott lehullt a koboz, s a cimbalmot dobták,
Ki nyeregbe szállna, paripák tapossák,
Ez itt szablyát fogna, hogy még szabadalódzon,
Az meg hátat fordít, hogy fusson a bajtól,
Ennek feje hullik, mert szablyával csapják,
Emezt kópja rontja, azt lovak tapossák,
Amazt meg ledöntik, s ledöntvén a földre,
Kissé megtapossák, s keze összekötve.
Ezt itt nyíl találta, lelkét kilehelte,
Azt puska találta, s nem moccant egyet se.
Némelyik véresen jajgat a mocsárban,
Némelyik meg csörtet, hogy bújjon a nádban,
Taralijsz bégnek, sebeivel s verve,
Mint útonállónak bujdosnia kelle:
Nincs tapasztalása néki és népének,
Bolond kárt vallottak, szégyent viselének.
Csapatát leverték, testvérét elfogták,

Gyávasága bére: kincsét elrabolták.
Sátrát összetörték, ekképp serénykedtek,
Kincstárát föltörték, mindent összeszedtek,
Az aranyos selyem ruhákat keresték,
A pirost, a verest mind magukra vették,
A lovas katonák mind rabolva jártak,
Harcol a gyalognép, s kiált: szúrjad, vágjad!
Keresgélük őket, s meghal az, kit lelnek.
Lapul a törökség, s aki él remeghet.
Büszke, holt törökök kincse összeszedve,
Odarakták mindet jobbágyszekerekre.
Úgyszintén megrakták tevéit a bégnek,
Rajtuk arany, ezüst, selyem van temérdek,
Ötven rakoncátlan öszvérre is raktak,
Hatvan paripát és barmokat is csaptak.
Elvették a bégnek sátrát és dundárját,
A törökség kárát cseppet sem sajnálták.
Pedig két dundáron hosszú lófarok van,
Selyem fényes vassal ékeskedtek hosszan.
Sok ezüsttel ékes, ezüstös almákkal,
Fekete fogású, hosszú kópjafákkal.
Némelyek pediglen nyest-subát szereztek,
Mások farkas, róka prémével ékesek.
Ez vezeti foglyát, a másik meg hajtja,
Mert nem akar menni, s magát földre csapja.
Így hát némelyiket megvágják, hogy meghal,
S fölpattan a másik, és elindul gyorsan.
Kárt vallott a török! Imitten vigadnak,
Szomorúan ballag, akit visznek rabnak.
Miénk a dicsőség, töröké a székelyen,
Aki élni akar, kegyelmet kell kérjen.
Szerencsés volt a bég, elrejtőzött szépen,
Oda van a sereg, de itt van a székelyen.
Tudhatja mind, aki hadak előtt jára,
Ki megáll őr nélkül, lesz székelyene s kára.

(Drugi dil 397–449.)

(Kiss Károly fordítása)

A történetek után logikusan illeszkednek az alábbi, tanulságokat megfogalmazó sorok – második részként – az epizód szövegébe. Vinko Lozovina nyilván ezekre az aforizmaszerű részekre is gondolt, amikor Karnarutić művét méltatva a költő katonai szakértelmét dicsérte.²⁹³ A *Vazetje* első, 1584-es velencei kiadása ki is emeli e részeket, négy ponton, marginális jegyzetben figyelmeztetve az olvasót: „Zamiri”, azaz: Vésd eszedbe. A kárvallott török csapat maradéka rabként vonul Sziget irányába, vezérük, Taralija bég, szégyenében elbujdosik – mondja Karnarutić – s ezután következnek intelmei:

Vésd eszedbe:

Hol ébren kell lenned, nem kell ott aludnod;
Hol verekedned kell, nem ott kell bort innod.

Vésd eszedbe:

Ott, hol a vitéznek bátor parancs való,
Magadat megóvni ne légy szóforgató.
Az okos vitézek híven viaskodnak,
Az engedetlenek botorul kapkodnak.
Könnyű annak győzni, kit nem riaszt semmi:
S annak, ki ésszel jár, győzedelmeskedni.

Vésd eszedbe:

A vezérnek eszét forgatnia kelljen,
S nehogy mint a levél, szélről is remegjen.
Gyorsan bevégezze mindenkor a dolgát,
Ne számárkodjék, mint teherhordó szolgálk;
Mert nem lenne baja akkor a császárnak,
Tiszteli a világ császársját Rómának.
Mert Scipio óvta az övéit gonddal,
Két sereget szétvert, hogy rájuk tört gyorsan.
Becsületben lesz az, ki állít strázsákat,
Ki ne kémleltessék, nyugodtan megállhat.
Aki strázsát állít, annak nem lesz kára,
S nem lusta, de ugrik vezére szavára.
Harcmezőn mindenki óvatossá váljék,
Megadatik néki érte az ajándék.

Vésd eszedbe:

Nagy kár, hogyha baj van s micsoda szégyen lesz,

Ha így szól a férfi: Nem tudtam, hogy ez lesz!

(Drugi dil 450–473.)

(Kiss Károly fordítása)

E szentenciák után – az epizód harmadik részeként – a szigetiek győzelmi vigasságának leírása következik, ami kontrasztja a török vigalmának, amely – mint láttuk – katasztrófával végződött. Úgyes jelenetezés, mozgalmasság, a végbeliek életének eleven képei sorakoznak, valamennyi az esztétikum garanciája:

Mieink Szigetből vitézséget tettek,
Szépen felöltöztek, nem nagy haddal mentek,
De csak egyesével, mind bátor legények,
Sokan vannak köztük szerencsés vitézek.
Verték a dobokat, és a zsákmányt hajtva,
Elöl volt a foglyok megkötött csapatja.
Szigetre vitt útjuk, lovon énekeltek,
A gyalog katonák kobzokat pengettek.
Ez csendben lovagol, a sereget nézi,
Basának házdíját az magán szemléli.
Némelyiknek nyerít, ugrál a kancája,
Nyargalni szeretne, lovasát levágva.
Némelyik meg lovát zabolázza, táncol,
Ágaskodik lova, nagyokat viháncol.
Munkájuknak azzal becsületet tettek,
Hogy hátul örökkel igen őrizkedtek.
Százötven a kópjas, Patacsics felettük,
Arannyal szőtt selyem lobogó előttük.
Mennek, mint a kémek, sohsem néznek hátra,
Isten békét rendelt, nincs ki őket bántsa.
Mind csak őket nézné, hogy Szigethez érnek,
Úgy örülnek nekik, mint a jó termésnek.
Ez kezüket fogja, Isten hozott, szólal,
Amint mennek ottan, azt kínálják borral.
Szerzett teher kincsét megfogják amannak,
S hogy lováról szállna, kantárjáért kapnak.

Ennek kardját oldják, annak sarkantyúját,
Ennek övét bontják és csizmáját húzzák.
Ezek lepihennek, nem pihennek mások,
S azonnyomban mennek Zrínyi urasághoz.
Ott meghajtják maguk. Kezüket szorítva,
Megöleli őket és szívéhez vonja.
Mindnek megígéri, kérjen bármi dolgot,
Ajándékul kapja, hadd lehessen boldog.
Ez borotva szablyát ajándékoz néki,
Az selyem házdíját adja oda néki,
Emez ércsisakját, az arannyal vertet,
Amaz éles pengét, mit ezüsttel vertek.
Akkik ott valának vitézlő vezérek,
Hozták a lovakat, miket szereznének.
S még a rabokat is, kik hajdonfőtt voltak,
Kérvén, hogy fogadná, mit jószívvel hoztak.
Ami keveset vett, bőven megfizette,
Nincsen pénz iránti vágyakozás benne,
Mindig nagyon jámbor, s megfizet bőséggel,
Mindenkoron vala nagy-nagy kedvességgel.
Mert a fősvény urat a vitéz nem állja,
Keserű örömmel az a szívét bántja.
Zrínyi uraságnak az udvara tárva,
Cseh, oláh és német hadd szolgáljon nála.
Eme óhajta vezérli már régen,
Szólott róla hajdan a belgrádi réten.
Udvarában elsők voltak a horvátok,
Ők viseltek nála hatalmatosságot,
Ha lón háborúság, vagy béke-idő lett;
Mint kedves testvéri, megbecsülé őket,
Legtöbbjét magától kedvesen elküldte,
Sokan ottmaradtak s leülvén körülte,
Elkérdezte tőlük, hogy s miképpen tették,
Mikor vitézmódra a törököt verték.
S amíg ők imitten a beszédet kezdték,
A sokféle ételt már főzték, sütötték,
Asztalt terítettek, sokfajta bort hoztak,
S teli kupákból vígan italoztak.

Vacsorázni mentek, mind-mind jó pajtások,
 Ott lőn az udvarban lakomározásuk.
 Borral köszöntvén a császár egészségét,
 Borral kívánták a szultánnak veszését.
 Hősökről daloltak, kezdték a vezérek,
 Cimbalmokat vertek s megrészegevének.
 Fújták a kürtöket, sokan énekeltek,
 Imígy vigadoztak, sűrűn töltögettek.
 De hírhozó jöve, hogy vigadozának,
 Váratlan hírt hozott ő a vigasságnak,
 Sziget alá indult a szultán sietve,
 Nem tudta, hogy immár alatta lesz veszte,
 Mikor ezt elmondta, elgondolkozána,
 S gondokba merülve, nem is vacsoráztak.

(Drugi dil 474–551.)

(Kiss Károly fordítása)

Vigadozásukat tehát hamar beárnyékolta a hír: „Sziget alá indul a szultán sietve”. Karnarutić ezután aligha véletlenül zárja az epizódot – egyben az egész második éneket – Zrínyi határozottságot, bátorságot tükröző, példaadó szavaival:

„Minek búslakodtok – Zrínyi úr felállott –
 Semmit ne féljete, él még a császártok.”
 „Semmit nem félünk mi csatába indulni,
 Kedves uram, tudjuk, hogy porból vagyunk mi!
 Haj igen, bár jöjjön sok gondterhes nap ránk,
 Vitézül kiállunk forgatni a szablyát,
 Hogy immár, legyőzzük az ő nagy hatalmát!”

(Drugi dil 552–558.)

(Kiss Károly fordítása)

A harmadik énekben a Črnko-krónika szövegének szorosabb követésére már az első soroknál felfigyelhetünk, s ez a „szöveghűség” lényegében az ének végéig jellemző marad. Igaz, Karnarutić ezúttal is végez némi átrendezést a krónikából kölcsönzött anyagban. A Zrínyi-beszéd gondolatmenetét pl. pontosan követi, ám – a retorikus jelleg kiemelése mellett – igyekszik azt poetizálni, az eskütétel

lezajlásának mozzanatait pedig az epika kíváncsiához igazodva narratív formában közölni, hogy aztán magát az esküszöveget már az esküt tevőkkel, illetve Zrínyivel mondassa. A Črnkónál olvasható szöveg ezáltal tagoltabb lesz, s némi hangulati hullámzást kap, amennyiben Zrínyi beszédében érezni a szónok személyiségét, s a beszéd pátozát, a narratív részeknél viszont az eskütétel áhítattal teli ünnepélyes pillanatait tudja érzékeltetni.

Az ének záró részlete a vár körülzárásának s az ostrom megindulásának leírásával kezdődik, majd mindaz, amit Črnko augusztus 6-i dátummal kezdődően előad – Karnarutičnál mozgalmas, a permanens védelem feszültségekkel, anyagi és emberi veszteségekkel teli rajzaként jelenik meg. Ezúttal is kitűnik epikus vénájának ereje, jócskán cáfolva a művet csak verses krónikának minősítő ítéleteket. Az éneket záró, a tíznapos török offenzíva sikertelensége miatt haragra gerjedő Szulejmán és nagyvezírének, Sokolović Mehmet pasának párbeszéde – ami a Črnko-krónikában eleve nem szerepelhetett, mivel szerzőjének semmiféle információja sem volt a török táborban zajló eseményekről – a kompozíciós struktúrát szolgáló költői lelemény, ami ismét a fent mondottakat támaszthatja alá.

A harmadik éneket záró, a szultán és a nagyvezír között zajló párbeszédet Karnarutič a negyedik énekben folytatja – tanújelét adva ismét költői invenciózusságának. Az epikus költő a narrátor informáltságával adja elő a dialógus tartalmát: idézi a nagyvezír buzdító szavait, majd elbeszéli a szultán megbetegedését, szomorúságát a még mindig sikertelen ostrom miatt, állapotának romlását, majd a halál beálltát. Csak ezután folytatja a cselekmény szövést, most már ismét a Črnko-krónikából ismert adatok alapján: Szulejmán halálának eltitkolása, a trónörökös Szelim Sziget alá hívása, illetve a harc folytatását biztosító intézkedések. Mindezt elbeszélve ismét az elbeszélő beavatottságával idézi a nagyvezír szavait, aki a szultán haragjáról beszél a kudarc miatt: „Nem kérek senkit, már senkit nem kérek, // De meztelen karddal parancsolom néktek, // Szolimán szavára, kinek forr haragja, // Már minden muzulmán induljon rohamra!” („Ja vas sad ni molim, ni prosim, // da golu sablju zvad zapovid vam nosim, // ku je car Suliman, u kom rasržba vre, // da svaki busloman sada na jagmu gre”, Četvrti dil 896–899.)

A török offenzíva és a következmények leírásában Karnarutič nagyjából ismét Črnko szövegének szeptember 5-i dátummal jegy-

zett részletét követi. Ez az átvétel ismét pregnáns példája a szelektivitás jegyében történő recepciónak. Črnko pl. leltárszerű felsorolását adja a roham következtében megsemmisült élelmiszereknek: „A jiliš mnogi, ki je bil melja pšenična, koj se ni znal račun, pšenice vnožija, koj se takajše ni znal račun, zobi, jačmena, slanin množina nesmerna i suha mesa, hordovov pedeset vina, hordovov tri sto octa, hordovov četrdeset kaše, svakojake, čuda suhih rib, boba, graha i leće, toga je čuda bilo, ostaloga žitka vsakojakoga da mu se račun ni mogal znati. To je vse u tom velikom gradu ta dan ostalo i to je vse od ognja poginulo, a ni ni Turkom ni nam za hasan bilo.”²⁹⁴ („A temérdek élelem pedig, a búzaliszt, aminek mennyiségét se lehet tudni, a rengeteg búza, aminek mennyisége szintén ismeretlen, a zab, az árpa, a nem kevés szárított hús és a szalonna, az ötven hordó bor, a háromezred hordó ecet, mindenféle kása negyven hordóval, a sok szárított hal, bab, borsó és lencse, – ebből is sok volt –, s mindenféle más gabona, hogy számon tartani sem lehet, ez mind a nagy városban maradt azon a napon és mind a tűz martaléka lett, és sem a török, sem mi nem vettük hasznát.”)

Minderről Karnarutić – az ostrom leírásának mozgalmasabbá tétele érdekében – csupán ennyit mond:

Fölgyújtván a várat, eleségünk gyulladt,
Most jöve ránk sok baj, piros virág fonnyad.
Megyen föl a horda; pusztul a sok étel!
Ég a tűz, hogy immár mindent megemésszen.
(Cetvrti dıl 904–907.)
(Kiss Károly fordítása)

Olykor át is rendezi a Črnkónál található információkat, megint csak a csata leírásának hatásosabbá tétele érdekében. A török betörését a külső várba, Novákovics Iván halálát s az ott rekedt katonák, asszonyok és gyerekek sorsát Črnko a fenti részlet előtt beszéli el, Karnarutić viszont – az ostrom eseménytörténetének időbeli lefolyását akarván tömörebben érzékeltetni – mindezt a szövegrész végére illeszti. Ezáltal az események tragikus alakulását is közli, de megokolja Zrínyiéknek a belső várba történt visszavonulását is. Črnko az alábbi sorrendben közli a történeteket:

1. „Akkoron Novákovics Iván ebben a harcban elpusztult.” („Ondi je Ivan Novaković na tom harcu izgibal.”)²⁹⁵ 2. Amikor Zrínyiék – látva a külső vár tarthatatlan voltát – a belső várba visszavonultak,²⁹⁶ „...sok vitéz és sok asszony és gyerek kívül rekedt, akiket a törökök fogollyá vagy zsákmánnyá tettek.” („...a vani ostaše vnogi vitezi i vno go žen tr dice u kih Turci jagmu ili žakmanj učiniše.”)²⁹⁷ 3. A törökök, „a vitéz férfiakat, akik kívül rekedtek, levágták, az asszonyokat és gyerekeket pedig a török táborba hurcolták.” (Viteški ljudi ki su vani ostali bili posikoše a žene i dicu u turski tabor otpeljaše.”)²⁹⁸

A leírásnak ez a sorrendje Karnarutićnál ekképp módosul:

Mikoron bejöttek, kiket ott találtak,
Nem mehetek onnét, mindenkit levágtak.
Hanem néhány asszonyt, kik megbújtak félve,
Ártatlannak látván, elvezették élve.
Itt hullott le, kinek tudjuk vitézségét,
Novákovics Iván, bevégezván éltét.
Itt már a török volt. Akik el nem estek,
Zrínyivel a belső kis várba siettek.

(Četvrti dil 914–921.)

(Kiss Károly fordítása)

Az is az események pergőbbé tételét szolgálja, hogy Karnarutić elhagyja Črnko krónikájának néhány további részletét és Zrínyi döntését, beszédét, a kitörésre való készülődés körülményeit részletezi. A Črnko-szöveget fentebb már ismertettük, ismétlésétől épp ezért itt eltekintünk.²⁹⁹ Módosításokat bőven találunk itt is, mégpedig elsősorban eszmetörténeti elemek beiktatását. Karnarutić ui. Zrínyi beszédét markánsan a keresztény szellemiség jegyében szerkeszti át – kibővítve azt egy a kor szellemiségéből fakadó betéttel. A jelenségre a horvát irodalomtörténet-írás is elég régen felfigyelt, s még azok is érték-ként nyugtázták, akik egyébként a mű egészét inkább csak verses krónikának minősítették.³⁰⁰ Kom-bol egyenesen így fogalmaz: „Karnarutić hazaszeretete szorosan összefonódik a katolikus szemlélettel, amely ettől kezdve mind erősebben jelentkezik a horvát katolikus íróknál”, ami mindenképp „az idők jele” („znak vremena”).³⁰¹ Legújabbán Nikica Kolumbić

pedig azt vallja: ez a költői magatartás már a tridenti zsinat következménye, aminek kimutatható jele is van a szövegben. Zrínyi szózata a magyar irodalomból is jól ismert gondolattal kezdődik: Isten a törököt a bűnök, a hit elhagyása miatt küldte a nemzetre³⁰² (itt Karnarutić a horvát nemzetre gondol), s mert még mindig vannak tévelygők, bűnbánatot kell tartani, s a bűnbocsánat eredményében „vitézül harcolni”:

A török csapása, mely elért bennünket,
Azért van, hogy szánjuk végre sok bűnünket,
Mert vannak fiai még eme hazának,
Kik hitehagyottak nyomdokain járnak,
Az igazság útját immár odahagyván,
Ők is bolyonganak a bűnösök útján.
(Četvrti dil 928–933.)

.....
Ezért mi, bűnösök, kik mocsárban élünk,
Túrjuk, mit az Isten fizetett minékünk;
Hitünk meg ne szűnjék, bár itt van vendégünk,
Most bűnbocsánatot kérjünk és reméljünk.
Térjünk ki a tűztől, vitézül harcoljunk...
(Četvrti dil 956–960.)
(Kiss Károly fordítása)

A Zrínyi-beszéd további, a fenti két citátum közötti részében Karnarutić fel is sorolja azokat a bűnöket, amelyek a szigeti tragédiát előidézték. Mindez hiányzik a Črnko-szövegből, s tartalmi jegyeit tekintve valóban a tridentinum utáni ellenreformációs szellem megjelenését kell látnunk benne. Karnarutić a hitbeli eltévelyedés példáit sorakoztatja fel, egy helyütt elég világosan célozva arra is, hogy ez a reformáció terjedésének következménye. Íme a példák: a Krisztus hirdette út elhagyása („jer pustiv pravi put ki njim Isus kaža”); a bűn útjának követése („išli su oni blut ki grešnici traže”); a bőjt elhanyagolása („sasvim je pušćen post i zavit obitan”); az özvegyek és árvák iránti irgalom hiánya („nigdor pomoć neće, // ni još udovici, da svak mimo šeće”); a szegények javainak eltulajdonítása („uboge sirote blago da požere”); az Isten és az egyház iránti szeretet hiánya („Već se Bog ne ljubi, crikva se ne

brže”); a szentek tiszteletének s a bűnök megvallásának elhanyagolása („Sveti se ne štuje, grih se ne spovida”); Isten szolgáinak a templomból való kiűzetése („Božji službenici z crkav se izgone”).

A képsort egy már európai távlatú, a hitszakadás következményeire történő allúzió zárja, amely – bővebben kifejtve – akár egy egykorú katolikus prédikáció exempluma is lehetne:

Mert a francia is, hogy hitét elhagyta,
Éhinség, háború, pestis ritkíthatja.
(Četvrti dil 954–955.)
(Kiss Károly fordítása)

Ezt az allúziót Šrepol is és újabban Nikica Kolumbić is konkrétan a Szent Bertalan-éj (1572) eseményeire vonatkoztatja.³⁰³ A hitszakadás, a reformáció mozgalma ugyan alig érintette a horvát nyelvterületeket, Karnarutić azonban mindenképp tudott annak európai prosperálásáról, mi több: feltehetően magyarországi térnyeréséről is, így a töröknek Sziget alatti megjelenését isteni büntetésnek vélhette, Zrínyiben pedig a katolikus hit bajnokát, illetve vértanúját látta.

Ennek az ellenreformációs szellemiségnek forrását egyébként leginkább a Marulić-opusokban véljük felfedezni, márcsak azért is, mert a szóban forgó szövegben Marulić-reminiscenciákra is lelünk. Az alábbi sorok mindenképp a Judit-eposz inspirációjára vallanak:

Hogyha ez az ország nem fordul Istenhez,
Pogányok hadától már oltalma nem lesz,
De ha méltó lenne az Úr kegyelmére,
Ím hiába jöve szultán a földjére.
(Četvrti dil 950–953.)
(Kiss Károly fordítása)

Ez a négy sor Achior Holofernész előtt elmondott intő szavainak parafrázisa. Az ammonita vezér is ekképpen érvelt: ha a zsidó nép – mert nem bűnös, avagy bűneit megbánta – Isten kegyelmét elnyeri, akkor az asszírok Betulia elfoglalását célzó hadi vállalkozása eleve kudarcra van ítélve:

mert ha vannak köztük, vétekbe kik estek,
s elfordult őtőlük Isten a kegyelmes,

akkor menjünk mi és keressük meg őket,
Isten – kik vétkesek – átadja majd néked,
ám ha az Úr szerint nincs közöttük vétkes,
erőt ad ónékik, s kudarc lesz a részed.

(Marulić: Judita,
Libro drugo 303–308.)

Az ének utolsó sorai is további egyezéseket mutatnak a Črnko-krónikával. A forrás szövegének poetizálása persze itt is szembeötlő, amelynek legszebb példáját a kitörésre készülődő Zrínyi Črnkóhoz intézett szavainak költőiesítésénél találjuk. A krónika szövege narrációs formában adja elő a jelenet bevezetését: „Amikor Zrínyi Úr már látta, hogy nagyon ég a vár, s hogy tovább tartani nem lehet,... szólt kamarásának, Cserenkó Ferencnek: hozzon néki tisztát mindenből: inget és egyebet. És előhozni rendelte szidériai atlasz ruháját és mentéjét...”³⁰⁴ Ezt követően már Zrínyit beszélgeti a krónikaíró („Meni ni potribna sada teška halja nego lahka, u koj se budem mogal bolje vrtiti.”³⁰⁵ = Most nem nehéz ruha kell, hanem könnyű, amelyben könnyen tudok majd forogni), majd ismét narrációs forma következik: „És szól neki: adja oda gyémántkövel ékesített, arannyal szegett fekete bársony fővegét” („I zapovida mu da mu da klobuk od crna baršana zlatom preman...”)³⁰⁶, hogy aztán újra Zrínyi szólaljon meg: azt a főveget – mondja Zrínyi –, „amelyet az esküvőmon viseltem” („ča sam ja na mojoj svadbi nosil”).³⁰⁷ Ezután a folytatás ismét narratív jellegű, amelyből megtudjuk: Sziget ura száz magyar dukátot kér kamarásától – megjegyezve, hogy egy sem legyen közöttük török verette aranypéNZ. („I zapovida mu da mu donese sto zlatih dukat vse ugrskih, i da ne bude mej njimi ni jedan turski”).³⁰⁸ Amikor pedig a kamarás előhossa a kívánt összeget, ismét megszólal Zrínyi: „Tudjátok meg, ezt azért teszem, hogyha valamely hitetlen lehúzza a ruhát rólam, ne mondhasa, hogy semmit sem talált nálam” („Da znate da to zato postavih: koji nevernik s mene haljinu svuče da potle ne reče da ni ništar pri meni našal.”)³⁰⁹

A további eseményeket ismét a krónikás beszéli el: Zrínyi a vár kulcsait kéri, s amikor a kamarás azokat is átadja neki, ruhája zsebébe teszi azokat a száz dukáttal együtt,³¹⁰ s akkor így szól maradék katonáihoz és a civilekhez: „Jegyezzétek meg jól, hogy amíg karom és kardom mozgatni tudom, és képes leszek ezt a száz dukátot és ennek a várnak kulcsait megoltalmazni, azt senki tőlem el nem veszi. Halálom után pedig, aki megszerzi, legyen boldog vele, mert megígérttem az Úristennek, hogy a török engem nem fog a török táborban sátólól sátorig vonszolni, s az én gyermekemre sem fog senki ujjal mutogatni.”³¹¹

Ezután Črnko ismét narrációs formában tudatja az olvasóval, hogy Zrínyi kardjait hozatja elő („I zapovida rečenom komorniku da mu sopet donese njegove sablje ke su s njim bile”³¹² = És megparancsolja a nevezett kamarásnak, hogy ismét hozza elő szablyáit, amelyek vele voltak”), négyet összesen, amelyek ezüst veretesk és bearanyozottak („I donesal mu je četire sablje okovane srebrrom i pozlaćene”³¹³ = És előhozta neki a négy ezüstveretes aranyozott szablyát) és kipróbálja azokat, majd kiválaszt egyet a négyből, amely még az apjáé volt („I poče kušati sablje iz tih četirih sabalj obra jednu ka je još njegova oca bila...”³¹⁴ = És kipróbálja a szablyákat, kiválaszt a négy szablyából egyet, amely még az apjáé volt...), majd ezután így szól: „Ez az én régi kardom, a legrégebbi, ezzel a karddal szereztem mindazt, amim van, és ezzel a karddal fogom most eltűrni, amit Isten reám mér.”³¹⁵ Zrínyi szavait követően ismét az elbeszélő mondja el, hogy „...a kardot jobbjával fogva kijön a házából és megparancsolja, hogy hozzanak utána egy kis kerek vaspajzsot és egyetlen fegyvert, sem páncélt, sem sisakot nem kíván magára venni, megjegyezve, hogy nem akar Szigetből kimenni, hanem benne akarja elviselni, amit az Úristen reá mért, a fegyvere pedig az Úristen legyen.”³¹⁶

Fentebb már szoltunk arról, hogy Zrínyi a belső vár piacára lépve ismét szózatot intézett katonáihoz, majd parancsot ad a várkapu kinyitására,³¹⁷ s a mozsárágyú füstjének oltalma alatt kiront vitézeivel a várból, parancsa szerint Juranics Lőrinc viszi elő a zászlót.³¹⁸ Zrínyi a felocsúdó janicsárok golyóitól sebezve esik el, majd a várbeliek – látva a főkapitány halálát – szerteszét futottak, a török pedig előzőnlötte a várat, s rabolt, fosztogatott. Az esemény

leírása a vár felrobbantásával zárul, amelynek következtében háromezer török lelte halálát („od praha palo tri tisuce Turak”).³¹⁹

Ezt az aprólékos, jelenetekre tagolt, a műforma természetéből következően adatszerű leírást Karnarutić – epikus költői adottságait bizonyítva – feszes kompozíciós egységgé alakítja. Az epikus versépítés lehetőségeit kiaknázva, az auktoriális és az én-forma (Zrínyi beszéde) elegyítésével mozgalmas, drámai lüktetésű lesz a cselekmény, amit majd egy, Zrínyi vitézségét, bátorságát, a csataviselésben való jártasságát, ha úgy tetszik: hadvezéri adottságait kiemelő Vergilius-allúzióval³²⁰ tesz még hatásosabbá:

Te, Cserenics Ferenc, én hű kamarásom,
Aranyos daliám, én vitéz barátom!
Hozz tiszta inget, hogy magamra vehessem,
És ezt a piszkosat immáron levessm,
Hozd szidériai atlasz dományomat,
Szuriai övvel díszítem magamat!
Száz magyar dukátot tegyél a zsebembe,
Török daliának hadd legyen jó kedve!
Aki levetkeztet engemet majd, holtat,
Kapjon érte íme gazdagabb jutalmat.
Hozd csak ide tüstént a kerck vaspajzsot,
Végezetül hozzad a sok éles kardot;
Apám éles kardját magamhoz vehessem,
Tusakodván véle sohse szégyenkeztem.
Hozd bársony süvegem, az arany szegélyest,
S horvát módi szerint varrott jó mentémet,
Hozzad ide Ferenc, hozd ide, ezt hordtam
Menyegzőmnek napján! Ékesítsed tollal;
Kulcsait a várnak ne feledd elhozni;
Hadd vigyem magammal, ha megyek harcolni!”
Mindezt elkészítvén, kevés idő tellett,
Felöltözött szépen, s övéinél termett.
Hogy megsuhogtatta mezítelen kardját,
Föltartotta ékes, vitézi kalpagját,
Nem volt rajta páncél, s nem is volt paizs nála,
Így vitte seregét föl a vár falára.

Kövelték őt rendre, kik épségben voltak,
Kik a pusztulásban földre nem omoltak.
Mindegyik kívánta, hogy elől lehessen,
Pusztító szablyával törököt verhessen.
Az, ki legelől járt, Juranics Lovrinác,
Úgy haladt előttünk, mint egy mérges darázs.
A dicső császárnak zászlaját emelte,
Kérte, hogy kísérje Istennek kegyelme,
Sok-sok ellenségét, hogy elpusztíthassa,
Szívét kitephesse és vérét ihassa.
Mind egyet akartak, a kaput kitárva,
A kapuban pedig egy vas mozsár álla,
Azt megtöltvén vassal, kanócot gyújtottak,
Ettől a lövéstől sokan elhullottak.
Mikoron a nagy füst oszladozni kezdett,
Császár zászlajával a kapuban termett
Ama jó Lovrenác, s elől harcra készen
Zrínyi uraság, ki járt nagy dicsőséggel.
Menekült a török, s ő amint megállott,
Kardjával magának széles utat vágott.
Római Coclesnek nem volt ilyen dolga,
Elleneit Zrínyi viasztorította:
Cocles a hadaknak útjába állott,
De Zrínyi uraság pusztítást csinált ott.
Karddal nem győzhették, szablyával nem győzték,
Pusztító puskával messziről meglőtték!
Juranics Lovrenác látván mikor meghalt,
S Cserenics Ferenc is meglátta a nagy bajt,
Bosszúra mentek mind, akik megmaradtak,
Akik egynehányan még oda nem haltak.
S már a törökséget vágván szakadatlan,
Bátran tusakodtak, s elvesztek a harcban.
Törökség vesztére, most Szigetnek vára
Telve törökökkel a magosba szálla,
Megemészté őket a puskaapor lángja,
S nagy rettegés jőve a török hordákra.
Tornyokban volt a por, éppen végszükségre,
Hogy pusztítást hozzon majd a törökségre.

Ha nem gyűjtják föl a törökök a várat,
Akkor seregeik el nem pusztulnának.
Imitt a törökök látván a sok holtat,
„Medet, medet!” – mondták, sírtak, sóhajtoztak.
(Četvrti dil 970–1037.)
(Kiss Károly fordítása)

A krónika záró passzusában előadott eseménysort is jelentősen tömörítette Karnarutić – megint csak az epikus költemény esztétikumának javára. A mindössze tizenkilenc soros befejező rész hármas tagolódást mutat: 1. Szokolovics Mehmed Zrínyi fejét „aranyos selyemben” („svilom, zlatom spravnu”) „a császári fenségnek küldette” („cesara svitlosti odasla”); 2. a császár Zrínyi nagyságát dicsérő szavai: „Eme fejnek fényes dicsősége // Ragyog, amíg eljő e világnak vége” („Glave ove do konca onih lit // slavan glas uslove, u kih se svrši svit”); 3. Zrínyi fejének eltemetése Csáktornyán:

Mikor vinni kezdték, mindenki siratta,
Parancsolta vigyék, s Csakov befogadja.
Itt papoknak adták. Ők meg becsülettel
Eltemették szépen keserű könnyekkel.
Ime Szent Ilona klostromába végre
Békessége van most. Elmúlt bátor élte.
(Četvrti dil 1050–1055.)
(Kiss Károly fordítása)

3. A Marulić-recepció

Karnarutić *Vazetje Sigeta grada* című műve természetesen korántsem csak a Črnko-textus párhuzamában értékelhető és értékelendő. Fentebb már tettünk célzásokat a Karnarutić- és a Marulić-oeuvre párhuzamaira, most itt a helye és ideje megkísérelni a *Vazetje* négy részében (négy énekében) kitapintható Marulić-recepció tényeinek leírását. Nem előzmények nélkül tehetjük,

újabbban elsősorban Franjo Švelec foglalkozott néhány dolgozatában a jelenséggel.³²¹

Azt már a versforma is elárulja: a *Vazetje* közvetlen előzménye a *Judit* volt: miként a *Ljubav i smrt Pirama i Tižbe* (*Pyramos és Thisbe szerelme és halála*) esetében, itt is a kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorok alkotják a versezetet. Túl ezen – miként Švelec mondja – számos egyéb jele is van a két mű kapcsolatrendszerének. A *Vazetje* szövegében „...a főhősök... *mutatis mutandis* hasonló szerepet töltenek be, mint Marulić hősei a *Juditban*...”, s hasonló „...a hadak számának, ruházatának, lovainak és ezek szerszámának leírása... Azt nem mondhatjuk, hogy Karnarutić lemásolja Marulić valamely leírását, verssorát vagy költői képét, ellenkezőleg, el kell ismerni, hogy saját formavilága van. Ám mégis majdnem végig érezzük nála Marulić... jelenlétét.”³²²

Valóban: a *Vazetje* első két éneke ebben a formájában elképzelhetetlen lenne a Marulić-előzmények nélkül. Ezt a két éneket épp az teszi hatványozottan epikai értékűvé, hogy a Črnkótól átvett tényanyagot és eseményeket a Marulićtól tanult eposzi eszköztár felhasználásával formálja az epikai szabályoknak megfelelő cselekménnyé. Anélkül, hogy alkotói szuverenitása csorbát szenvedne. Az ugyanis kézenfekvő, hogy a kor imitatio-felfogását követve az „epikai kellékek” mellett recipiál bizonyos toposzokat, máskor a leírás módját.

A recepciós jelenségek lajstromozását szükségképp a *propozícióval* kell kezdenünk, amelynél ugyan közvetlenül Vergilius is lehetett a mintája, ám a marulići példa egészen nyilvánvaló.

Karnarutić szövege:

Horvát uraságok és kenécek, fennen
Török daliáknak küzdelmét éneklek;
Történt ez ekképpen a szigeti várnál,
Ott, hol török rabot mindenkor találtál.

(Prvi dil 1–4.)

(Kiss Károly fordítása)

Vélemünk alátámasztásaképp emlékeztetnünk kell a *Vazetje* Zrínyi Györgynek szóló ajánlására is, amelyben – a *Judit* Balis-

trilichez címzett dedikációjának mintája nyomán – ezt írja Karnarutić: „Régi költők nyomdokába léptem...” („naslidujući ja stope starih pisnikov”). A Marulić-ajánlás vonatkozó részlete és Karnarutić szavai között nyilvánvaló a kölcsönhatás: „Ezt a történetet versekbe átköltém, a mi versszerzőink szokása s s még *ama régi poéták törvénye szerint*” (a kiemelés tőlünk. LI.).

„Régi költők nyomdokába lépve” persze nem szolgai utánzás lesz műve jellemzője, sőt: a tradicionális eposzi forma szoros követésére nem is igen gondolt, amit pl. az invokáció elhagyása is jelez. A segélykérés helyett tüzetesen elmondja, miért tartja megéneklésre méltónak az eseményt: két kiváló és sikeres hadvezér bajvívásáról lesz szó voltaképpen, egyik a szultán, a másik Zrínyi Miklós. A szultán hódításainak, hadi sikereinek rajza ismét Marulić szoros követésére vall: viszonylagosan bár, de hasonló részletességgel beszéli el, miként Marulić a Nabukodonozorét:

Ő minekutána ült császári trónra,
Sok országra rátört, s mindet letiporta.
Leverte Gazelát, bírt mamelukokkal,
S hajózáván Bábelbe, megbírt Egyiptommal.
Dicső Biográdot erővel bevette,
S mert Budára vágyott, bátran útba vette,
A magyart megtörte, nyerte Buda várát,
Megölette Lajost, magyarok királyát.
Szablyáját epéje s gonoszság zavarta
Német Bécsre törni. Nagy volt a hatalma.
(Prvi dil 7–16.)
(Kiss Károly fordítása)

A további szituációteremtés is Marulić követésére vall: ahogyan Nabukodonozornak a zsidók birodalmának egy kisebb városa (Betulia) mond ellent, úgy emitt is a „kicsiny Sziget” lesz a hódítás folytatásának akadályja:

De mivel Szigetben, bár kicsiny volt várnak,
Már a gyermekek is rablóhadba álltak,

S olykor föl-földúlván a törökség földjét,
A törököt vágták és halomra ölték.

(Prvi dil 17–20.)

(Kiss Károly fordítása)

Ennek a várnak ura abban az időben Zrínyi Miklós volt – tudatja az olvasóval Karnarutic – s azt állítva nemigen tévedünk, hogy Zrínyi előéletének, vitézi múltjának bemutatása is Marulic-reminiszcenciákkal történik. Marulic az eposz hősnőjének, Juditnak özvegységében oly féltve őrzött morális tisztaságát, önmegegyezéses, istenfélő életvitelét és magatartását állítja szembe Nabukodonozor és Holofernéz ceszaromániájával, göggyével. Karnaruticnál a kis Szigetvár ura lesz méltó, sőt sok tekintetben fölényben lévő ellenfele a hatalmas, egész Európában rettegett szultánnak:

Történt vala akkor, hogy Sziget kenéze
Zrínyi Miklós úr volt. Nagy úr-e, vitéz-e?
Nemzetsége éke, vitézkedni bátor,
Híre szállt már régen, hogy a harcban lángol,
Horvátságnak bánja, horvátságnak pajzsa,
Adta magát immár, vitézségre, harcra.
Elindult mint rabló harácsra gyakorta,
S dúlván Törökföldön, volt sok csuda dolga.
Dunának mentében a basák és bégek
Nagy-nagy erejével megismerkedének.
Mert akit ő meglelt, s akivel kiállott,
Nem menekült élve. Mindenkit levágott.
Ő az, ki vívhatna szultán seregével,
Télen is meg nyáron van törökje láncban
Gyűjtögeti őket a szigeti várban,
Várába vezetni, társaival leste,
S a törököt verte, ha jöve az este.

(Prvi dil 21–38.)

(Kiss Károly fordítása)

Egyértelmű a Marulic-inspiráció a további sorokban is, amikor Karnarutic arról beszél, hogy

Szavaim megfogytak, s nincs annyi hatalmam,
Ő nagy dicsőségét, hogy én elmondhassam,
Már az ő nagy hírét mindenki megmondja,
Nincs itt, hol a nap jár, ki vitézebb volna!

(Prvi dil 39–42.)

(Kiss Károly fordítása)

Ezt a költőben támadó kételyt a Marulić-eposz hatodik énekében találjuk meg, amidőn a spalatói poétának Judit hőstettét kell elbeszélnie, illetve dicsérnie, annak ellenére, hogy „pennájának erejét” kevésnek érzi a feladathoz:

Pennámnak ereje dicsérni őt gyenge,
gyarló is mint érzem, mégis írom versem,
amint képes vagyok, mert kell őt dicsérnem:
Csodálatos tettét versben elbeszélnem.

(Libro šesto 169–172.)

A továbbiakban az enumeráció kínálja az integráló recepciós formának számos változatát. A török császár hadi készülődésének bemutatása is Marulić-reminiszcenciákkal vonja magára a figyelmet. Zrínyi tetteinek hallatán a szultán „fényes császári elméjével elhatározza” („odluči odlukom careve svitlosti”) Sziget ostromát, s miként Nabukodonozor, ő is parancsot ad csausainak: járják be az országot, s gyűjtsék a sereget a hadjáráshoz:

Meghallván Szolimán, dicső török császár,
Hogy mi dolgokat tett imitt a horvát bán,
Elgondolta fényes császári elmével,
Hogy elmegy hozzája egész seregével,
Várát körülzárni, ostrommal bevenni,
Rabbá teszi felét, felét elveszejtí.
Fölbuzdult erősen ily dolgot csinálni,
S kauzait küldte földjeit bejárni.
Vitték a parancsot, az, ki bír birtokkal,
Nagy császár nyomába száguldozzék gyorsan;
Felügyelő, kádi, ha e hír elérte,

Minden szpáhi menjen császár úr elébe,
Basák készüljenek, az időt ne húzzák,
Siessenek oda, hol a császárt tudják.
Szólt a parancs: elvész vénje, fiatalja,
Aki nem cselekszik császári parancsra.
Nem is késett senki magát rendbe szedni,
Császár seregében vitéz dolgot tenni.

(Prvi dil 43–60.)

(Kiss Károly fordítása)

Azt már a Marulić-fejezet bevezetőjében Szegedy Rezső tanulmányát idézve jeleztük, hogy Karnarutić művében „...Szulimán lovának részletes leírása..., a legapróbb részletekig emlékeztet Marulić kis eposzában Holophernes lovának leírására.”³²³ A *Judit* megfelelő részleteit teljes egészében itt újra nem idézzük, arra emlékeztetünk csupán, hogy ott a hadvezér harci szekéren ülve halad serege kíséretében Betulia felé, s kocsija mellett és mögött pompás vezetékllovak mennek pompázatosan felszerszámozva:

Szekér után léptet sok kényes paripa,
mindegyiknek van szép bíbor takarója,
aranyos a kantár, aranyból a zabla,
nyeregszegélyét is vert arany borítja,

kengyel és vasa is színaranyból készült,
alul takács szőtte tarka hasló feszül.
Paripák sörényét s farkát kiszínezték,
ezek színe vörös, másutt meg szürkék.

Tekintetük éber, sohasem riadtak,
némelykor pajkosan egymásba harapnak,
ágaskodnak olykor, s ficákolnak szépen,
majd lépésbe válnak hátraszegett fejjel.

Szilaj a járásuk, szűgyük kifeszülve,
combjuk összeszorul vágtaiba lendülve,
az ember azt hinné, szinte hogy repülnek,
lábuk földet sem ér, zihálva ily nagy test.

Lovagolják őket vadászok, solymászok,
karjukon megülnek fürge vadászsólymok,
kopók és agarak nyargalnak mellettük,
őrzik gazdáikat, s mint szellő repülnek.

(Marulić, *Judita*,
Libro parvo 253–272.)

Karnarutić ezt a leírást s Holofernész alakrajzát veszi alapul a szultánnak és lovának ábrázolásakor – ismét beszédes példáját adva az integráló recepció formának. A parafrázis és a kölcsönzés módszere egyaránt tetten érhető itt, de annyi kreativitással, hogy a recepció végeredménye: a szultán lovának leírása – és részben a szultán alakrajza – méltán válhatott a költő Zrínyi számára is mintává.

A *Vazetje* eme részletének valós értékeit persze épp akkor tudjuk megközelítő pontossággal körülírni, ha az interpretálásnál ezt az összefüggést tartjuk szem előtt.

A zárai költőnél az enumeráció hagyományos módon, az eposzírás szabályai szerint kezdődik. Megindulnak a török seregek a különböző tartományokból az alvezérek vezetésével, s maga Szulejmán is késlekedés nélkül útra kel Szigetvár ellen a konstantinápolyi fősereg élén. Lóháton ülve, az oszmán birodalom császárához méltóan. Lova jó erőben lévő hollófekete tüzes paripa, heréletlen arab mén („konj vran, arapski, pastušet”), s szilaj természetű is („orrlyuka tágas, a szeme meg véres” = „velike nozdrve, krvavih očiju”; „tajtékszott pofája, ha zabláját rágta” = „pina mu hodi z ust, vas se j’ u jedno žval; „Mindig ágaskodna, mindig szilajkodna” = „Vas biše k skoku dan, ni naravi lene”). Carigrádból seregét ezen ülve hozta ki. A valóság ezzel szemben annyi, hogy Szulejmán „testőrlovasságával és a janicsár csapatokkal június hó elején ...” indult el Konstantinápolyból, „...egy közepes termetű” fehér lovon (*albo equo insidens*), s a mellett a ház mellett, amelyben a császár követei laktak, fényes pompával ellovagolt, úgyhogy azok – az ablakok ráccsal és zsaluval csak félig voltak eltakarva – látták.³²⁴ Más források szerint az út java részét – reumás betegsége és öreg-sége miatt – lovasszekéren tette meg,³²⁵ amit egyéb történeti adatok is alátámasztanak. Ezek szerint Szulejmán oly megromlott egészségi állapotban indult a magyarországi hadjáratra, hogy a

török birodalomban szinte biztosra vették: ha a hadjáratot be is fejezi, élve aligha térhet vissza hazájába.³²⁶ Szeptember 6-án – Črnko szerint 4-én – Sziget alatt be is következett halála, de azt Szokolovics Mehmed nagyvezír hosszabb ideig titokban tartotta.

Karnarutić minderről műve írásakor már tudhatott (Črnko krónikájából a szultán haláláról szóló részeket be is építi kompozíciójába), mégsem követi szolgáian a marulici példát, nem ülteti kocsira a gyenge testalkatú, elaggott és beteges szultánt, hanem császári méltóságához illően lóháton ábrázolja. Jellemző, hogy a konstantinápolyi elindulás tényének közlése után, később, a *Milyen volt a császár? (Kakov biše car?)* című részlet elején utal Szulejmán vénségére, rossz lábára és sápadt arcára, de itt is úgy láttatja, mint hadvezért: lován ülve halad seregei élén:

Haragos vénember, nem jó már a lába,
Lovát üli fennen, sápadt az orcája.
szélesebb a válla vékony derekánál,
s jól föltartja nyakát a nagyhírű császár.
(Prvi dil 129–132.)
(Kiss Károly fordítása)

Ez a költői beállítás nem funkció nélküli: a török haderő sereg-szemléjének expozíciójaként, annak elrettentő, Szigetvár szempontjából majd végzettség váló erejét kívánja előre sejtetni, egyben az enumeráció effektusait már annak kezdetén biztosítja.

A továbbiakban érdemes eltűnődni azon is, vajon a szultán ábrázolásában – a Marulić-előzmény mellett – Karnarutićnak volt-e egyéb mintája. A kérdésre adandó válaszhoz Melczer Tibor értékes, dolgozata kínál hasznos adalékokat.³²⁷ A magyar Zrínyiász második énekében olvasható enumeráció strófáit és képalkotását vizsgálva ismertet (és közöl melléklet gyanánt) egy 16. századi metszetet, amely a szultánt ábrázolja egy pompás spanyol ló hátán ülve. A *Szigeti veszedelem*-beli képpel összevetve a metszetet, Melczer okkal találja úgy, hogy a kompozícióból a metszeten „...hiányzik... a Zrínyi által szuggerált félelmetes méltóság, nagyság és erő”.³²⁸ Vagyis a barokk monumentalitás elemei. A kép azonban nem a 17., hanem a 16. században készült, esetünkben épp ezért célszerű azt a Zrínyi-ábrázolástól függetlenül, a 16. század konstellációjában szemlélni,

kivált ha Karnarutić művének szultánábrázolásával kívánjuk azt párhuzamba állítani.

A metszet spanyol paripája valóban gyönyörű, tartása, járása a spanyol lovasiskola szabályai szerint való, s ez teszi méltóságteljessé, de feltűnővé is, még tovább: lovasához méltóvá. Voltaképpen a fej tartásának és a léptetés pillanatképének rögzítése, a gyeplőszár feszülése, a zablát rágó száj, az orrlyukak, az izmos szügy, a magas paták rajzolata kelti a szemlélőben a fenti hatást. Ugyanezek a jegyek Karnarutić leírásában is rendre előjönnek, s az arabs ménnek fajtabeli jegyeinek ismeretében állíthatjuk: ez a paripa sem marad el alkati adottságok dolgában a spanyol mellett. Karnarutić szerint a szultán paripáját lovak sokaságából választották („mej mnoštvu konji zbran”), három lába kesely („v tri putonog”), csillagos homlokú („zvizdat”), patája magas („kopita visoka”), lábai tiszták, egészségesek („noge čiste, zdrave”), sípcsontja széles („čivela široka”), minden csontja tökéletes („sve kosti prave”), hasa domború („u trbuhu pupčast”), vékonya keskeny („mala boka”), gömbölyded a fara („u sapih klupčast”), karcsú, rövid farkán hosszú a szőr („rep kratak a tanak, duge strune na njem”), háta magas („visok greben”), bordája széles, mint az ököre („rebra kako vol u široko razvel”), szügye kellően izmos („prsi otvoreni, mesnati do volje”), telt a nyaka és széles („vrat debel i širok”), sörénye vékony, hosszú, szálanként szétváló („grive tanke, visok, podobno razlučen”), kicsiny feje szikár, bőre reátapad, rajta a legkisebb eret is látni („glava suha, mala, neg ju koža skrila, // a po njoj se j' znala ta najmanja žila”), tágas az orrlyuka, szemei véresek („velike nozdrve, krvavih očiju”), állkapcsa nagy volt, ha [száját] tátotta („proriz od čeljušt pri velik”), tajtékozott szája, ha rágta zabláját („pina mu hodi z ust, vas se j' u jedno zval”), ágaskodni mindig kész, természete nem lusta („vas biše k skoku dan, ni naravi lene”), szépen emeli lábát: ahová első lábát teszi, pontosan oda lép a hátsóval („Noge lipo dviže: gdi s pridnjom postupi, // tu zadnjom vred stiže i dobro pristupi”).

Az arabs ménnek eme anatómiai pontosságú s a ló viselkedését is szakszerűen megjelenítő ábrázolása mögött természetesen ott tudjuk a *crovati* huszárok egykori parancsnokát is, akinek hivatásából fakadóan tudnia kellett mindent a paripák e nemes fajtajáról. De megvolt a költői adottság is, hogy ez az ábrázolás több, költőibb legyen a tulajdonságok pusztá felsorolásánál. A kül-

sőségek rajzát ezért töri meg néhol a ló tulajdonságaira, viselkedésformáira utaló betétekkel: mindig kész ágaskodni („Vas biše k skoku dan”), füle neszre kényes („strignastih ušiju”), zabláját rágva tajtézkik a szája („pina mu hodi z ust, vas se j’ u jedno žval”), békés és csendes volt, de gyors sólyommá lett, tüzes és kényes, ha akarta gazdája („Miran i tih biše, da brž kako sokol, // koko človik htiše i srdit i ohol”). Ez az effektusokra épített leírás máris arra int, hogy óvatosabbak legyünk az ítélet dolgában Riedl Frigyesnél, aki csak „egymás mellé rakott adatokat” látott a szultán lovának rajzában.³²⁹ Kétségtelenül kevesebb itt a mozgáseffektusok kifejeződése, mint a barokk Zrínyinél, ám ennek oka a 16. század utolsó negyedének horvát irodalmi viszonyai nyomán megfelelőképp magyarázható. Ahogyan a 16. századi metszet esetében is, ahol – mint Melczer Tibor is megjegyzi – szintén hiányzik a Zrínyinél kiteljesedő, mozgalmassággal párosuló barokk monumentalitás.³³⁰ Az 1584-ben Velencében kiadott *Vazetje Sigeta grada* azonban horvát nyelven még eleve nem hozhatja a 17. századi nagyepikai alkotások (pl. Gundulić *Osmanja*) eredményeit, ám a művészi ábrázolás módja láthatóan annak előlegezése, ha szerényen is. A reneszánsz és a barokk horvát nyelvterületen is végbemenő váltásának jellegzetes eredménye a Karnarutić-mű, s ha nem is minősül a horvát manierizmus csúcsteljesítményének, annak mégis számottevő és értékálló alkotása. Nikica Kolumbić szerint „...a *Vazetje Sigeta grada* e művészeti korszaknak tipikus alkotása, olyan mű, amelyben érződik az új tematikai orientációra való törekvés is, és a lehetőség elégtelen volta is, de az eltökéltség is, hogy ez az új törekvés új módon és a poézis szintjén kifejeződjék.”³³¹ Meg kell tehát maradnunk a részértékek feltárásánál s e tekintetben a Szulejmán-portré további részletei is számos eredményt kínálnak.

A szultán lovának rajza után Karnarutić hasonló részletességgel írja le a ló ékes szerszámain, s e leírásban a manierizmus eszköztárának sikeres alkalmazását nyugtázhatjuk. Olyan képi megoldásokra gondolunk, mint a meghökkentés, a csodálkoztatás, az érzéki hatáskeltés, a szín- és szaghatások, a feltűnéskeltés – egyáltalán: a formai virtuozitás, amit elsősorban a forma, az izoszillabikus tizenkettős sorok sajátos kettős rímelése biztosít. Íme a példa:

Karamaniából hozták rá a nyeret,
Rája Sagrijából kék szíjat szereztek.
A szíjakon fénylő aranyvirág termett,
Fürge vésők nyomán nyiladozni kezdett;
Szerte ezüsfürtök fényesen befonták,
Ékköveit annak Indiából hozták,
Szügye-vértje drága, senki nem gondolja,
Mennyi volt az ára, nemhogy még kimondja.
Szerteszórva kéklő, halvány zafír fénylik,
Oldalán meg fénylő, vörös rubint érik.
Ékkövek, gyémántok, nagy-nagy fényességgel,
Tűzlángot vetettek fényes ékességgel.
Színarany a kengyel, s fölcifrázva szépen,
Sehol nincsen párja, széles e vidéken.
Türkiz kövek, gyöngyök oldalán ragyogtak,
Ékességes tűi mind válogatottak,
Száz oka aranyból sujtásai lettek,
Kerek e világon nem találhatsz szebbet,
Szultáni ajándék: jácint s tulipántok,
Messzi Kairóból hozták a futárok.
Szép selyem övénél két szál csík tekergett,
Oly széles, oly hosszú, mint amilyen kellett.
Aranycsillagokkal gyeplőszára verve,
Fényességes díszként ékkővel veretve,
Talán ez volt, ami a legszebb volt rajta,
Meg aztán a szerszám aranyos sallangja;
Damaszkuszból küldték a mesteri láncot,
Rajta sáraranynak lehellete látszott.
Örve a nyakának vörös selyem, s rajta
Zöld smaragdok vannak aranyba foglalva,
Aztán gyöngykaláris, Napkelet nevelte,
A kenéz, ki küldte, Manbra-vízben lelte,
Gyöngykaláris alatt sűrű arany szála,
Földig érve omlott minden oldalára.

(Prvi dil 89–122.)

(Kiss Károly fordítása)

Az említett 16. századi metszet (felirata: Solimanus. Imperator Turcharum) s a Karnarutić Szulejmán-portréjának összevetése sem érdektelen, az egyezések oly szembeötlőek, hogy fel kell tételeznünk: a padovai egyetemen tanult, majd Velencét is megjárta, s szülővárosa értelmiségi elitjéhez tartozó Karnarutić ismerhette is ezt az akkoriban feltehetően közismert szultánábrázolást. Szulejmán Karnarutić által megjelenített vonásai, alkati jegyei, továbbá öltözkékének darabjai pontról pontra követhetőek a képen: lóháton ül („on jahaše”), rosszkedvű („zlovoljan”) a tekintete, ám a jelző *morcosnak*, *haragosnak* is fordítható; öreg és ős („star i sid”), tehát vénember; rosszak a lábai („u nogah malo zdrav”); sápadt az arca („u licih jure blid”); dereka vékony („tanjahat u pasu”), de a vállá széles („u pleći širok”), nyaka pedig hosszú („a vrat mu bil visok”). A további külső vonások is egyeznek: orra keskeny, hajlott („nos tanak, pokučen”); tekintete elszánt, de azt mondhatni, nincs gonoszság benne („imaše tih pogled, // da j’ dobru odlučen, rekal bi, ni v njem zled”). Ruházatának leírása is a képpel egyező. Turbánját csodálatos korai (tavaszi) rózsa virága ékesíti („zadiven prolitnje ruže ovit”), válláról aranszálakból szótt hazdija (hosszú köpenyszerű ruha) omlik le („na njem hazdija zgolja zlata tkana”), selyem dolmányát levetve, aranyosat vett ingére („zlatnu obukal viš košulje”), s piros huggyos selyemnadrág („šalvare crljena veluda”), ezüsttel patkolt karmazsin csizma („čizme mu krmzije srebrom potkovane”), aranyból vert sarkantyú („pasci ostrog sagrije sve zlatom skovane”) egészíti ki a szultáni öltözetet. Mindez, ha színekből bár nem is érzékelhetően, ott van a 16. századi, Szulejmánt ábrázoló metszeten is.

A Marulić-minta és a 16. századi metszet szultánábrázolásának integráló recepciója után a *Vazetje* és a *Judit* enumerációjának viszonya érdemel fokozottabb figyelmet. Márcsak azért is, mert ennek a recepciós folyamatnak a *Szigeti veszedelemben* lesz folytatása. A tény köztudott, épp ezért itt csupán Klaniczay Tibor megállapítását idézzük: „Karnarutić leginkább a XVI. századi végvári élet sikerült ábrázolásával járult hozzá a *Szigeti veszedelem* kialakulásához. Az eposz olyan részletei, mint a siklói csatából hazavonuló vitézek menete, az ezután rendezett lakoma, a szultán seregének felvonulása és a kudarcok miatt rendezett tanácsülés az ostromlók táborában, Karnarutić énekén alapulnak.”³³²

A *Judit* elemzésénél láttuk: az eposz seregszemléjének szembe-ötlő vonása a Holofernészt kísérő tisztek és katonák elrendezése a menetben. A hadvezér nem a sereg élén halad, hanem az előőrsök után, fényes kísérete pedig valóságos élő erődítményt alkot. Konvertita szolgálk, daliás vitézek, parittyások, kopjások veszik körül, majd egy egység, amelynek tagjai kivont karddal követik a hadvezért, oldalról pedig lovasok védik. Elöl és hátul páncélos, kopjás lovas vitézeket látunk, ezek hatalmas, testes csődörökön ülnek, őket pedig gyalogos lovászok kísérik, ők vezetik kantárszáron a lovakat. Holofernész mellett „kétszer három vezír” („dvakrat treti vezir”) halad páncélba öltözve (az alpasák is közöttük vannak).

A szultán védelmét szolgáló tisztek és katonák, katonai egységek elrendezése a *Vazetjében* is nagyjából hasonló, noha nem hajszálpontos megfelelésekre kell gondolnunk:

Volt tanácskozásra, volt három basája,
S titkait őrizték, hogyha ment csatába,
Karddal és nyilakkal imhol lovagolnak,
Paripáik végig sáraranyban voltak.
Harminc-harminc oldalt, száz futár előtte,
– Mind egyformán voltak. – Száz futár mögötte.
Egyforma nyilakkal, egyforma ruháik,
Kezükben a jaj és halálcsend virágzik.
Fejükön viseltek tollas zsarkulákat,
Egy évben születtek, mindig együtt jártak.
Miként a diákok, párosával voltak,
S kik a jobbján mentek, balkezesek voltak.
Előttük lovagolt Tajileri szandzsák
Jó daliáival, – mind gémtollasan járt.
Lobogós kópják és zászlók voltak náluk,
S hozták, amit rájuk bízott jó császáruk.
Elöl aranyalma meg a félhold fénylett,
Küldték háborúba a tatár vidékek.
Aki zászlótartó, szakállát nem vágja,
S paripája való Anatóliába,
Fejét fennen hordja fényes paripája,
S mintha herceg volna, fényes a ruhája.
Pattantyús szekerek ő előttük jártak,

Büszke török sereg, hadd ronthasson várat.
Ötvenen voltanak s mind paripán voltak,
Öt haladt egy sorban, s ígyen lovagoltak.
(Prvi dil 159–184.)
(Kiss Károly fordítása)

A nagyobb seregtestek (janicsárok, szulfatárok, szeszdefer bégek) rajzába ékelve találjuk a „szegények” („siromaši”) csoportját („Črnci i Čarkasi i ini ubozi” = Négerek, cserkeszek, mind szegény legények”), akiket a málhás szekerek követnek:

Utánuk sok török; halkan poroszkálnak,
Katipirljen basák parancsra vigyáznak,
Ezek között vannak törökök, szegények,
Négerek, cserkeszek, mind szegény legények.
Utánuk meg tevék, mind hatalmas fajta,
Utánuk meg számár, öszvér, aztán kanca,
Utánuk meg kocsik, vasból valamennyi,
Ezeket ökröknek kell húzni-cipelni;
Megrakodva szépen mindenféle szerrel,
Mik pusztítást tesznek mindig a seregben.
(Prvi dil 217–226.)
(Kiss Károly fordítása.)

Alább pedig – a vezetékllovak leírása után – arról olvasunk, hogy juhászok, csobánok terelik a szultáni sereg élelmezését biztosító állatok sokaságát:

Itt van a sok juhász, itt vagyon sok csobán,
Sok-sok muzuvirral itt van a sok olján.
Csordákat, nyájakat hajtván igyekeznek,
Hogy az álló hadnak pecsenyét süssenek.
(Prvi dil 267–270.)
(Kiss Károly fordítása)

Aligha lehet kétséges, e részletek előképét a *Judit* alábbi soraiban jelölhetjük meg:

Nagy málhás szekerek nyikorogva mennek,
sok tevé lépked ott, mind terhet cipelnek,
emitt ökör cammog, amott juhnyáj ballag,
mögöttük hajcsárok füttyülnek, rikoltnak.

Nem nyugszik kezükben sem ostor, sem korbács,
úzik, hajtják őket, mind merő izzadság;
megszámlálhatatlan a szekerek száma,
szintügy számolatlan állatok csordája.

(Marulić, *Judita*,
Libro parvo 197–204.)

A *Vazetje* seregszemléjének olyan részleteiben, mint a török sereg számadatainak közlése, az egyes csapattestek ruházatának, fegyverzetének leírása, a Marulić-recepció további tényeit konstatalhatjuk. Ezúttal sem adatszerű egyezésekről van szó, a számadatok, a menetelés rendje, a fegyverzet s a ruházat bemutatása Karnarutićnál szükségképpen a korabeli török haderő tényszerű ismeretét jelenti: „Janicsár agából éppen tízezer volt” („Janičarske age biše deset tisuc”), a szpáhik száma ezer („tisuc spahij”), a szulfatárok „számszerint... ezren és ötszázan” voltak („tisuća i pet sat biše ih po broju”), Szokolovics bég, Mória bégje, Arszlán budai bég, továbbá Kairó basája tíz-tízezer fős sereggel jött, s mire az armádia a drávai átkelésre készül, már százötvenezer fős sereg várja Szulejmán parancsait („sto pedeset tisuc okol cara biše”). A számadatok részletekben történő szövegbe építése éppúgy az effektusok érdekében történik, miként Marulićnál, s erre kell gondolnunk a szultáni sereg ruházatának és fegyverzetének bemutatásánál is.

A *Vazetje* enumerációjának leghatásosabb részlete a zárókép. A Marulić-reminiscenciák itt is tetten érhetők, az ábrázolás mássága, eredetisége azonban mégis nyilvánvaló. A *Judit* első énekében, a 273–309. sorokban találjuk a szövegelőzményt (a *Vergilius példája* című fejezetben idéztük), amely ott szintén a seregszemle záróképe. A két textust egybevetve egészében szembetűnő a hatáskeltés, a képi struktúra elemei azonban már jelentős eltérést mutatnak. Marulić képi világa bibliai motívumokra épül (Jerikó falainak

leomlása, az egyiptomi sáskajárás), s már-már „elbeszélhetetlen csodaként” jeleníti meg az asszír sereget a spalatói költő („Da tko spovidati sva more čudesa?” = „Van, ki elbeszélhet ily ritka csodákat?”), amelynek pusztítása apokaliptikus ítélet vízióját kelti, s effektusaival olyan képzetet támaszt, hogy ez a sereg az egész világ felperzselésére, elpusztítására indul. Karnarutić képvilága ehhez képest mértéktartóbb, bár az olyan képalkotó elemek, mint a zászlókat tépő zúgó vihar („gdi joj vitar vija korugve zgar”) vagy a tüzet okádó sárkányok („ognjeni zmaji”), itt is a sereg természetfölötti erejére utalnak. A hatáskeltés legfontosabb eszköze ezek ellenére inkább a sereg mozgásának s a dresszúrának az ábrázolása, ami egyben annak kifejezése, hogy ez az armádia Sziget és nem az egész világ elfoglalására készül:

Százötvenszer ezren császár mellett voltak,
 S hogy a rend kívánta: mind-mind lovagoltak.
 Elöl a gyalognép nehéz tarackokkal,
 Szárohoria meg hátul pattantyúkkal,
 Három bég volt elől, hogy seregét védjék,
 Hogy nagy buzgósággal útját keresgélték,
 S bégek huszasával jobbra is meg balra,
 Általuk görbült a hold ágas alakja.
 Mellettük csausok, fejükön turbánnal,
 Futkároznak folyvást nehéz buzogánnyal,
 Nem kímélve senkit, béget sem kímélve,
 Arra törnek, aki a hadból kilépne.
 Megy szótlan a sereg, mind nézi a kardját,
 Nehéz dobogását tíz mérföldre hallják.
 Az ék már Szigettől két mérföldre jára,
 Tarali Mehmet bég s Bosznia vajdája
 ott megyen előtte ő jó csapatával.
 Megy a bosnyák sereg fényes ragyogással.
 Hogy a hadra hullik sugara a napnak,
 Mint tüzes sárkányok, ők is lángba kapnak,
 S fegyverük milyen? Kopjaíknak rendje,
 Mintha hegyoldalán fenyeserdő lenne.

Iszonyú viharok horugvait tépik,
Lobog a porfelhő, kavarog az égig.
(Drugi dil 316–339.)
(Kiss Károly fordítása)

Franjo Švelec a *Vazetje* Marulić-recepciójának néhány érdekes, főleg a nyelvi kifejezésformákban testet öltő példáját is felsorolja *Marulić és a 16–17. század zárai költői (Marulić i zadarski pjesnici XVI. i XVII. stoljeća)*³³³ című dolgozatában. Példatárát át is vesszük – lévén, hogy az a két mű nyelvi párhuzamainak, egyezéseinek továbbbi és tüzetesebb vizsgálatára ösztönzi a kutatást. Švelec szerint „különféle kontextusokban a kifejezések és szavak egész sora emlékeztet” a Marulić-szövegbeli megfelelésekre:³³⁴ „na sag carstva...” (7), „svih izvesti tere ih pobiti...” (48), „I takova posla svršiti bivši vruč...” (49), (carev konj) „vas biše skoku dan...” (83), „staoca zlata slita...” (105), „mlad, brade ne brije...” (177), „biti se mnogo vruč...” (186), „bodežni mač u svih...” (206), „kako nebo oblak v daleč polje krije...” (228), „svilna horugvica...” (244), „od živine stada pogoneći teku...” (269), „k sebi čini zvati zbor pišac trikrat troj...” (289), „svi na konji siduč...” (317), „uz njih potiču čauši s tunhanom // tere ih optiču v ruci s buzdohanom...” (324–325), „pod njim zemlja hući deset milj daleč...” (529), „Bise ju zgledat strah gdi joj vitar vija // horugve zgar a prah spod nje k nebu svija...” (338–339), „a koji na konji vojuju...” (374), „Ta pod kopus viče, ta zvoní čingrije, // ti se sabljom diče da j’ ustra da brije...” (394–395).³³⁵

A fent idézett példák s a magunk megfigyeléseinek alapján Šveleccel egyetértve valljuk: Karnarutić „a marulići képek segítségével... reprodukálja a török és keresztény katonaság különféle nemei és fajai, parancsnokai, lovai, felszerelése tarkaságával kapcsolatos élményeit. Egyébként maga is katona volt, és honfitársai lovasszázadának élén parancsnok, így e jelenségek nem voltak ismeretlenek számára. És mégis: a zárai költő a *Vazetjében* – bizonyos tekintetben – el is távolodik a stilisztikai hangszerelés szerényebb alkalmazásával spalatói mintájától, minden valószínűség szerint azért, hogy jobban hangsúlyozhassa műve hazafiasvédekező küldetésének közvetlenségét.”³³⁶

4. A nyelvi integráció kísérlete

A Karnarutić-mű a 16. századi törökellenes epika fejlődéstörténetében nemcsak műfaji és tárgyi-tematikai tekintetben, nyelvi vonatkozásban is érdekes alkotás. Az a folyamat, amely a Judit-eposszal elindult, s folytatódott a *tužba*, *tuženje* műforma törökellenes változataival (némiképp Zoranić *Planine* című pásztorregényével is), majd a *Vazetje Sigeta grada* című Karnarutić-művel, a kor irodalmát meghatározó esztétikai minőségek megteremtésében – ha nem is mindig azonos szinten – igen jelentős volt. Marulić olyan képi világ és epikai struktúra nyelvi megformálásának lehetőségét bizonyította, amely európai összehasonlításban is mértékadó. Az utána jövők ezt a szintet ugyan nem tudták nyújtani, de részeredményeikkel mindenképp hozzájárultak a horvát epika gundulići változatának megszületéséhez. Ennek a folyamatnak nyelvi bázisa a *ča* nyelvjárás volt – Marulić esetében a spliti változat – s ez utóbbi a dialektus diaszpóráján belül olyan variáns, amelynek természetes kapcsolatai voltak a szomszédos kisebb régiók (Šibenik, Zadar, Dubrovnik) nyelvjárásaival is. Egészen természetes viszont, hogy az őt követő írók és költők (pl. Zoranić, a már említett *Planine* című pásztorregény szerzője; Vetranović, a *Tužba grada Budima* s más törökellenes versek költője, Karnarutić, a *Ljubav i smrt Pirama i Tižbe* s a *Vazetje* megalkotója stb.) műveik nyelvi struktúrájának kialakításakor – Marulić nyelvi recepciója mellett – saját régiójuk nyelvi anyagából építkeztek, sőt némelykor pl. a *što* nyelvjárás bizonyos *ekavizáló* elemeit is integrálják. Ennek egyik jellegzetes példáját épp Karnarutić életműve kínálja, amelyről – e kérdést érintve – találoan írja Josip Vončina: „Karnarutić ugyan nem tartozik szóművésztünk legtehetségesebb képviselői közé a 16. század második felében, mégis: a toll és a kard embereként, a szigeti ostromról szóló éneke gyakran nem eléggé csiszolt tizenkettőseivel izgalmas nyelvi kalandba bocsátkozott.”³³⁷ Ez a kaland pedig nem volt más – mondja Vončina –, mint a Marulićtól átvett verzifikáció, a *ča* dialektus zárai variánsának és bizonyos *što* nyelvjárási elemek ötvözése egy „sajátos nyelvi koiné” keretében, amelynek „...modellje Črnko... hibrid nyelven írott krónikája volt”.³³⁸ Ez a „hibrid nyelv” – mármint a

Črnko által használt – természetesen bizonyos, a *kaj* dialektusból származó elemeket is kínált számára (pl. a *Miklouš* személynévi alak), s mindez együttesen – Vončina vélelme szerint – már a nyelvi egység irányába tett lépés volt.³³⁹

Ami e nyelvi kísérletből a *Vazetjében* megjelenik, arra – más helyen – Vončina példákat is felsorakoztat. A ritmusforma gördülékenységét célzó megoldásai között gyakori a horvát nyelvben jellemző kettős szóalakok használata: pl. „čete *turačke*” – „*turske* države” („Vi ste mnoge čete *turačke* razbili”, 609. sor; „hip i čas robeći te *turske* države”, 19. sor); „*meč* – „*mač*”, („Svak u vojski muči gledav sablju ter *meč* // pod njom zemlja bući deset milj udaleč”, 328–329. sor; és: „Svaki sablju paše, bodežni *mač* u svih, 206. sor). Más esetben a főnevek genitivusának alábbi variációit találjuk: Ø, -ov, -i, pl.:

1. „za njim baša Okaj, s njime *Turak* dosta” (562)
2. „Svakoga tih *begov* deset tisuc jaše,
nut bojnih *šeregov*, nut nesriće naše” (241–242)
3. „Gospode i *knezi harvacki*, tolikoj
turačkih vitezi sada poju pobj” (1–2).

A rím kedvéért a *zadari ča* nyelvjárási alak (*vitari*) helyett az *ekavizáló* változatot (*vetar*) használja az alábbi sorokban:

i Patačić Petar, // i Papratović Vuk,
jedan vihar *vetar*, // a drugi groma buk.
(384–385)³⁴⁰

A *Vazetje* nyelvi színvilágának árnyalatait jól megvilágíthatja az alábbi példa:

Jahaše prid njimi sanžak Tajileri
s junaci svojimi š čapljenimi peri,
u kih su *zastave*, *horugve* i *dundar*
i ine oprave ke darži čestiti car.
(Prvi dil 171–174.)

Előttük lovagolt Tajileri szandzsák
Jó daliáival, – mind gémtollasan járt.
Lobogós kópják és zászlók voltak náluk,
S hozták, amit rájuk bizott jó császáruk.
(Kiss Károly fordítása)

Három szó egyazon jelentéssel: *zastave*, *horugve*, *dundar*. A szinonimák egyike (*zastava*) népnyelvi alak; a második, a *horugva* az egyházi szláv nyelvben használatos, ószláv alakjai: *horoggy*, *Ghorog^{ve}*; a harmadik (*dundar*) török jövevénytörök a horvátban. Vončina okkal teszi fel a kérdést: vajon Karnarutić korában, amikor „Zadar felett velencei zászló lengett” („mletačka zastava”), szükség volt-e a zárai *ča* nyelvjárást beszélő népnek a fogalom ilyen háromoldalú nyelvi jelzésére? A kérdésre Vončina válaszképp a már említett nyelvi integráció igényét említi,³⁴¹ ám itt nyilvánvalóan többről van szó: a szinonimákkal Karnarutić a török sereg zászlóerdejének keleti színpompáját kívánta érzékelhetőbbé tenni, s ebben is a manierista képalkotás egy változatát kell látni.

A vázolt jelenségek ismeretében állíthatjuk: a *Vazetje* majdan elvégzendő tüzetesebb lingvisztikai elemzése még további értéktáró lehetőséget kínál.

V. RENESZÁNSZ ÉS BAROKK ANTITURCICA

1. *Kaj* nyelvű ének Sziget ostromáról

A 16–17. században kiteljesedő *kaj*-horvát nyelvű irodalomban fontos erezet a *kaj* dialektusban írott *pjesmaricák*, azaz kéziratos énekeskönyvek versanyaga. A 16., illetve a 17. századi provenienciájú *Prekomurska pjesmarica* és *Pavlinka pjesmarica* (*Murántúli énekeskönyv*, illetve *Pálos énekeskönyv*) versszövegei Fancev szerint egyértelműen arról tanúskodnak, „...hogya a 16. századi horvát *kaj*-közösségben, a vallásos költészet mellett, semmi esetre sem volt idegen sem a népi, sem a szélesebb körű világi költészet” (Bori Imre fordítása).³⁴² A kéziratos énekeskönyvek közül figyelmünk szükségképpen a *Prekomurska pjesmarica*-ra irányul – lévén, hogy ez tartalmazza a főfejezet címében megnevezett, Olga Šojat által igen szerencsésen *Pjesma o Sijetu* (*Ének Szigetről*) címen publikált, a szigeti ostrom eseménysorát feldolgozó énekét.

A *Prekomurje*, azaz a *Murántúli vidék* két, a maribori könyvtár (Visokoškolska in študijska knjižnica) tulajdonában lévő énekeskönyveket (Fancev elnevezése szerint *Prekomurska starija pjesmarica* és *Mladja prekomurska pjesmarica* = *Régebbi murántúli énekeskönyv* és *Újabb murántúli énekeskönyv*) jó félszázada ismeri és nyilván tartja mind a szlovén, mind a horvát irodalomtörténet-írás. Az első híradás Fran Kovačić érdeme, aki 1923-ban M. Slavič *Prekomurje* című könyvéről írott recenziójában tett említést róla.³⁴³ Később, a harmincas évek második felében, Franjo Fancev fog-

lalkozott velük tüzetesebben,³⁴⁴ legújabbán pedig Olga Šojat, aki a zágrábi *Forum* című folyóiratban tette közzé az énekeskönyv néhány textusát, így az általa *Pjesma o Sigetu* címmel jelölt, négyrészes Zrínyiászt is.³⁴⁵

Az énekeskönyv magyar eredetű verseiről Hadrovics László értekezett,³⁴⁶ majd Bori Imre *Egy kaj-horvát daloskönyv magyar eredetű verseiről* című dolgozatában szolt róla.³⁴⁷ Ennek köszönhetően tudjuk, hogy *apjesmarica* két szövege, az *Oženil se je jeden mlad junak*³⁴⁸ s a *Cantio de matrimonio*³⁴⁹ magyar textus nyomán készült fordítás, ami a kortárs magyar és a kaj-horvát területek énekköltészetének eleven kapcsolataira utal. Egyetértéssel idézhetjük Bori Imre megállapítását: „Élhetünk... azzal a feltételezéssel, hogy a vallásos és a szerelmi énekek között is vannak magyarból fordítottak. Erre enged következtetni a Murántúli daloskönyvnek részben jellege – hiszen a magyar kéziratos daloskönyvek között éppen a Dunántúlon, találunk olyan típusúakat, amilyen az Olga Šojat ismertette horvát –, részben pedig a magyar verseknek a horvát nyelvű kódexbe kerülése módja, hiszen minden okunk megvan, hogy több olyan kéziratos könyvet tételezzünk fel, amelyekben különböző jellegű, magyarból fordított versek vagy magyar és horvát versek is voltak. Gondoljunk az 1588–1589-ben másolt ún. *Palatics-kódexre*, amelyben magyar, horvát, német és latin nyelvű imák vannak, s egy horvát ének is...”³⁵⁰

Az előadottak nyomán meggyőző lehet az állítás, hogy a *Prekomurska pjesmarica* Zrínyi-éneke, a *Pjesma o Sigetu* a horvát-magyar szimbiózis jegyében fejlődő 16. századi kaj-horvát énekköltészet egyik darabja, amit alátámaszt az eddigi textusoktól (*Judita*, *Vazetje*) némiképp eltérő versformája is. Az ismeretlen szerző már nem a kettős rímű izoszillabikus tizenkettősöket használja, tizenkettősei (amelyek szótagszámánál olykor következtelenséget is tapasztalunk) inkább a magyar históriás énekek verselését asszociálják az olvasóban.

Az *Adhortatio mulierum*, valamint a *Cantio de matrimonio* magyar szövegeinek lelőhelye alapján (a *Lugossy-kódex* tartalmazza mindkettőt) arra gondolhatnánk, hogy kaj nyelvű Zrínyiásznak, a *Pjesma o Sigetu* esetleg az ugyancsak a *Lugossy-kódex*ben fennmaradt *Historia az Szigetvárnak veszéséről*³⁵¹ című ének varián-

sa. A két szöveg azonban nem mutat ilyen rokonságot, így a *Pjesmat* – egyelőre legalábbis – a horvát Zrínyi-énekeknek a műköltészet körébe tartozó, variánsok nélküli darabjaként tarthatjuk számon.

A *Pjesma o Sigetu* töredékben maradt fenn, a bevezető strófákat (strófát?) tartalmazó lap hiányzik a kéziratos könyvből,³⁵² amire a „Csakovom Turni” (Csáktornyan) sorvég utal, amelyet a kézirat másolója áthozott a következő, már teljesen ép oldalra. Olga Šojat jól sejti – és sejtését filológiailag is igyekszik alátámasztani –, hogy a szöveget énekelve vagy legalábbis *recitativo* adták elő,³⁵³ amire a szövegben többször ismétlődő, az énekköltészetre jellemző formula utal. A második rész első strófájának első sorában így szól hallgatójához az énekszerző: „Dobra ma gospoda, na kraci vam povem”, azaz: Jó uraságok, elbeszélem néktek röviden. Hasonlóan kezdi a harmadik részt is: „Dobra ma gospoda, do konca poslušajte”, azaz: Jó uraságok, végezetül hallgassátok. Végül a negyedik rész befejező strófájának egyikében ismét ekképpen szól hallgatóságához: „Ma lepa gospoda, na kraci vam povem”, azaz Jó uraságok röviden elmondom nektek. Olga Šojat e példák alapján okkal tételezi fel azt is, hogy a szöveg egészének elején szintén ez a formula állott.³⁵⁴

A szöveg keletkezését illetően nehéz állást foglalni, feltételezhetően a 16. század utolsó negyedéből származik. Fancev ugyanis valószínűsítette, hogy a textust tartalmazó *Prekomurska pjesmarica I.* összeszerkesztése 1593-ban történt.³⁵⁵ Bori Imre szerint néhány szöveget a 17. század második felében másoltak át az énekeskönyvbe, ami azonban nem zárja ki a Zrínyi-ének 16. századi, tehát 1593 előtti keletkezését. Olga Šojat az utolsó előtti harmadik strófa alapján arra következtet, hogy a szöveg jóval az ostrom után keletkezett:

Mâ lepa gospoda, na kraci vam povem
od Sigeta grada, od cara Solimana,
i od dobrih junakov, od Zrini Mikloša,
koga so začeli od davnja žaluvati.

Jó uraságok, néktek röviden szólok
Sziget váráról, Szulejmán szultánról,

és a derék hősekről, s Zrínyi Miklósról,
akit régtől fogva kezdtek gyászolni.

Az od davnja (régóta, régtől fogva) kifejezés valóban perdöntő adatnak tűnik.

Mindezek alapján az ének közreadója úgy véli: a *Pjesma o Sigetu* az ostrom legrégibb irodalmi feldolgozásainak egyike, ennél fogva az énekeskönyv egyik legbecsesebb szövege emléke.³⁵⁶

A szöveget – több okból is – elsősorban a Črnko-krónika és a *Vazetje* kontextusában célszerű vizsgálni. Az egyezések és az eltérések egyaránt arra vallanak, hogy a névtelen szerző ismerte elődei, literátor pályatársai munkáit. Amazokhoz képest rövidre fogott eseménytörténete persze eleve nem tartalmazhat minden apró részletet, a főbb eseménymozzanatokat azonban megtartja. Már az első részben találunk feltűnő motívumegyezéseket. Az ötödik strófa szerint Zrínyi „vidáman várja” („veselo čaka”) Szulejmánt Sziget várában, ám mindössze egy *poturica*, azaz eltörökösödött személy érkezik, azzal a hírral, hogy a „török császár” („turski car”) Sziget vagy Pozsony elfoglalására készül („Sigeta grada on hoće potrti // ino je načini pri Požoni gradi”). Szembetűnő a Črnkónál és Karnarutičnál található *uhoda* (jelentése *kém, spicli, besűgő*) felcserélése³⁵⁷ a *poturicával*, amely szó a mohamedán vallásra áttért keresztény személyt jelent. Az északi horvát vidékeken és Szlavónia térségében valószínűleg mindennapos volt a hírszerzők eme típusának megjelenése. Információikat szívesen is vették a hadviselők, elnevezésük viszont renegát voltukra utal, amit az énekszerző fontosnak vélt tudatni. Az általa hozott, a török Sziget, illetve Pozsony elleni készülődésével kapcsolatos hír esetében nyilvánvalóan a Črnko-krónikabeli Sziget-Eger alternatíva változatát kell látnunk, ami feltehetően az ostrom óta eltelt idő alatt módosult a Szigetvárral kapcsolatos szóbeli hagyományban.

A szultáni seregnek a „gyors Dráva” „száraz hídján” történő átkelése („Prek bistre Drave svega suha mosta”) ugyancsak a Črnko-krónikára megy vissza, s a mindössze három strófa terjedelmű, Zrínyiék rajtaütését tartalmazó epizód is a Črnkónál meglevő siklósi csataleírás tömörített változata – függetlenül attól, hogy a névtelen énekszerző nem tesz említést Siklósról konkrétan. Új elem a leírásban, hogy a rajtaütés hőse itt nem Alapi Gáspár,

Kobács Miklós, Patacsics Péter, Papratovics Vuk – mikánt Črnkónál és Karnarutičnál –, hanem maga Zrínyi, aki a török drávai átkelésének hírére pattan lóra „vitézeivel, a derék hajdukokkal”, (svojimi vitezmi, z lepimi hajduki”), s átkelve „a gyors Dráván” („prek bistre Drave”), „kora reggel” („Jedno jutro rano”), még „hajnal előtt” („pred zorjami”) szétveri őket, s a szultán unokatestvérének is fejét veszi:

Talpra szökkent akkor Zrínyi Miklós gyorsan
sok jó vitézével, derék hajdukokkal,
s indult is már nyomban az széles mezőbe,
át a sebes Dráván, fortéllyal sietve.

Egyik kora reggel, még napkelte előtt,
éppen csak sejtette az átkozott törököt,
sokakat levágott, sokat rabul ejtett,
s fejét vette ottan szultán fivérének,

S nagy vígan megtére a Szigeti várba...
(Prima pars 8–10.)

Az epizód kompozíciós funkciója nyilvánvaló: az énekszerző szerint ui. a szultán unokafivére halála miatti bánatában („Žalosten beše za svega sestranca” = „bánatos lett unokafivére halála miatt”) dönt Sziget megostromlása mellett. A döntést közlő strófákban felbukkan egy a kifejtet szempontjából fontos újabb motívum is: a szultán megjövendőli Sziget alatti halálát:

Bánat dulja lelkét fivére halálán,
hű basáinak szól, elmondva bánatát:

Akartam indulni széles nagy Dunához
Bécs városa alá, de ez másként lesz most,
erős Sziget vára alá kell sietnem,
hogy majdan alatta kiadjam a lelkem.

(Prima pars 10–11.)

Az epizód két eleme (Zrínyi vezetésével megy végbe a rajtaütés, illetve a szultán Sziget ostrom alá vételével kapcsolatos döntése) alapján megkövethető a feltevés, hogy a *Szigeti veszedelem* alkotója – aki „történeti forrásaiból és külföldi mintáiból aprólékos gondnal állította össze...” a siklósi csata jelenetét³⁵⁸ – talán ismerhette énekünk textusát, esetleg annak valamely potenciálisan létező, ma még lappangó változatát. A siklósi csata *Szigeti veszedelem*-beli megkomponálása nem mond ellent a feltevésnek, a részletező jelenetezés és Zrínyi hősiességének rajza ott ui. a barokk eposz műfaji és stílusmegoldásának jegyében áll,³⁵⁹ a történet itteni előadásának rövidségét viszont a históriás ének műformájának keretei és lehetőségei szabják meg.

Az ének második részében (*Secunda pars*) két szegmentumot érdemes szemügyre venni – megintcsak a Črnko-krónika és a *Vazetje* összefüggésében. Az egyik a várak és a mocsaras nádas feltöltése gyapjával, fával, rózsával, az ostrom sikere érdekében. A másik Zrínyi és Ferdinánd levélváltása. Az előbbi a Črnko-krónika szövegében ekképp szerepel: „Augusztus 10-én, ami szombatra esett, a törökök az óvárost kezdték lőni ágyúkkal három oldalról, és a janicsárok közelebb sáncolták el magukat a városhoz, és az újvárosban pedig, amely leégett, az ágyúkat oda vontatták és onnan kezdték lőni az óvárost.

Ugyanezen napon, korán reggel, Ali-Portuk sáncaitól a belső várig gátat és töltést kezdtek építeni, amely töltésen, a vízen és a mocsáron át, nagy halom fát kezdtek maguk elé dobálni, amelyen a törökök minden nap közelebb jutottak a várhoz. A gátépítés alól egyetlen török sem vonhatta ki magát, mindegyiknek fát és rózsát kellett hordania, de a tevék és a teherhordó lovak és szamarak sem álltak meg egész nap, úgyhogy a láp törökök, tevék, lovak és állatok sokaságával volt tele.

A várostól a várig pedig a gátak a palánk közelében elkészültek, minden gáton egy erődöt csináltak zsákokból, amelyek gyapjával voltak tele; és a janicsárok czekekből az erődökből kezdték lőni a vár palánkját úgy, hogy az ember nem tudott megállni mellettük, oly sűrűn lőttek a puskákkal.”³⁶⁰

A motívumot Karnarutić is átvette, mégpedig az ostrom leírásának egyik fontos elemévé formálva. A negyedik énekben Szokolovics Mehmed a szultán elégedetlenségét közölve az alattvalókkal,

általános támadásra szólítja fel a seregeket, amelyek ezt követően a várbeliek rovására „a legelső magy kárt megtették”:

Várároknak vizét cseppig elvezették.
Az ároknak vizét itta minden állat
S bajunkra ott most már rút mocsarak álltak.
Ekkoron a nádist szépen lekaszálták,
Aztán odahordták a fák lombos ágát,
Aztán kisebb-nagyobb zsákokat is hoztak,
Tömtek bele gyapjút, kórót s füvet hordtak.
Tisztnek, katonának nem volt annyi dolga,
Hogy eme munkától egy elmaradt volna,
S már a sereg java: fiatalok, vének
Nagy-nagy bátorsággal mind odamenének,
S nem tágítván innét; mind éhezett, fáradt,
Míg el nem érhatték magos Szigetvárat.

(Četvrti dil 851–863.)

(Kiss Károly fordítása)

Énekünk szerzője – miként Karnarutic – szintén a szultán elégedetlenségének leírásával indítja az esemény elbeszélését, majd részletezi a török sáncépítő munkájának menetét – utalva egy strófában a szigetiek hősie helytállására: a sáncépítők elleni rajtaütésekre s a török ajánlatainak visszautasítására is:

Meghallván a rossz hírt erős Szolimán cár:
serege hogy pusztul szerte a falaknál.
Két basájának ő akkor ekképp szóla:
legyen gondjuk immár Szigetnek városa.

És akkoron így szól átkozott török cár:
„Hogyha a te fejed kedves néked basa,
úgy ma legyen nekem Sziget elfoglalva,
avagy magam veszem be azt jancsárimmal.”

Nem is késlekedik az átkozott basa
betömni az árkot, ezt adja parancsba,

s nem is maradt sok víz a nagy várárokbá'.
Lett is a töröknek akkor vidámsága.

Meg is kezdték nyomban betömní az árkot
Gyapjúval és földdel mind a négy oldalon.
Rohamra mentek ott a szigeti hősök,
puskáikkal akkor ölték sok törököt.

A jó szigetiek hősiesen vívtak,
sok török feje ott akkoron lehulla.
Nem hittek a császár álnok kérésének,
Sziget feladását kérő könyörgésnek.

Nagy szerencsétlenség a szigetieknek,
hogy az átkos gyapjút pusztítani nem lehet,
puskaporral, tűzzel sem tudják gyújtani,
sem ágyúk tüzével megsemmisíteni.

(Secunda Pars 11–16.)

Az énekszerző az idézett részlet utolsó, Szigetvár kilátástalanságára utaló strófáját követően iktatja a veresszövegbe a királynak küldött Zrínyi-levelet, amely szerint Sziget védője a város feladásának gondolatával foglalkozik, mégpedig a török építette sáncok szívós ellenállása miatt, ami reménytelenné tette a további ellenállást. A levélszöveget kétsoros narráció vezeti be, amelyben az áll, hogy Zrínyi a levelet Ferdinánd királynak küldte, ami történelmi tévedés, hisz I. Ferdinánd még 1564. július 25-én meghalt, s az ostrom idején már fia, Miksa ült a trónon, s ő vezette a császári hadakat is Győr alá Szulejmán offenzívájának megindulását követően. A következő, már Zrínyi levelét tartalmazó strófában viszont azt olvassuk, hogy Sziget védője „Miksa királytól kéri a segítséget” („I to te prosim kralj Maksimilijan”). Ezután – a narratív szöveget folytatva – ismét arról beszél, hogy a levelet Ferdinánd király vette kézhez („Lista mi je prijel sam kralj Ferdinand”), s Zrínyi kérését is ő vitatja meg a tanácsadókkal („poče gospodi govoriti”), s neki tulajdonítja a válaszlévlé írását és elküldését is.

A szerző ezután már következetes marad, mindvégig Ferdinándot nevezi meg uralkodóként, így pl. a harmadik rész (Tertia pars) 2.

és 3. strófájában, amikor Zrínyi újabb levelet küld ki az ostromlott várból. De Ferdinánd neve szerepel a szöveg negyedik részének 22. és 23. szakaszában is, ahol a szultán Zrínyi hősi halála miatt sajnálkozik, majd janicsárjaival Ferdinándnak küldi el Zrínyi levágott fejét („Vzemite jo vi, moji janičari, // ino jo nesite Ferinado kralju...”).

A nyilvánvaló anakronizmus két, egymással összefüggő dologgal magyarázható: 1. Az énekszerző – miként Olga Šojat is feltételezi – valóban jóval (legalább egy-két évtizeddel) az ostrom (1566) után írta meg munkáját, mégpedig a történelmi források mellett – több tekintetben – a szájhagyományra is hagyatkozva. 2. Ez a hagyomány azt a viszonylag rövid időszakaszt felölelő állapotot tükröztette, amikor valóban – néhány hónapon át – két királya volt az országnak I. Ferdinánd és Miksa személyében. Mint köztudott, „Miksa főherceget még apja életében – választás nélkül – megkoronázták” 1563. szeptember 8-án,³⁶¹ ám trónralépése csak az apja halálát követő napon, 1564. július 26-án történt meg.³⁶²

Maga az anakronizmus a verskompozíció szempontjából elhanyagolható, struktúrát formáló és a mondanivalót árnyaló szerepe ugyanis a Zrínyi-levéiben foglaltaknak, illetve a király és az udvari tanács reflexiójának és válaszának lesz. Ferdinánd – mint az idézetből kitűnik majd – hajlik Zrínyi megsegítésére, ám az udvari tanács („Gospoda počeše tolnače činiti”, vagyis: „az urak tanácskozni kezdtek” sor világosan erre utal) másként ítél, azt véli: Zrínyi már minden segítséget megkapott, semmi értelme a fősereget Sziget alá vinni, s a maguk életét kockára tenni. Ezek után Ferdinánd válaszul mindössze annyit közöl, hogy felszólította „herceg fivérét” („Ovo sem pisal Hercegum bratu mēmu”), menjen Grácból Babócsához a szigetiek megsegítésére („da bi on šetuval na pomoč tebi // od Nemškoga Graca dolu g Bogovišču”).

Zrínyi a levél vétele után szükségképpen nem tehet mást, mint amit tesz: rövid szózatot intéz vitézeihez, melynek lényege: saját bátorságukon kívül csak az Úristentől várhatnak segítséget. Az már ismét narrációs formában jut az olvasó tudomására, hogy Zrínyi mindhiába lesi-várja az ígért felmentő sereget, nem lát egyebet, mint a vár övezetét romboló törököt.

A vonatkozó szövegrész:

Zrinski Nikolaus levelet írt akkor
Ferdinánd királynak a zavaros Dunához:
„Ime mostan néked én tudtadra adom,
feladom a várost, a törökre hagyom.

Kérlek tehát király, jó Maximilian,
ha Sziget városát tartani akarod,
indulj Sziget felé segítséggel nyomban,
ha nem akarsz, királyom, lenni kárvallott.

Most itt minden árkot körül lecsapoltak,
árkokban immáron csepp vizet sem hagytak,
a város árkait körül betemette
gyapjúval és sárral átkozott törökje.”

Ferdinánd király a levelet hogy vette,
ekképp szólott nyomban az uraságokhoz:
„Menjünk tüstént Sziget alá segíteni;
hogyha benne tovább akarunk maradni.”

Ám az uraságok tanácsot tartottak,
és király uruknak ekképpen szólottak:
„Mi baja van még most Zrínyi Miklósunknak,
megadtuk már neki, amit csak kért, mindazt.

.....
Várjuk a Dunánál törökök császárat,
nehogy fejünk vesszen a szigeti várnál.”

Visszaírt Ferdinánd válaszul Zrínyinek:
„Ime megírtam most herceg fivéremnek,
induljon el s vigyen segítséget nyomban,
Német Grác városból, alá, Babócsába.”

Vitték a levelet Zrínyi Miklós úrnak,
s ahogy azt átvette, csak ekképpen szóla:
„Bátrak legyetek ti szigeti vitézek,
mert csak az Úristen segíthet bennünket.”

Zrínyi felmentőit leste minden napon,
de egy lélek sem tűnt fel a láthatáron,
csak törököt látott – mindennap harcoltak –,
rontották a várost, mindent pusztítottak.

(Secunda pars 17–25.)

E levélmotívum sem a Črnko-krónikában, sem Karnarutić művében nem szerepel, megvan viszont a *Szigeti veszedelem* textusában. A vonatkozó részletek egybevetése a további kutatás szempontjából célszerű. A magyar Zrínyiászban olvasható levél nem mutat szövegszerű egyezést a *kaj* nyelvű ének vonatkozó részletével, de bizonyos megfelelésekre mégis fel kell figyelnünk. Miként énekünk szövege, ez is az ostrom előtti szituációt tükrözi. Zrínyi nagyon pontosan látja a várható következményeket, számot vet helyzetével, s mert saját végzetével is tisztában van – hű alattvalóként –, mindezt „tartozása szerint”, tehát kötelességből írja meg a „magyarországi királynak”. Noha a levél hangnemét az alattvalói hűség szabja meg, a szövegben – rejtetten bár –, de ott van ugyanez a szemrehányás és rezignáció, amit a *kaj*-ének szerzője így fogalmazott meg: „csak az Uristen segíthet bennünket” („hoče nam vezdaj Gospon Bog pomoći”). Ugyanez a motívum Zrínyinél a 71. strófa negyedik sorában: „Vége szerencsének, de vagyon Istennél”, majd a 72-ben: „Ha kézből maradást rendelt Isten ennek,” a várat „Ez tartja meg, az mely ír te Felségednek.”

Új eleme a *Szigeti veszedelem*-beli motívumnak, hogy Zrínyi a király kegyelmébe ajánlja gyermekeit („Kérem Felségedet, hogy emlékezetben // Fiaim légyenek nálad, s kegyelemben”), s az is, hogy Zrínyi György fiával küldi a levelet az uralkodóhoz. Zrínyi György szigetvári tartózkodásáról sem Črnko, sem Karnarutić nem szól, de arról sem, hogy előzőleg a szigetvári hős hasonló feladattal bízta volna meg fiát. Szerepel viszont a Zrínyi fiú a *kaj* énekben, mégpedig mindjárt az első rész (Prima pars) szövegében. Ennek ma ismert első szakaszában arról olvasunk, hogy Zrínyi – amint hírét vette a szultán jövetelének – levelet küldött a királynak, amelyben arra kérte: siessen seregével a fenyegetett Sziget alá. A levelet György fiára bízta: vigye azt a király Duna mentén lévő táborába:

Kedves fiam, Györgyöm, menj most a királyhoz,
táborába menj el áradó Dunához,
azt írom meg neki: viselje most gondját
– jöjjön vitézivel – jó Sziget várának.

Neked is tudnod kell, én drága gyermekem:
ha a császár maga megszállja Szigetet,
ha vasból volna is éppen megépítve,
nem hagyja azt nekünk, célja: megvétele.
(Pars prima 2–3.)

Énekszerzőnk itt a levél szövegét nem közli, csupán a szituációt írja le, az viszont egyértelmű, hogy a György által küldött levél még nem Szigetben íródott, hanem korábban, azt megelőzően, hogy Zrínyi – a török érkezésének hírére – „nagy sereggel” („z lepim seregom”), „horvát, magyar, szlovén urakkal” („njega spre vodiše / / horvacka, vengerska, slovenska gospoda”) „erős Sziget várába indul” (pojde vu trden Siget grad”). Az elveszett lapon lévő strófák hiányában csupán feltételezhetjük, hogy az énekszerző által említett levél Csáktornyan íródott, amit a hiányzó lap rektójáról áthozott töredékes szövegrész támaszthat alá: „Čakovom turni”, azaz „Csáktornyan”. Zrínyi – az énekszerző ismeretei szerint – nyilván innen indult a „nagy sereggel”, „horvát, magyar, szlovén urakkal” Sziget-várra.

A levélmotívum gyakorisága a *kaj*-énekekben bizonyára abból a történelmi tényből fakad, hogy Zrínyi a török által körülvárt Szigetből több levelet is kijuttatott,³⁶³ amelyek címzettjei között volt Batthyány Ferenc, Nádasdy Tamásné, illetve Zrínyi deákja, Székely Márton; ez utóbbinak a siklósi csata lefolyását írta meg a szigetvári hős.³⁶⁴ Klaniczay említi, hogy 1566 augusztusában „Márton deák” (aki nyilván az előbb említett Székely Mártonnal azonos) már a várban tartózkodik, s a török által körülvárt várból levelet juttatott ki Zrínyi Györgynek.³⁶⁵

A vázoltak alapján most már – némi óvatossággal – feltételezhetjük, hogy a *kaj* nyelvű ének szerzője esetleg a Zrínyi családdal közel álló személy volt, aki műve megírásakor – az élő hagyomány és egyéb források mellett – a Zrínyi család levéltárának akkori anyagára is támaszkodhatott. A motívumrokonság és a

halvány párhuzamok alapján pedig itt is megkockáztathatjuk ama korábbi feltevésünket, mely szerint a költő Zrínyi ismerhette a murántúli provenienciájú ének szövegét.

A *Pjesma o Sigetu* harmadik és negyedik része az ostrom és a vár elestének eseménytörténetét foglalja össze. A szerző többnyire Črnkóhoz és Karnarutičhoz hasonlóan adja elő az eseménymozzanatokat, de néhány ponton új elemeket is beépít a versszövegbe. Ilyen a már említett, a harmadik rész (Tertia pars) elején olvasható, Ferdinándnak küldött levél, amely ismét egy lehetséges Zrínyi-párhuzamra utal: a *Szigeti veszedelem* 13. énekében a postagalambbal kijuttatott levéllel annyiban rokonítható, hogy ez is, amaz is a vár és a védők helyzetének kilátástalanságára utal. Igaz: van szembetűnő különbség is a két levélszöveg között, mégpedig a királyi segítséget illetően. A *kaj* ének szerzője még mindig felmentő sereg küldését kéri Ferdinándtól, míg a *Szigeti veszedelem*-beli levélben az ellenkezője áll:

Pjesma o Sigetu:

Nem jöttél sietve menteni a várost,
odahagytam tehát; újból kérlek én most:
ha Szigetnek várát akarod menteni,
igyekezzél alá segítséget hozni.

(Tertia pars 4.)

Szigeti veszedelem

Mi segítségünkről ne gondolj semmit is,
Mert az lehetetlen, látjuk mi magunk is;
De pogány törökben tehetsz kárt nagyot is,
Ha utána mégyen hadad és magad is.

(Tizenharmadik ének, 94. strófa).

Ha feltételezzük, hogy a költő Zrínyi ismerte a *kaj* éneket, s a 13. ének komponálásakor az valamiképp inspirálta, annak királyellenes eszmeiségét saját kompozíciós elgondolásai okán el kellett hagynia. A *kaj* ének további strófáinak egyikében nem kevesebbet állít a versszerző, mint hogy „Zrínyi Miklósnak két ellensége volt”

(„Zrinski Nikolauš dva neprijatela imeše”), „az egyik a királyi táborban // a másik a hercegnél a Muraközben” („jedan mi beše v kralevom tabori, drugi mi beše pri Hercegu v Medjmorje”), akiket viszont a szerző nem kíván megnevezni („neščem zato vun imenovati [Taon]”).

Az eseménytörténet Črnkónál és Karnarutičnál olvasható változataihoz képest szintén új elem az énekben egy várbéli német szökése és árulása („jeden Nemec odskoči // z Sigeta grada k caru Solimanu”). A vár erős, még védhető pontjairól s a lőportároló helyéről tájékoztatja az ostromlókat, s azt tanácsolja a szultánnak: „Ha aknát fúratsz, // elfoglalod, császár, a szigeti várat” („Ako njo prokopa[š], // hočeš vzeti, Car, ti Sigeta grada”). Ez az epizód az ének cselekményének fontos eleme lesz, az énekszerző szerint ugyanis a szultán megfogadja a tanácsot („A kaj Car včini! Tolnače mu prime” = „És mit tesz a császár? Megfogadja a tanácsot”), janicsárjaival aknát fúrat a vár alá, a lőpor felrobban, pusztítása végzetes. Az ének szerint a szigeti vitézek maradéka – „ötszázan voltak” („ih je petsto bilo”) – ekkor vonult vissza a belső várba. A török – kihasználva e tragikus szituációt – a végső ostromra készül, Zrínyi pedig – látva helyzetük reménytelen voltát – szózatot intéz katonáihoz, magára ölti „szép világos atlasz” mentéjét („on lepe svite atlac k sebi pripaše”), „két vitézi szablyát vesz kezébe” („dve viteški sabli na roke položiše”), s kitörnek a várból.

Az eseménysor leírása – az eddigi ábrázoláshoz képest – tömör, szűkszavú, úgy tűnik: a kompozíció hasznára, amit elsősorban a Zrínyi-beszéd példázhat:

Költsük el most urak, szépen vacsoránkat,

Holnap ilyenkor már ügyis estebédünk,
az Úristennél lesz az ő erejéből.

Várjuk halálunkat vidáman, hogy illik,
keresztény hitünkért szükség azt viselni.

Ne bízzunk mi semmit a mi királyunkra,
hanem Krisztusra, ki királyok királya,

ő fog megmenteni a gonosz pogánytól.
Ne szomorkodjunk hát, legyen ím vígságunk.
(Quarta pars 4–6.)

Zrínyiék kitörésének leírása az énekben mindössze tíz strófára korlátozódik (7–16), de annál hatásosabb. A szerző valószínűleg maga is részese volt a végvári hadviselésnek, s így feltételezhetően kardforgató férfiú, aki a csatajelenet megjelenítésekor saját élményeire is hagyatkozhatott. Az elbeszélés menetét Zrínyi beszédének közbeiktatásával tagolja, ami ismét a leleményes szerkesztőre vall, a leírt jelenet életszerűségét szolgálja:

Szombatnapon reggel átöltözött Zrínyi;
szép kék atlasz dolmányát magára ölti,
két vitézi szablyát ragadott kezébe
és egy tarack-ágyút állított, hogy védje.

Ekképp indult harcba derék vitézivel,
kivont éles kardja volt mindkét kezében.
Akkor ekként szólott sziget hőseihez:
„Nosza fel a harcra derék szigetiek,

ne hagyjuk magunkat rabként elhurcolni,
mint aprójóságot, úgy összefogdosni.
Vígan mindahányan ragadjunk most kardot,
és mutassunk példát, s hűséget az Úrhoz.”

Jézus! – kiáltanak a szigeti hősök,
megnyitják a kaput, Zrínyi jár előttök.
Amint ő kilépett, elhullottak sokan,
sok töröknek feje elvétellett ottan.

Mint a záporosó, a golyók hullottak,
Sziget hőseiből lelőttek ott sokat.
Szigeti harcosok – ahogy visszatértek –
sok janicsárt akkor másvilágra küldtek.

Akkor újból rájuk rontott Zrínyi Miklós:
„Most én jó vitézim induljunk vidáman,
forduljunk most vissza, s majd rájuk vidáman,
hitvallásunk szerint induljunk vidáman.

Zrínyi Miklós kitör immár harmadjára,
derék vitézivel, meztelen szablyával.
Amint ő kilépett, sokan elhullottak,
de Sziget várától messzire sodródtak.

Ó, mely balszerencse: janicsár golyója
Zrínyi Miklós combját nyomban általjárja,
lován ülve ottan kardcsapás is érte,
másoknak golyója mellét megsebezte.

Ám a legnagyobb baj érte harmadjára:
homlokát és arcát golyó általjárta.
Akkor, hogy leesett a fekete földre,
megragadta testét átkozott törökje,

s fejét bizony helyben levágták ott nyomban,
szultán Szolimánnak vitték is azonnal.
Zrínyi vitézeit egy szálíg levágták,
gonosz janicsárok leölték mindnyáját.

(Quarta pars 7–16.)

Kompozíciós szempontból érdekes a negyedik rész néhány további strófája. Az énekszerző szerint a szultán könnyezve fogadja Zrínyi halálhírét, akinek „királyságot ígért” („sam tebi obečal Vogersko kralestvo”) a vár feladása ellenében, de az „nem hitt császári szavának” („Nesi veruval me Carove reči”), s bosszúság tölti el amiatt, hogy „átkozott janicsárjai” („moji prekleti janičarje”) nem élve hozták elé Sziget kapitányát. Parancsot ad: vigyék Zrínyi fejét Ferdinánd királynak („jo nesite Ferdinando kraljo”). Nem tudjuk, milyen egyéb utasítást tartalmaztak az ének szerint további szavai, itt ugyanis néhány lap hiányzik a szövegből. A továbbiakban már arról beszél a szerző, hogy „vasárnap délelőtt a császár kiadta lelkét” („V nedelo do pol dne Car paro [dušo] spustiše), majd ezt

követően megvonja mind a török, mind a magyar veszteség mérlegét. Eszerint: „Sziget alatt legelőbb odaveszett a császár (azaz: a szultán) unokafivére” („Pod Sigetom pogine prvi carov sestranec”), „ezután a császár egy basának a fejét vétette” („Za njim Car jednomu bašo glavo vseče”), „a másikat Sziget alatt puskával lőtték le” („drugoga pak pod Sigetom s puškom prestreliš”), „és akkoron maga a török Császár is kiadta lelkét” („I sam turski Car paro [dušo] ondi spusti”). Az ostrom idején néhány ezer török is odaveszett, számukat sem lehet tudni, mennyien voltak („Nikoliko jezer Turkov pomoriše, // koterim računa nišče nemre znati”), egy bizonyos – véli a szerző –, egyetlen vár alatt („Neje ni pod jednim gradom toliko poginolo, // nego pod Sigetom vnogi pomoriše”).

A magyar veszteség még súlyosabb volt:

A mi uraink is sokan elpusztultak:
sok horvát és szlovén és magyar urak,
német is és lengyel s a cseh uraságok,
derék vitézek is s velők jó vajdájok.

(Quarta pars 28.)

Ez a költői számvetés voltaképpen az epizódszerű elemekkel tarkított cselekmény ívének végpontja, zárótétele, amely az epikai szituációk kauzalitáson alapuló szerkesztettségét példázza.

Az ének a 16. századi magyar költészetből ismert reneszánsz hírnévtudattal zárul: Zrínyi Miklós, akinek halála miatt „már régóta keseregnek” („koga so začeli od davnja žaluvati”), „tisztességet és jó hírnevet hagyott maga után” („Za sobom je pošten i dober gals ostavil”). Az utolsó szakasz a 16. századi énekköltés gyakori formulája, felszólítás az Úrhoz való fohászkodásra, oltalmát kérve a pogány ellen:

Panaszos az ének, amit elmondtam most,
pedig hajdan bizony a dal vígan szólott.
Kérjük hát mindnyájan ezért az Úristent,
a gonosz pogánytól oltalmazzon minket. Amen.

(Quarta pars 31.)

A *Pjesma o Sigetu* lényegében két szereplőre épített mű: az egyik oldalon Zrínyi, a másikon Szulejmán áll. A védőkről s az ostromlókról csak általánosságban esik szó: basák, janicsárok mozognak – névtelenül – az egyik oldalon, „derék vitézek”, horvát, magyar, szlovén, lengyel és cseh urak, vajdák a másikon. Nem szerepelnek a Črnko-krónika s a *Vazetje* szövegéből ismert olyan személyek, mint Alapi Gáspár, Papratović Vuk, Ferenac Dando, Novaković Ivan, az öreg Lovrenac stb., illetve Sokolović Mehmed nagyvezír, Arszlán basa, Tarali Mehmed, Hasszán bég és mások. A költői cél tehát láthatóan a két vezér nagyságának, illetve annak hangsúlyozása, hogy – bár rangban különböznek, mégis – két egymáshoz méltó ellenfél áll szemben egymással. Ezt látszik alátámasztani a szultán Zrínyi halála miatti bánatát előadó néhány strófa, amiből kiderül: Zrínyit magyar királlyá akarta megtenni Szulejmán, ha az enged kérésének és feladja a várat. A két alakrajz egésze és részletei egyaránt azt sugallják az ének hallgatójának, illetve olvasójának, hogy a vitézi és a morális fölény Zrínyi oldalán van. Különösképp Zrínyi halálának tüzetes, a maga nemében drámai hatású leírása szól e feltevés mellett – ehhez képest Szulejmán halálhíre pusztán krónikás közlés a szövegben. Ez pedig megint csak arra vall, hogy a versszerző a Zrínyi család környezetéhez közel álló személy lehetett...

2. Zrínyi és Gundulić

Németh László, 1940-ben, a *Kisebbségben* köteteiben együttesen is közreadott, méltán híres délszláv irodalmi tárgyú esszéinek egyikében (*Híd a Dráván* volt a címe) – egyebek között – a következőket írta: „Tudós klasszikusunk, Arany János, gondos tanulmányban vont párhuzamot Tasso Jeruzsáleme és Zrínyi Szigeti veszedelme közt. Hátravan még egy hasonló súlyú tanulmány: Zrínyi és a horvát irodalom viszonyáról. S itt nem lesz elég csak Gundulityot szemügyre venni. A húsz évvel fiatalabb Zrínyi biztosan ismerte őt, pásztor énekeiben ott van a Dubravka visszhangja, mindketten Tasso-tanítványok, Gundulity is egy csaknem kortárs

eseményről, Oszmán 1621-i lengyel hadjáratáról írja époszát, mint Zrínyi dédapjáról – a téma azonban más. A horvát hegyek két oldalán élnek ők, Gundulity az édes, védett adriain, Zrínyi az északi szelektől és török hadaktól átsivított. Nyelvében és ábrázolásában van valami zord igazság, mely már az egykorú magyar költészetben is (a lágybarokk Gyöngyösi kortársa) visszaütés. Verselése is olyan középkori sajátságokat őriz, amelyek az akkori magyar költészetből kihaltak. Lehetett ez délszláv hatás? Műköltőké vagy guszlároké?”³⁶⁶

A délszláv–magyar kapcsolattörténeti kutatás ösztönzését célzó problémafelvetés máig sem veszítette el aktualitását. Igaz, 1946-ban készült Magyarországon egy Gundulić-tanulmány, az Angyal Endréé,³⁶⁷ ám ez a Zrínyi–Gundulić párhuzam kérdését nem taglalja, látható célja a horvát barokk költő bemutatása volt. Az 1945 utáni évtizedek magyarországi kutatása teljességgel megfeledezett Németh László javaslatáról, s a kiadás sem tüsténkedett a Gundulić-művek megjelentetését illetően. A legjelentősebb és számunkra tipológiai, de kapcsolattörténeti szempontból is igen fontos Gundulić-műnek, az *Osman* c. eposznak máig sincs magyar fordítása, s a magyar szlavisztika publikációiban is hiába keressük a Gundulić-jelenség interpretációját.

3. A Dubravka költője

A patrícius családból származó, 1589-ben született Ivan Gundulić még az ún. „dubrovniki aranykor” gyermekének tudhatta magát. A virágzó városköztársaságnak, amely Velence és a török között ügyes politizálásával és ennek következményeképp a Nyugaton és a Keleten egyaránt jelen lévő kereskedelmével biztosította függetlenségét, megbecsült tagja volt. Állami tisztségeket viselt: Dubrovnik követeként járt a boszniai pasánál (1621), két ízben (1615 és 1619) említik Konavli kenézeként (*comes*), 1639-től szenátor, majd halála előtt a város Kis Tanácsának tagja. Közéleti sikereit nem csupán származásának, műveltségének is köszönhetette, mint ahogy költői munkássága is ennek függvénye. Az alapfokú ismereteket,

de a humanista erudíció bizonyos elemeit is a kiváló, a toscanai származású Camilo Camilli irányításával működő dubrovniki iskolában szerezte, de 1606-tól – közvetve vagy közvetlenül – feltehetően már a jezsuiták is formálták műveltségét. Gundulić ifjúsága idején, 1606-tól Loyola Ignác rendjének tagjai már iskolát működtettek Dubrovnikban, s 1609-től itt működött a horvát irodalmi nyelv fejlődéstörténetében meghatározó szerepet játszó Bartol Kašić is. A kutatás számon tart egy jórészt papokból álló akadémiai jellegű, a szépművészetekkel foglalkozó csoportot,³⁶⁸ valamint köztudott az is, hogy a jezsuita atyák az ellenreformáció kegyességi irodalmának terjesztését itt is szorgalmazták.³⁶⁹ Bartol Kašić első, 1613-ban közreadott könyvének (*Način od meditacioni i molitve*, azaz *A meditáció és az imádság módja*) anyaga pl. dubrovniki milióban formálódott, s itt fogant zsoltár- és himnuszfordításainak gondolata is, amely fordítások egy része, a zsoltárátköltések, már 1617-ben készen volt.³⁷⁰ E műveltséganyag forrásainak számbavételénél természetesen számolni kell Dubrovnik reneszánsz irodalmi és művészeti örökségével éppúgy, mint a kortárs itáliai barokk irodalom és művészet recepciójával. A petrarkista líra raguzai mestereinek (Šiško Menčetić és Džore Držić) költészete éppúgy eleven hagyomány, mint a dubrovniki reneszánsz irodalom klaszszikusának, Marin Držićnek vígjátékai, az itáliai barokk pedig elsősorban a dubrovniki iskolamester, a tudós Camilo Camilli személyes jelenlétével hatott: Tasso követőjeként tartja számon a civitas históriája.³⁷¹

Természetes és szükségszerű, hogy a pályakezdő Gundulić e hatások alól nem vonhatta ki magát, de a beérkezés küszöbén túljutó poéta sem. Életművének erezetében jól kitapintható az említettek csaknem mindenike. Kezdetben drámákat írt – feltehetően Držić-hatás alatt is –, számszerint tízet, valamennyi antik és reneszánsz reminiscenciákkal teli, amit már néhány cím pusztá felsorolása is sejteni enged: *Galatea*, *Dijana*, *Armida*, *Posvetilište ljuveno* (*Szerelmes áldozat*), *Prozerpina ugrabljena* (*Az elrabolt Prozerpina*), *Kleopatra*, *Arijadna*, *Adon* (*Adonisz*) stb. Ezek némelyike fordítás vagy átdolgozás, a filológia többnyire az eredeti változatot és a forrásokat kimutatta.

A barokk szellemiség recepciója legalább ennyire meghatározó volt a fiatal Gundulić pályáivének alakulása szempontjából. Az *Od*

veličanstva božijeh (Az Isten fenségéről) című költeményének barokk misztikája (a *Pjesni pokorne kralja Davida*, azaz *A bűnbánó királynak, Dávidnak énekei* című zsoltárfordításokkal együtt jelent meg Rómában 1621-ben) éppúgy erre vall, miként a már barokk költői bravúrnak számító *Suze sina razmetnoga*, azaz *A tékozló fiú könnyei* (megjelent Velencében 1622-ben) című lírai-epikai kompozíció. Ez utóbbi – amint a címből is következik – a jézusi példabeszéd (Lukács 15, 11–32) költői változata a barokk szellemiség igényeihez igazítva. A háromrészes mű külső arányait (három *pláćra*, *sirámra* tagolódik) a barokk feszültség és nyugtalanság kifejezését szolgáló költői képek halmozása feszíti, majd menny és pokol végletei sejlenek fel benne, s nem hiányzik a mulandóságról, a halálról szóló hosszás barokk elmélkedések sora sem. Mindez a barokk képalkotás, szemléletesség gazdagságával, színes, árnyalt nyelvi invencióval, a barokk poetika és retorika eszköztárának könnyed kezelésével és csiszolt prozódiaival párosul – bizonyoságaképp Gundulić költői adottságainak és erudíciójának.³⁷²

A 16. századi olasz mintákat (Luigi Tansillo da Nola: *Le lagrime di S. Pietro*, Erasmo di Valvason: *Le lagrime di Maddalena*) is követő, bibliai példázatra épülő kompozícióból nem hiányzik a moralizáló célzat sem. A keresztény szellemiség és érzület kifejezésén túl fontos aktualitása volt a műnek: Gundulić a virágzó dubrovniki köztársaság nem minden tekintetben példás és kifogástalan erkölcsi viszonyait vette célba, amelyről a város levéltárának egykorú dokumentumai éppúgy vallanak, mint a 16–17. század ragusai szépirodalma, kivált Marin Držić *Dundo Maroje* című színműve.³⁷³

A Gundulić-életmű további kiteljesedése szempontjából mind a drámai, mind a lírai és epikai műformának megvolt a jelentősége. A korai dramakísérletekből és változatokból egy kiváló pásztorjáték sarjadt, a *Dubravka*, míg az utóbbiak egy alkalmi költemény (*U slavu... Ferdinanda Drugoga, velikoga kneza od Toskane* = *Második Ferdinánd toszkánai nagyherceg ...dicsőségére*), s egy grandiózus eposz, az *Osman* műfaji előképei lettek.

Ami a *Dubravkában* – az ifjúkori művekhez képest – kitapintható többlet, az a hazai és az olasz műfaji hagyomány és bizonyos értelemben Tasso *Amintájának* követése. Az *Amintát* dubrovniki költő, Dominko Zlatarić kéziratból fordította horvatra két válto-

zatban, s az elsőt már 1580-ban Velencében kinyomtatta, nem sokkal később pedig Slavko Gučetić jelentkezett a mű újabb fordításával.³⁷⁴ De volt más, hazai nyelven készült pásztoridill-előzmény is, igaz nem drámai műnembeli, ami szintén olasz minta, Sannazaro *Arcadiája* nyomán készült: a zadari Petar Zoranić *Planine* (*Hegyek*) című művét 1569-től ugyancsak nyomtatásban olvashatták a Tengeremellék (Primorje) és Dalmácia városaiban, így Dubrovnikban is.³⁷⁵

A *Dubravka* geneziséét egyébként – a múlt századtól napjainkig – számos tanulmány szerzője vizsgálta. Összegezésüket s az eredményeiből levonható tanulságokat legutóbb Rafo Bogišić végezte el, illetve foglalta össze,³⁷⁶ s okkal jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy a Gundulić-mű létrejöttét elsődlegesen a hazai örökség, mindenekelőtt a Marin Držić-életmű inspirálta, amely a műforma dubrovniki-dalmáciai eredményeinek szintézise. Állítja ezt nemzeti elfogultság nélkül, hisz a Držić–Gundulić viszony taglalásában leginkább a részrehajlással aligha vádolható olasz szlavista, Arturo Cronia kitűnő analízisére támaszkodhatott,³⁷⁷ aki tüzetes filológiai elemzéssel tárta fel Držić *Tirene* című drámájának a *Dubravka*-ban kimutatható recepcióját.³⁷⁸

A vázolt előzmények és a feltételezhető, illetve bizonyítható inspirációk nyomán 1628-ra bemutatásra készen állt az egyik Gundulić-alapmű, a *Dubravka*, amely túl a helyi tradíció és a külföldi, elsősorban formai minták elegyítésén egyfajta tendenciózusságot is hordoz: benne ui. a dubrovniki szabadság tudatosítása, dicsérete a cél. Okkal, mert a velencei és a török birodalmi törekvések között Dubrovnik ekkor valóban a szabadság szigete a balkáni térségben. Gundulić, a város polgára és tisztségviselőjeként vallja: ennek a szabadságnak nem árthat pénz, gazdagság, emberi ármánykodás, de még belviszály sem. Ezt sugallja az egyébként sovány cselekményű, de különben jól szerkesztett, motívumgazdag darab, amelynek szűzsége nagyjából így összegezhető: Dubravában (értsd: Dubrovnikban) ősi hagyomány szerint a szabadság eszten-dőnként megünnepelt napján esketik össze a legszebb pásztorlányt és pásztorfiút. Most is így kellene, ám a megvesztegetett bírói tanács váratlanul úgy ítél, hogy a szép Dubravka férje ne Miljenko, hanem a gazdag, de igencsak csúf és megvénült Grdan legyen. Városszerte nagy felháborodás fogadja a döntést, amely már-már zendülésé

fajul. Miljenko, józan esztét vesztve már gyilkosságra gondol, de Leva isten váratlan beavatkozása kedvező fordulatot hoz. Vihar támad, amit a bírák feddő égi jelnek vélnek, gyorsan megváltoztatják az ítéletet, s máris ott áll Dubravka oldalán Miljenko, a boldog vőlegény, majd felzúg a pásztorok ajkán a szabadsághimnusz:

Ó, édes, ó drága, fenséges Szabadság,
mennyeek adománya általad fakad ránk,
mind a gazdagságnak, dicsnek kútforrása,
vagy e Dubravkának ékes patronája.
Arany, ezüst, ékszer becsben az étellel –
semmi kincs nem ér fel fennkölt szépségeddel!
(Dudás Kálmán fordítása)

Dubrovnik akkori szociológiai összetételét ismerve persze jól tudjuk, hogy a városállam társadalmában egymásnak feszülő három erő: a patrícius réteg, a politikai és gazdasági téren egyaránt prosperáló polgárság s a harmadikként a paraszti foglalkozást űzők együttélése korántsem volt mindig felhőtlen. A patríciusoknál olykor már tehetősebb, kultúrájában is az európai szinthez igazodó polgárság nehezen viselte el az olykori megkülönböztetést, amazok jogtalan hatalmaskodását, a politikai életből való kirekesztettségét. Lázadásra persze nem került itt sor, de a lehetőséggel mégis számolni kellett. Éppen ezért fontos volt mindig az önmérséklet, s ezáltal az egység megőrzése, mely a városállam fennmaradásának s önállóságának mindenkor záloga volt.

Nem kétséges: az állami tisztségeket viselő patrícius Gundulić *Dubravkája* ebből a valóságanyagból sarjadt, s példázat jellegét nem is nehéz felismerni, kivált ha odafigyelünk a mindjárt a darab elején színre lépő halász alakjára, aki nem dubrovniki polgár, hanem dalmáciai, tehát a városállam határain kívüli, ahol nincs nemzeti önállóság, ahol idegen hatalom, Velence az úr, s ahol a török is mindennapos veszélyforrás. Intő szövegének lényege: Dubrava polgárai őrizték és becsülik meg mindazt a vívmányt, ami a város szabadságának biztosítója.

Antik inspirációk, Tasso *Amintája*, mint egyik közvetlen minta, az olaszból átköltött horvát pásztorregény, mint a *Dubravka* prózai előzménye, a Držić-recepció, Dubrovnik függetlensége, illetve a

függetlenség megőrzése Velence és a török között – mindez elegendő érv lehet majd a Zrínyi–Gundulić párhuzam megvonására is a jövő kutatásai során, hisz a magyar költő lírai oeuvre-je és politikai koncepciója sokban rokon a Gundulić-életmű megfelelő rétegeivel. Hogy „a Dubravka visszhangja” valóban ott van-e közvetlenül Zrínyi „pásztor énekeiben”, miként azt Németh László felismerni vélte, egy futó összehasonlítással aligha dönthető el (legfeljebb feltételezhető), de az már igen, hogy Zrínyi is, miként Gundulić, „...a klasszikus és a kortárs olasz irodalmat ismeri, s abból sajátítja el a pásztor költészetre jellemző kifejezésanyagot”,³⁷⁹ mi több: Kovács Sándor Iván szerint a *Fantasia poetica* a bizonyosság rá, hogy Tasso *Amintája* is ott van a Zrínyi-lírát inspiráló minták között.³⁸⁰

Zrínyinek a török veszéllyel kapcsolatos felfogása közismert, részletezésétől el is tekintünk itt, megelégedve annak megállapításával, hogy a nemzet léte szempontjából alapvető politikai programja volt – Klaniczay Tibor megfogalmazása szerint – „a török fegyver és a bécsi armány elleni” harc.³⁸¹ Költőként, politikusként, hadvezérként egyaránt ezt a programot követte.

Lényegében Gundulić pozíciója is hasonló a török és Velence közötti szituációban. A költő, a diplomata, a szenátor s a tanácsnok a török fegyvertől s a velencei fennhatóságtól kívánta városa függetlenségét megóvni. Aligha kétséges, hogy a drámaíró és költő Gundulić érett munkáit is ezzel a céllal írta meg. *A tékozló fiú...* erkölcsjobbító szándéka, a *Dubravka* hőseinek szabadságszeretete s a II. Ferdinánd toszkánai herceget dicsőítő panegyricus pogányellenes hangsúlyai egyaránt erre utalnak, s még inkább az életmű betetőzése: az *Osman* című hűszenekes eposz. Ennek megírására bizonyítottan a török birodalom hanyatlásának egykorú híre és reménye ösztönözte Gundulićot.

4. Az Osman és a Szigeti Veszedelem

Az *Osman* létrejöttének indítékai természetesen sokkal összetettebbek, mint az előbbi sommás megállapítás nyomán vélhető. Az egykorú balkáni és európai politikai konstellációnak kétsége-

lenül fontos szerep jutott a mű megszületésében, ám ez csupán az alapeszme aktualitását igazolta. Legalább ennyire fontosak a forma kérdéskörébe utalható indítékok, vagy éppen a Balkán délszláv népeinél akkor már több évszázada folyamatosnak tekinthető törökellenes irodalmi és népköltészeti, valamint a történeti hagyomány. Angyal Endre helytállóan figyelmeztetett arra is, hogy az *Osman* jelentőségének, értékeinek megítélése és irodalomtörténeti helyének körülhatárolása során az a 16–17. századi verses és prózai epika sem hagyható figyelmen kívül, amelynek képviselői szívesen választották műveik tárgyául a pogány, illetve a mohamedán témát. Francesco Bracciolini *La Bulgheria convertita* című hőskölteménye éppúgy szerepel példái között, mint Margherita Sarrocchi *Scanderbeide* című műve, a 17. századból pedig Girolamo Graziani Granada meghódításáról szóló *Il conquisto di Granada* című eposza, valamint Giovanni Sempronio hőskölteménye (*Boemondo overo Antiochia difesa*), amelynek tárgya a keresztes lovagok szentföldi harcai.³⁸² Mindez természetesen Tassótól sem függetleníthető, mint ahogy Gundulić műve sem képzelhető el a *Megszabadított Jeruzsálem* nélkül. A kutatás ez utóbbi kérdésnek kellő figyelmet is szentelt, Arturo Cronia és Vsevolod Setschkareff érdeme, hogy a *Megszabadított Jeruzsálem* és Gundulić *Osman*jának összefüggéseiről mára tisztázott képet kaptunk.³⁸³ Setschkareff a mikrofilológia eszközeivel és módszerével bizonyítja a két mű párhuzamait, amelyek a világkép, a struktúra, a szereplők megformálása, a leírások, a motívumrendszer, a jelenetezés, a szóképek szférájában kimutathatók. Példáival természetesen nem az *Osman* eredetiségét vonja kétségbe, ellenkezőleg: azon fáradozik, hogy a mű genezisében Tasso eposzának termékenyítő szerepét s ennek összefüggésében Gundulić költői erudícióját, invenciózuságát s még tovább az *Osman* esztétikai értékrendszerének sokszínűségét bizonyítsa.³⁸⁴

És ezen a ponton ismét visszatérhetünk – ha csak futólagosan is – a Zrínyi–Gundulić párhuzam kérdésére, hisz – Arany János óta tudjuk – a *Szigeti veszedelem* költője sem kisebb mértékben kamatoztatta műve megkomponálásakor a Tassótól tanultakat. Király Erzsébet – kitűnő monográfiájában – példaadó módon vázolta fel újabban a kérdést.³⁸⁵ S ha most a két barokk eposz genezisének további párhuzamait is megpróbáljuk körülhatárolni, úgy a két

nemzeti irodalom törökellenes tematikájú epikus örökségére s a hasonló tartalmú történelmi hagyományra célszerű figyelmünket irányítani.

Klaniczay Tibor – könyvének a Zrínyi-mű geneziséét tárgyaló fejezeteiben – körültekintő és részletes összegezést ad az eposz magyar nyelvű költői előzményeiről,³⁸⁶ „a szigetvári ostrom irodalmi feldolgozásairól”, s ez utóbbiak kapcsán a horvát költészetet is érinti.³⁸⁷ Okfejtése nyomán pontosan körvonalazódik a 16. századi magyar énekköltészet szerepe a Zrínyi-mű létrejöttében, s természetesen az is, hogy ez az epikus hagyomány – formai tekintetben éppúgy, mint a törökellenes célzat okán – szervesen beépül a *Szigeti veszedelem* struktúrájába. A korábbi magyar szlavisztikai kutatások eredményeire hagyatkozva összefoglalja a Karnarutić-recepció tényét is, külön is hangsúlyozva, hogy az egyes motívumok közvetítésén túl „Karnarutić leginkább a XVI. századi végvári élet sikerült ábrázolásával járult hozzá a *Szigeti veszedelem* kialakulásához”.³⁸⁸ Más helyen, külön fejezetben a néphagyomány, pontosabban a népi epikus költészet, elsősorban a délszláv folklór szerepét tárgyalja,³⁸⁹ de kitér az analízis a történeti források kérdésére is,³⁹⁰ sokoldalúan igazolva Zrínyi poeta eruditus voltát s az eposz és a különféle előzmények szerves kapcsolódását.

A Gundulić-filológia is egyöntetűen vallja: a 16–17. századi horvát epika változatai nélkül a Gundulić aligha képzelhető el. Vagyis, hogy az *Osman* egyenes folytatása és bizonyos értelemben szintézise is mindannak, ami a horvát epikában Marulićtól, Mavro Vetranovićon, Karnarutićon, Petar Zoranićon át Juraj Barakovićig történt. S nemcsak a forma, hanem a tárgyválasztás és mindenekelőtt a törökellenes tendenciák tekintetében is.³⁹¹ Mint az előző fejezetekben kifejtettük, ez az epikus költészet – a 16. századi magyar énekköltészettől eltérően – már Marulić-i változatában európai léptékű, az 1501-ben befejezett és 1521-ben nyomtatásban is megjelent Judit-eposz kiforrott költői alkotás. Alapeszméje lényegében ugyanazon célzatú, mint amit 16. századi énekköltészetünk két ismert darabjánál (Sztárai Mihály és Tinódi Sebestyén Judit-feldolgozásait szintén érintettük) tapasztalunk: a példázat eszközeivel bizonyítani, hogy a pogány túlerővel egy bár számszerűen kisebb, de erkölcsileg magasabb rendű közösség képes megküzdeni.

Nem kisebb jelentőségű epikai előzménye Gundulić *Osman*jának

– mindenekelőtt tematikai tekintetben – a Karnarutić-eposz, a *Vazetje Sigeta grada*, s mint tudjuk, Karnarutić nem is egyedüli művelője a török tematikájú irodalomnak a 16–17. századi Zarában. A pásztorregényt író Petar Zoranić művének, a *Planinenek* egyik alaprétéget is a török veszély motívuma alkotja,³⁹² mint ahogy Juraj Baraković (1548–1628) *Vila slovinkájának* (*Szláv tündér*) szintén a törökellenesség az egyik alaptendenciája. Baraković – mitológiai motívumokkal is színezett művében –, nosztalgikus módon, a szigetvári hős, Zrínyi Miklós emlékét idézi – mondván, hogy „mióta Zrínyi Miklós bán elesett” (Otkad Zrinski-ban Miklauš poginu), nincs aki török fejeket szedjen, pedig a török már ismét kijött Konstantinápolyból, hogy a gőgös „zadari államra”, vagyis a Velencét szolgamód kiszolgáló városra törjön.

Az *Osman* dubrovnikai előzményeként kell számon tartanunk Vetranović előzőleg már bemutatott panaszénekeit is, kivált a *Tuzba grada Budima* címűt, amelynek tanúsága szerint Vetranović Buda elestét egész Közép-Európa és a Balkán tragédiájaként éli meg. Ebből az aspektusból idézi – mint láttuk – Mátyás, „Janko vojvoda”, azaz Hunyadi János alakját, s szól a mohácsi tragédiáról és II. Lajos tragikus haláláról.

Az *Osman* strófaiban hasonló történetfelfogás és célzatosság jegyében vonulnak fel a jórészt Vetranovićnál is felsorakozó magyar motívumok (Nagy Lajos király, Szilágyi Mihály, „Janko vojevoda”, Hunyadi Mátyás, Báthory Zsigmond stb.) tényszerűen bizonyítva, hogy Gundulić Zrínyihez hasonlóan recipiálja az elődök törökellenes költői örökségét, s egyúttal azt a közös közép-európai történelmi örökséget is, amelynek összegezését már Vetranovićnál készen találta.

Gunduli eposzának textusából megtudjuk, hogy 1621 májusában a fiatal II. Oszmán szultán mintegy háromszázezer főből álló sereggel hadjáratot indított Lengyelország ellen. A tetemes túlerőt képező török sereget a százezer fős lengyel haderő Chocimnál várta, ám döntő ütközetre valójában nem került sor, mert nem sokkal az első összecsapások után Oszmán janicsárjai lázadni kezdtek, majd az ennek következtében demoralizálódott török seregben járvány ütött ki, ami lehetetlenné tette a harc folytatását. Oszmán a döntő ütközet előtt visszavonta seregét. A keresztény világ ezek után nem ok nélkül gondolta, hogy a csata győzteseinek végső soron a lengyelek

és III. Zsigmond fia, Ulászló herceg (később IV. Ulászló néven lett Lengyelország királya). Ezen mit sem változtatott, hogy az ifjú királyfi – bár ott volt a sereggel a harcmezőn – a csatában nem vett részt, mert betegen feküdt a táborban.

Íme a „csata”, amely a maga nemében más, valóban döntőnek minősíthető ütközetekhez viszonyítva jelentéktelen, de épp ezért alkalmas volt arra, hogy egy a kor igényei és ízlése szerint írandó barokk eposzban az egész keresztény világ győzelmeként szerepeljen. Ahogy a valóságban Szigetvár nem volt Trójához vagy Jeruzsálemhez mérhető, a népek küzdőterének minősülő szintér, úgy Chocim sem volt az, de egyiket is, másikat is azzá emelte a költői képzelet. Zrínyi eposzáinak tetemes része (az első hat ének) szolgál ennek bizonyítására, majd hasonlóan terjedelmes részek következnek (a 7–13. ének végéig) azt bizonyítandó, hogy a török szigetvári győzelme valójában vereség, s az igazi győztes az erkölcsileg magasabb rendű, életét áldozó szigetvári közösség.³⁹³

És hogyan jár el Gundulic? Mindenekelőtt bizonyítja és dicsőíti Ulászló herceg hősiességét: a lengyel győzelem valóságává tétele érdekében beiktat az eposzba egy a török részéről történő és a békekötést célzó követjárást Ali pasa vezetésével (ami nem felel meg a valóságnak, hisz épp az ellenkezője történt, a valóságban, jóval a chocimi események után, 1623-ban lengyel küldöttség járt hasonló céllal Konstantinápolyban); aztán átrajzolja a történelmi valóságból ismert Oszmán-képet, mely átrajzolás szerint a szultán maga is áldozat, a romlott és ármánykodó alattvalók áldozata, ami persze a török birodalom hanyatlásának jele: és – nem lényegtelen – az oszmán állam belviszályainak rajzával azt a korabeli, a köztudatban elterjedt „jövendölést” valószínűsíti, mely szerint Mohamed halálának ezredik évfordulóján (1632) a török császár birodalma összeomlik.³⁹⁴

Nem lehet kétséges: mindkét megoldás tökéletesen megfelel a Tasso megfogalmazta követelményeknek, melyek szerint „... a költőnek az olvasókat a valóság látszatával kell elámítania – mégpedig nemcsak meggyőzni őket, a tárgyalt dolgok igazságáról, hanem úgy érzékeltetni velük mindent, hogy elfelejtkezve, az olvasásnál úgy érezzék, jelen vannak, látják és hallják az eseményeket – szükséges meggyökereztetni lelkükben ezt a valóságtudatot, amelyet legkönnyebben a történelem tekintélyével lehet elérni.”³⁹⁵

Zrínyi és Gundulić műveinek párhuzamait tovább vizsgálva figyelmünk szükségszerűen a kompozíciós megoldásokban mutatkozó tipológiai jelenségekre irányul. Amit a *Szigeti veszedelem* kompozícióját elemző Klaniczay Tibor mond, az több tekintetben a Gundulić-műre is vonatkozhat: „Az eposz cselekménye a téma jellege következtében igen szétágazó, időben és térben nem egységes. Valami láthatatlan erő mégis egy tökéletesen szervezett egységbe kényszeríti bele valamennyi alaknak a fejlődését, tetteit, a különféle epizódokat, az egymástól távoli eseményeket és jelenségeket. Nem véletlen, hogy melyik magyar vitéz, melyik törökkel viaskodik, hogy a vár egyes bástyáit kik és hányan védik, hogy ki hal meg előbb és ki később.”³⁹⁶

A legújabb horvát irodalomtörténeti kézikönyv Gundulić-fejezetének szerzője, Franjo Švelec is nagyjából hasonlókat állapít meg a horvát eposz barokk kompozíciójáról: „...az *Osman* önmagában tömör, zárt egésznek alkot, olyan architektonikával, amelyben minden egy alaphelyzetből indul, hogy aztán két alapvető irányba ágazzék és végül valamennyi cselekményszál ismét a kiinduló szituációban találkozzék.”³⁹⁷

E megállapításokat, illetve a két mű kompozicionális megoldásaiban tapasztalható rokonságot illusztrálандó utaljunk most csupán a két mű meghatározó csatáinak leírására.

Klaniczay Tibor és Perjés Géza tüzetesen vizsgálta a palotai ütközet és a siklósi csata lefolyásának *Szigeti veszedelem*-béli leírásait, rámutatva azokra az eltérésekre, amelyek a történeti forrásnak tekinthető Istvánffy-mű³⁹⁸ és az eposz megfelelő strófái között mutatkoznak, s arra is, persze, hogy mindez egyfelől az eposz esztétikai hitelének okán, másfelől pedig a cselekményépítés, a kompozíció törvényeinek érvényesítése miatt történt.³⁹⁹

Még fontosabb ennél a *Szigeti veszedelem* X. énekében leírt ostromjelenet költői megszerkesztése, amely a már előzőekben lezajlott tíz ostrom után következő nagyszabású török roham visszaverését, s a magyar sereg, közöttük Zrínyi katonai nagyságát és hősiességét hivatott a barokk költői fantázia és szabályok együttes alkalmazása révén, bemutatni. De mint Klaniczay X. ének-elemzéséből tudjuk, az itt leírt csatajelenet megkomponálásakor a költőnek ügyelnie kellett, hogy az ellentétes oldalon harcoló, a mű korábbi énekeiben megismert főhősöket szerepeltesse ebben a

kulcsfontosságúvá emelt csatában (historikus leírása Istvánffyánál is megvan), ugyanakkor – a korábban indított epizódok cselekményszálainak továbbvitele érdekében – itt ne kerüljenek egymással szembe. Delimánnak pl. „... az utolsó énekben kell elhullania”, Deli Vid és Demirhám pedig később kell hogy megütközzenek egymással, s ugyanakkor karakterbeli tulajdonságaikon se essék csorba.⁴⁰⁰ Zrínyit, aki a csaták során csupán kritikus helyzetekben lép akcióba, ezúttal is csak a „végső percekben lépteti... fel”, hogy az ütközet kimenetelét hősiességével, bátorságával a magyarok javára fordítsa – bizonyítva ezzel már-már hőroszi voltát, aki ezúttal „Mint vízi óriás... gázol az vérben”,⁴⁰¹ s megjelenése láttán még a jeles vitéz hírében álló Demirhám is „röszket” „mint nyárfa levele”.

Gundulić számára a chocimi csata bemutatása a fő feladat, s ennek révén annak bizonyítása, hogy Oszmán majdani bukásának döntő oka az itt elszenvedett vereség. A kompozíció szempontjából funkciója nagyjából ugyanaz, mint a Zrínyiász X. énekében megismert és leírt csatáé. Ennélfogva igen fontos a költő számára az események „hiteles” és hatásos felidézése, de az is, hogy érzékeltesse a török sereg egykori erejét, s ezáltal fokozza a lengyelek győzelmének jelentőségét, s kiemelve Ulászló herceg hőroszi voltát.

A chocimi csata eseménytörténetét az eposz negyedik és tizenegyedik éneke tartalmazza. Gundulić sajátos, de az eposzi hagyományokat követő módot választott a harci cselekmények ábrázolására. Nem közvetlenül, hanem retrospekcióval, emlékezés, látomás formájában idézi fel a harci eseményeket, már azt követően, hogy Oszmán a csatavesztés után, Kazlar aga tanácsára békekötést kezdeményez a lengyelekkel. A csataképek víziói a követségbe küldött Ali pasa képzelete révén idéződnek fel, amikor átutazva a harcmezőn megjelenik lelki szeme előtt a császári sereg. A IV. ének így voltaképpen a seregszemle foglalata lesz, a költői cél pedig: bemutatni a török sereg nagyságát, szervezeti felépítését, katonák és vezérek birodalomszerte ismert hősiességét, félelmetes voltát, de a műegészbe illesztve azt is, hogy ez az elit sereg hogyan roppan össze a már említett okok (lázas, járvány) miatt a számszerűen kisebb, de morálisan mégis a török fölött álló lengyelekkel vívott ütközetben. A kép ismerős: a *Szigeti veszedelem* seregszemlét tartalmazó strófáit asszociálják bennünk Gundulić sorai. Félelmetes török sereg ez is, miként Zrínyinél a Szulimáné, mely Husszeint

nagyvezír, Ali aga, a ruméliai beglerbég, Jusuf Bosnyák, Szken-der pasa, Szokolovics boszniai pasa, Mahumet Karakas budai pasa és mások vezérletével vonul fel tízezerszámra, köztük törökök, arabok, albánok, bosnyákok, örmények, tatárok, kiknek vére „a Dnyeszter vizénél szélesebb és nagyobb folyamként ömlik” („...od krivi rijeke poli // od Nesterašire i više”) a lengyel szablyák csapásai nyomán.

Az összeomlás képei-jelenetei a tizenegyedik énekben elevened-nek meg a varsói királyi palota frissen elkészült, a chocimi csatát ábrázoló gobelinjei által, amelyek szemlélése közben Ali pasa lelki szemei előtt újra lezajlik a véres ütközet. „Barokk festőiséggel még a színeket is leírja itt Gundulić – írja Angyal Endre. – A hadi felvonulásból (a lengyelekéről van szó. LI.) valóságos divatrevü lesz: drága anyagok, ékkövek, prémekek, selymek, tollak gazdag sora. A következő gobelinen már megmozdul a kép, és vad, fergeteges tombolással dül a csata... A Seicento nagy festőinek félhomályos mozgalmassága, *chiaroscuró*-ja, dinamikus pátosza, gomolygó szenvedélyessége él ezekben a jelenetekben. Megkezdődik a harc, egymásnak szegődik a karcsú kopják erdeje. Csillognak a szablyák, záporoznak a nyilak, harsognak a trombiták, vágatnak a lovak. Ide-oda hullámszik a csata, kopják, pajzsok, szablyák, kések kavarognak. Zúgnak a hegyek és a síkság, elsötétül a nap.”⁴⁰² S mire Ali pasa látomása szertefoszlik, ott van a lengyel királyi palota valósága, élő jelképeként a keresztények győzelmének.

A chocimi csatának a húszénekes eposz cselekményében retrospekcióval történő felidézése több okból szükséges. A forgandó szerencse közismert és a barokk korban kedvelt motívumával indul műnek ui. már az első énekében megtudjuk, hogy a szultán a csatát elvesztette, birodalmában zavargás van, hadserege meggyengült. Az okok fölött töprengve jut arra az elhatározásra, hogy Keletre indul, s újjászervezett seregével megbünteti a lázadó janicsárokat. Bizalmasaival (Dilaver nagyvezír, a főhódza és a császári hárem-őr) tanácskozva dönt a lengyelekkel kötendő békéről, s arról, hogy méltó feleséget választ magának, s házasságával megszilárdítja a trónt. Az előbbi megoldását – mint már láttuk – Ali pasára bizza, a menyasszonykeresés feladatát pedig Kazlár agára. A békekötés megtörténik, Kazlár aga is megjön a szerb despoták leszármazottjával, a szép Sunčanicával, ám a tervek mégsem valósulnak

meg: mind a „gyaurokkal” való békekötés, mind a „gyaur lánnyal” kötött házasság ellenérzéseket vált ki a birodalomban, nő a lázadás veszedelme, és mert Oszmán ellenfeleit, az általa megbuktatott Musztafát tanácsadói javaslata ellenére nem végeztette ki, az börtönéből szabadulva az ellenzék élére áll, megbuktatja s kivégezteti Oszmánt. A cselekményben érvényre jutó, a barokkra jellemző szillogisztikus okfejtés értelmében mindennek előidézője az Oszmán számára kétszeresen is végzetes kimenetelű chocimi csata. Kézenfekvő, hogy Gundulić a huszadik ének végén művét azzal a reménnyel zárja, hogy Mohamed próféta híveinek chocimi veresége – Ulászló herceg és a lengyelek hősi helytállása folytán – a végső megsemmisülés biztos jele.

*

Fejtegetéseink végén szükségképpen felteendő a kérdés: vajon valóban ismerte-e Zrínyi a nála három évtizeddel idősebb, s az Adria-parti horvát nyelvterületen nagyrabecsült, itáliai kapcsolatokkal is rendelkező Gundulić műveit, miként azt Németh László feltételezte? Mindenekelőtt az *Osmant*? Úgy tűnik: a kérdés még jó ideig kérdés marad. Az *Osman* teljes szövege nyomtatásban csak nagyon későn, 1826-ban jelent meg Dubrovnikban,⁴⁰³ az viszont tény, hogy kéziratos formában már a kortársak is jól ismerték, sőt az első kritikai vélemények is egykorúak.⁴⁰⁴ Eljuthatott-e Zrínyihez valamely kéziratos változat? – kérdezhetjük tovább. Nem lehetetlen, hisz a 18. században pl. már részletes tanulmányt írtak róla, mi több: lefordították olaszra és Švelec szerint „a régi dubrovnikiak az *Osman* szerzőjét a világ legnagyobb költői közé sorolták”.⁴⁰⁵ A lehetséges recepció tényére a további kutatás során keressük a választ...

JEGYZETEK

1. THÚRY József, *A Zrínyiász*, ItK, 1894, 129–149.; 257–298.; 385–411.
2. PISZAREVICS Sándor, *A magyar és a horvát Zrínyiász*, Zágráb, 1901, 92. l.
3. SIMAI Ödön, *A Szigeti veszedelem első költői feldolgozása*, EPhK, 1903, 127–145.
4. MARGALITS Ede, *Karnarutics éneke és a Zrínyiász*, Századok, 1903., 537–544.
5. HAJNAL Márton, *Karnarutic és a Zrínyiász*, EPhK, 1905., 111–124.; 200–212.; 279–296.
6. SZEGEDY Rezső, *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben*, ItK, 1915, 291–299.; 406–430.
7. BAJZA József, *Zrínyi és Karnarutic*, ItK, 1937., 131–141.
8. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Második kiadás, Bp., 1964, 132–133. (A könyv első kiadása 1954-ben jelent meg.)
9. SZEGEDY Rezső, i. m., 406.
10. MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium I.*, Bp., 1900., 1.
11. *Egyetemes irodalomtörténet IV.*, Szerk.: HEINRICH Gusztáv, Bp., 1911., 684.
12. CSUKA Zoltán, *A jugoszláv népek irodalmának története*, Bp., 1963., 53–56. A horvát irodalom történetét áttekintő munkánkban hosszabb fejezetet szenteltünk a Marulić-életműnek. Vö. LÓKÖS István, *A horvát irodalom története*, Bp., 1996, 31–44.
13. *Jugoszláv költők antológiája*, Válogatta és az előszót írta VUJICSICS D. Sztoján, Bp., 1963, 140–142.; *A szerb-horvát irodalom kistükré a kezdetektől 1945-ig*, Bp., 1969, 115–120.
14. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 142. Varjas Béla könyvének megjelenése után magunk az alábbi tanulmányokban foglalkoztunk a Marulić-jelenséggel: *Egykorú panasz-énekek Mohácsról és Budavár veszéséről*, in Hitel, 1991, 3. sz., 34–37.; *A Judit és Holofernész-téma a horvát és a magyar reneszánsz epikában*, in Studia Litteraria (Debrecen), 1992, 19–45.; *A török veszély a 16–17. századi horvát epikában*, in Studia Agriensia XIV, Eger, 1993, 355–373.; *Magyar*

történelmi toposzok a 16–17. századi horvát költészetben, in *Studia Litteraria* (Debrecen), 1994, 53–61.

15. VARJAS Béla, i. m., 142.

16. Uo.

17. BOŽIČEVIĆ-NATALIS, Franjo, *Vita Marci Maruli a Francisco Natale conscripta*, in Farlati, Daniele, *Illyrici sacri*, Tomus tertius Ecclesia Spalatensis olim Salonitana, Velence, 1765, 433–435.

18. Vö. TOMASOVIĆ, Mirko, *Marko Marulić Marul*, Zagreb, 1989., 10.

19. Uo., 13.

20. Uo.

21. RAČKI, Franjo, *Oporuka Marka Marulića*, Starine (JAZU) Zagreb, 1892, 152–163.

22. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m. 8.; *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3., Napisali Marin FRANIČEVIĆ, Franjo ŠVELEC, Rafo BOGIŠIĆ, Zagreb, 1974, 30.

23. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 8.

24. Vö. pl. DIONISOTTI, Carlo, *Marco Marulo traduttore di Dante*, Miscellanea di scritti di bibliografia ed erudizione in memoria di Luigi Ferrari, Olschi Firenze, 1952, 232–242.; TOMASOVIĆ, Mirko, *Marulićeve veze s talijanskom kulturom*, in TOMASOVIĆ, Mirko, *Zapisi o Maruliću i drugi komparatistički prilozi*, Split, 1984, 69–81.; MAROEVIĆ, Tonko, *Dike ter hvaljenja*, Split, 1986, 11–18.

25. GLAVIČIĆ, Branimir, *O još jednom Marulićevo novootkrivenom tekstu*, Forum (Zagreb), God. XX, Knjiga XLI. br. 3., 1981., 329–337.

26. A középkori horvát irodalom modern szintézisét lásd *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 2, *Srednjovjekovna književnost*, Napisao Eduard HERCIGONJA, Zagreb, 1975, 484. p.

27. Vö. tanulmányunkat LÖKÖS István, *A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai*, in LÖKÖS István, *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*, Bp., 1984., 149–164.

28. „...iz... posvete *Juditi* te po stilskim značajkama njegovih hrvatskih stihova očividno je da je on bio upoznat s vlastitom književnom tradicijom, i to ne samo s nabožnom nego i svjetovnom poezijom, s kojima je uspostavio djelatan stvaralački odnos.” TOMASOVIĆ, Mirko, *Marko Marulić Marul*, id. kiad., 22.

29. *Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*, főszerk.: BENDA Kálmán, Bp., 1981., 242., TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 14–15.

30. NOVAK, Grga, *Split u Marulićevo doba*, in *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450–1950*, Uredili Josip BADALIĆ i Nikola MAJNARIĆ, Zagreb (JAZU), 1950, 36–38.

31. Vö. NOVAK, Grga, i. m., 39–45.

32. Uo., 45.
33. Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig, id. kiad., 327.
34. NOVAK, Grga, i. m., 46.
35. Uo., 47.
36. Uo.
37. Uo., 47–48.
38. Idézi NOVAK, Grga, i. m., 48.
39. NOVAK, Grga, i. m., 48–49.; Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig, id. kiad., 333.
40. „Otimanje stoke, zarobljivanje ljudi, pljačka i razaranje sela bijahu češći nego prije.” NOVAK, Grga, i. m., 49.
41. NOVAK, Grga, i. m., 49–52.
42. GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962., 71.
43. Uo.
44. Uo.
45. Uo., 71–72.
46. MARGALITS, Ede, *Horvát történelmi repertórium II.*, Bp., 1902., 500.
47. Uo., 501.
48. Uo., 502.
49. SANUDO, Marino, *Diarii*, Luglio 1496., Arkiv za povijestnicu jugoslovensku, Zagreb-Venecija.
50. GERÉZDI Rabán, i. m., 72–73.; MARGALITS Ede, i. m., 502.
51. GERÉZDI Rabán, i. m., 73.; MARGALITS Ede, i. m., 502.
52. NOVAK, Grga, i. m., 50.
53. GERÉZDI Rabán, i. m., 72.; NOVAK, Grga, i. m., 50.
54. Végrendeletében írja: „Sorori meae Risae, moniali s. Benedicti, lego horologium meum ex argento, quod ego olim dono acceperam a D. Petro Berislavo, bano quondam Croatiae, episcopo Vespreniensi...” RÁCKI, Franjo, i. m., 155.
55. NOVAK, Grga, i. m., 56. A levél szövegét közölte FARLATI, *Illyricum Sacrum*, Tomus III, Venetiis, Coleti, 1765., 433.
56. *Libar Marca Marula Splichianina Vchomse usdarsi Istoria Sfete udouice Iudit u versih haruacchi slosena: chacho ona ubi uoiuodu Olopherna Posridu uoische gnegoue: i oslobodi puch israelschi od ueliche pogibili*. Prodaiuse ubnecih umarcarii ustacu chidarsi libar sa signao. In Vinegia per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato ad instantia de maistro Marco libraro al signo del libro. Nel Anno del Signor MDXXI Adi XIII Agosto Linclito Antonio Grimano principe uiuente.
57. *Epistola Domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max. de Calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium*

Christianorum unionem et pacem. Impressa Romae per B. V. anno D. 1522. pridie Kalendas Maii.

58. Az alábbi művekre gondolunk: *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* [In fine] Impresit Venetiis presbiter Franciscus Lucensis... et Bernardinus de Vitalibus Venetus... Anno Domini MDVI Die X mensis Februarii.; *Evangelistarium*. Venetiis industria Francisci de Confortibus Lucensis sacerdotis integerrimi in aedibus Jacobi Ceuci, imp. Melchior Sessae, 1516. [In fine] Accedit Carmen ad Virginem Beatam Franciscii Petrarchae, ex tusco in latinam linguam a Marco Marulo versum.; *De humilitate et gloria Christi* Marci Maruli opus. Impressit Venetiis Bernardinus de Vitalibus Venetus, Anno Domini MDXIX, die XX Julii.; *De veteris instrumenti viris illustribus M. Maruli commentarium*. Ez utóbbi első, a kézirat előkerülése utáni facsimile kiadása 1979-ben jelent meg Šime JURISIĆ gondozásában és Rafo Bogišić előszavával Zágrábban, ezt követően készült bilingvis kiadása: MARULIĆ, *Starozavjetne ličnosti*, Priredio i preveo Branimir GLAVIČIĆ, Zagreb, 1984.

59. Vö., ŠIMUNDŽA, Drago, *Teološka misao Marka Marulića*, in, MARULIĆ, Marko, *Pouke za čestit život s primjerima*, Preveo i protumačio Branimir GLAVIČIĆ, Zagreb, 1986, XXIII.

60. ŠTEFANIĆ, Vjekoslav, *Još Marulićevih stihova*, in *Zbornik Marka Marulića 1450–1950...* id. kiad., 279–298.

61. Uo. 295.

62. „Njegova je domovina neposredno ugrožena od Turaka, pa mu kršćanska misao nije – kako mnogi njegovi interpreti misle! – samo ostatak tradicije nego najjasnija misaona antiteza islamu, antiteza idejama koje su bile jasno zapisane na barjacima tudjeg osvajača.” FILIPOVIĆ, Vladimir, *Filozofska misao Marka Marulića*, in, MARULIĆ, Marko, *Pouke za čestit život s primjerima*, id. kiad., XII.

63. „Evropsku slavu Marulić je stekao kao latinski pisac: ortodoxni kršćanin i moralist.” FRANIČEVIĆ, Marin, *Marko Marulić Pečenić i njegovi »Versi harvacki«* (Povodom 450-godišnjice prvoga poznatog izdanja *Judite*), Forum (Zagreb) 1971. br. 1–2, 21.

64. „Nije on slučajno za svoj veliki spjev (*Davidiadis*) izabrao mit o Davidu koji ubija Golijata. No iako i ovi slikoviti i dinamički heksametri svjedoče o nemaloj nadarenosti pjesnika, ipak je živi Marulić u *Juditi* i još nekim hrvatskim stihovima.” FRANIČEVIĆ, Marin, i. m., 22.

65. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 53.

66. NOVAKOVIĆ, Darko, *Genetički kontekst Marulićeve Institucije*, in MARULIĆ, Marko, *Institucija II*, Sabrana djela Marka Marulića, Knj. 5., Split, 1987, 9–31.

67. Arról beszél, hogy kövesse aki akarja, a világi bölcseket, Catót, Szokratészt, Püthagorászt, Platónt és másokat, ő maga a pátriárkák, az

egyházatyák és a próféták, továbbá Krisztus és az apostolok példái, s az Ó- és az Újszövetség textusának követésére törekszik. Vö., MARULIĆ, Marko, *Institucija I*, Sabrana djela Marka Marulića, knj. 4., Split, 1986, 58.

68. Vö., TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 53–54.

69. „Ac semper quidem illo mendacii genere abstinendum est, quod in detrimentum verti possit animarum, corporum, rerum.” MARULIĆ, Marko, *Pouka za čestit život s primjerima*, id. kiad., 225.

70. „...nullum tamen – ut arbitror – culpa vacuum”. MARULIĆ, Marko, *Pouka...*, id. kiad., 226.

71. „Interdum tamen simulare et dissimulare et mentiri necessarium, cum scilicet ita res cadet, ut, nisi mendacium perpetretur, aut gravius peccatum committendum erit aut maius bonum omittendum.” MARULIĆ, Marko, *Pouka...*, id. kiad., 256.

72. OVIDIUS, *Metamorphoses* IX. 711.

73. „Quis tamen JUDITH viduae sutelas dolosque et mera mendacia audet accusare, quibus patriam obsidione, Iudaeam omnem, hoc est, Dei populum servitutis periculo liberavit? Omnibus se ornamentis comit, et Dominus auget illi formae decorem orisque venustatem, ut trahere possit Leviathan hamo. Egressa ergo occurrit exploratoribus. Et »filia sum Hebraeorum – inquit – ideo ego fugi a facie eorum, quoniam futurum agnovi, quod dentur vobis in depraedationem.« Denique Holopherni se indicaturam pollicetur, quo aditu sine suorum perniciē capiat civitatem. Postremo cum ipso collocuta sermone, promissis, vultu fallit atque eundem, quem adoraverat, cuius se ancilla dixerat, captata occasione incautum interemit. Nemo illi dolos vitio vertit, factum omnes laudibus extulerunt. Summus ipse sacerdos Ioachim cum magno presbyterorum comitatu de Ierusalem Bethuliam venit, ut faciem eius videret, cuius famam admirabatur. Quid multa? Omnes uni foeminae gratias agere et eius virtute beneficioque salutem, quam iam desperaverant, se consecutos palam fateri, nihil laudis, nihil gloriae omittere, quod magno fortique animo dignum esset. Tot igitur bona illo figmento comparata sunt, quod sine illo mala secutura erant. Quis enim tot millibus Assyriorum, tantis armatorum copiis aperto Marte resistere valuisset? Et ecce, qui multas iam gentes urbesque uno impetu subiugaverant, unius mulieris fraude capti succubuerunt. Et cum id Dei voluntate auxilioque factum nemo neget, certe sic imponere impio non illicitum fuit.

Ac ne hoc simulandi fingendique genus veteribus tantum (ut multa) non ratione, sed indulgentia permissum fuisse putetur, videamus, an etiam novis et evangelica perfectione exultis hominibus licuerit aliquando simulasse.” MARULIĆ, Marko, *Pouka...*, id. kiad., 261–262.

74. A *Vulgatában* ez áll: „Cui etiam Dominus contulit splendorem: quoniam omnis ista compositio non ex libidine, sed ex virtute pendebat: et ideo Dominus hanc in illam pulchritudinem amplavit, ut incomparabile decore omnium oculis appareret.” *Judit*, 10, 4.

75. A *Leviátán* az Ószövetségben többször előforduló mitológiai alak, Zsolt. 89,10 és Hab 3,8 szerint „tengerben élő hétfejű sárkány”, Jób 40, 25–41,26 szerint krokodil. Bővebben lásd: HAAG, Herbert, *Bibliai Lexikon*, Bp., 1989, 1116–1117.

76. „Dicam – inquit – quod in Aegypto viderim. Graecus adolescens erat in coenobis, qui nulla continentia, nulla operis magnitudine flammam poterat carnis extinguere. Hunc periclitantem pater monasterii hac arte servavit: Imperat cuidam viro gravi, ut iurgiis atque convitiis insectaretur hominem. Qui post irrogatam iniuriam primus venit ad querimoniam. Vocati testes pro eo loquebantur, qui contumeliam fecerat. Flere ille coepit contra mendacium, nullus alius credere verae veritati. Solus pater defensionem suam callide studuit opponere, ne abundantiori tristitia absorberetur frater. Quid multa? Ita annus ductus, quo expleto interrogatus adolescens super cogitationibus pristinis, an adhuc aliquid molestiae sustineret. »Pape inquit – vivere mihi non licet, et fornicari libet?« Num, quaeso, consultius meliusve fecisset abbas nihil tale confingere et discipulo in aeternae mortis discrimen ruenti non subvenire, cum praesertim nullo alio remedio ab imminente perniciē eximi potuerit?” MARULIĆ, Marko, *Pouka...*, id. kiad., 264.

77. Vö., TOMASOVIĆ, Mirko, i. m. 65.; Dr. LEKIĆ, Bono VI, *Život i djelo Marka Marulića*, Dobri pastir, god. XXIV, sv. I–IV, Sarajevo, 1974, 160.

78. „Fidei propugnator acerrimus, princeps suae aetatis Philosophus, poeta gravis et ingeniosus, sacrarum litterarum scientia nemini secundus.” Idézi KASANDRIĆ, Petar, *Marko Marulić. Život i djela*, in MARULIĆ, Marko, *Judita*, Matica hrvatska, Zagreb, 1901, XI.

79. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 66.

80. Uo., 67.

81. Uo.

82. „Divi Hieronymi *De viris illustribus* librum nuper evolventi mihi venit in mentem illius ea in re studium pro viribus emulari velle, ut, sicut ipse de iis, qui sub Evangelio erant, texuit historiam, ita et ego eorum, qui in Veteris Legis voluminibus continentur, gesta brevi succinctaque narratione subnecterem, utile ratus legentibus fore, si in his quoque proponantur tum vitia quæ cauere oporteat, tum virtutes quas deceat imitari.” *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium M. Maruli*, Zagreb, 1984., 14.

83. Uo., 148.

84. Uo., 150.
85. Uo., 148.
86. Uo.
87. Uo., 150.
88. Uo., 152.
89. Uo., 148.
90. Az idézet: VERGILIUS, *Aeneis* I, 216, a teljes Marulić-szöveg in *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium*, id. kiad., 150.
91. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 57.
92. Uo.
93. Uo. 55.
94. A Gerson szerzőségével kapcsolatos véleményekről és vitákról lásd: *Dictionnaire de théologie catholique...*, VI, Paris, 1920, 1327.
95. Idézi TOMASOVIĆ, Mirko, i. m. 40.
96. SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, I., Bp., 1987, 566.
97. MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 268–269.; Gersonról lásd még: *Dictionnaire de théologie catholique...* id. kiad., 1313–1330.
98. MEZEY László, *Die Devotio Moderna der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*, in *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1970, 37–51.
99. GLAVIČIĆ, Branimir, *O još jednom Marulićevu novootkrivenom tekstu*, i. h., 334.
100. Uo., 337.
101. Uo.
102. Uo.
103. Uo.
104. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m. 30. és 189–190. Tomasović maga – ismereteink szerint – tüzetesebb fejtegetést tartalmazó munkát e tárgyról eddig nem tett közzé, megállapításait idézett monográfiájában közölte. Šanjek szövege tudomásunk szerint nem jelent meg.
105. RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezéstörténete. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Bp., 1986, 683–690.
106. SZENTIVÁNYI Róbert, *A Szentírástudomány tankönyve II. könyv. Szentírási irodalomtörténet és értelmezéstan*, 3. kiad., Szeged, 1936, 221.
107. Idézi SZENTIVÁNYI Róbert, i. m. 222.
108. Uo.
109. RÓZSA Huba, i. m. 686.
110. SZENTIVÁNYI Róbert, i. m. 29.
111. Uo.
112. Uo., 29–30.

113. Uo., 31.
114. Uo., 30.; VANYÓ László, *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Bp., 1980., 779.
115. Idézi SZENTIVÁNYI Róbert, i. m., 30.
116. SZENTIVÁNYI Róbert, i. m., 27.; HAAG, Herbert, *Bibliai Lexikon*, Bp., 1989, 256., 1509.
117. A kérdés tömör összefoglalását adja DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 20.; vö. még, SZENTIVÁNYI Róbert, i. m. 1944–1946.
118. SCHLAUCH, Margaret, *English Medieval Literature and Its Social Foundations*, Warszawa, 1967., 88.; B. GREENFIELD, Stanley, *A Critical History of Old English Literature*, New York, 1968, 161–167.; DAICHES, David, *A Critical History of English Literature*, Vol. I. London, 1969², 19.; *Die Weltliteratur. Biografisches, literarhistorisches und bibliographisches Lexikon in Übersichten und Stichwörtern*, hrsg. von E. FRAUWALLNER, H. GIEBISCH und E. HEINZEL, 1. Band, Verlag Brüder Hollinek, Wien, 1951, 437.
119. *Lexikon für Theologie und Kirche...*, hrsg. von J. HÖFER und K. RAHNER, Innsbruck, V, Verlag Herder Freiburg, 1960, 1177.; HENSCHEL, E., *Zur älteren Judith*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 73 (1952), 304–305., és 75 (1954), 414–420.; STAMMLER, W., *Die staufische Judith-Ballade*, Zeitschrift für deutsche Philologie, 70 (1948–49), 32. s. kk.; SCHRÖDER, E., *Zur jüngeren Judith*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutscher Literatur 66 (1929), 73. skk.; de BOOR, H., *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Band 1., München, 1973³, 164, 173.
120. *Lexikon für Theologie und Kirche...*, id. kiad., 1177.
121. *Kindlers Literatur Lexikon im dtv*, Band 12, München, 1974, 5054–5055.
122. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 141.
123. *Lexikon für Theologie und Kirche...*, VIII. Freiburg, 1963., 378–379.
124. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 141.
125. VARJAS Béla, i. m. 142.; KRZYŻANOWSKI, Julian, *Romans polski wieku XVI.*, Warszawa, 1962., 24., 179.
126. VARJAS Béla, i. m., 142.
127. Uo.
128. Uo.
129. BOŽIČEVIĆ-NATALIS, Franjo, i. m., 435.
130. „Na sreću Marulić nije bio ni bez ukusa ni bez mašte, pa njegova *Judita* nije... izišen ni kao konvencionalna nabožna legenda ni kao mehanička imitacija starih, premda svega toga ima u spjevu.” KOMBOL,

Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, 2. izdanje, Zagreb, 1961, 90.

131. „Judita« je svakako najbolje i najznačajnije Marulićevo djelo...” FRANIČEVIĆ, Marin, *Marko Marulić i naša književna historija*, in FRANIČEVIĆ, Marin, *Pisci i problemi*, Zagreb, 1948., 42.

132. Az eposz első strófáját idézve írja, annak verstani sajátosságára utalva, s arra, hogy némi korai kezdemény után Marulićnál jelenik meg először igazi szépségében a kétszer rímelő tizenkettős sorfajta. „Ovi dvostruko rimovani dvanaesterci... označavaju jedan od najvažnijih datuma u hrvatskoj književnoj historiji.” FRANIČEVIĆ, Marin, *Književnost jučer i danas*, Zagreb, 1959, 37.

133. Marulić „...bio je pjesnik i ostavio djelo koje još i danas zvuči svježije i uzbudljivo svima...” *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 3. *Od renesanse do prosvjetiteljstva*, Napisali Marin FRANIČEVIĆ, Franjo ŠVELEC, Rafo BOGIŠIĆ, Zagreb, 1974, 28.

134. „...Judita je kruna Marulićevih pjesničkih napora u hrvatskom jeziku... Taj ep sadrži... individualne pjesničke vrijednosti te imanentne epske i naratološke vrline” TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 129–130.

135. ŠREPEL, Milivoj, *O Maruliću*, RAD (JAZU), Zagreb, 1901, 154–220.; SKOK, Petar, *O stilu Marulićeve Judite*, in *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića, 1450–1950*. id. kiad., 176–179.

136. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 130–131. Marulić könyvtárában két példányban is megvolt Valla *Elegantiarum Latinae linguae libri sex* című munkája. Vö., RAČKI, Franjo, i. m., 159.

137. SKOK, Petar, i. m., 175.

138. SKOK, Petar, i. m., 176–177. Itt jegyezzük meg, hogy Skok vonatkozó vizsgálódási eredményeit a továbbiakban külön hivatkozások nélkül építjük be szövegünkbe a bibliai textus és a Marulić-mű viszonyát illetően.

139. „Ad hos omnes misit nuntios Nabuchodonosor rex Assyriorum, qui omnes uno animo contradixerunt, et remiserunt eos vacuos, et sine honore abjecerunt.” *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, Tomus primus, Venetiis, 1758, 296. „Ezek mindegyikéhez követeket küldött Nabukodonozor, az asszírok királya. De mindannyian egyhangúlag megtagadták az engedelmességet, a követeket pedig üresen küldték vissza, és tiszteletadás nélkül utasították el,” *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*. KÁLDI György SJ. 2. köt. 282–283.

140. *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, id. kiad., 296.

141. *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, id. kiad., 283.

142. *Biblia Sacra*, uo.

143. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 283.

144. *Biblia Sacra*, id. kiad., 298.

145. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 289.

146. *Biblia Sacra*, id. kiad., 299.
147. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 294.
148. *Biblia Sacra*, id. kiad., 299.
149. Uo., 302.
150. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 307.
151. *Biblia Sacra*, id. kiad., 307.
152. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 307.
153. SKOK, Petar, i. m., 179.
154. *Biblia Sacra*, id. kiad., 304.
155. *Ószövetségi Szentírás*, id. kiad., 316.
156. ŠREPEL, Milivoj, i. m., 154-220.; PAVLIČIĆ, Pavao, *Judita i. Osman kao tipovi epa*, Umjetnost riječi (Zagreb) 1976, 445-459.; TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 134-138.
157. TOMASOVIĆ, Mirko, i. m., 74.
158. *Dantes vita nova*, Kritischer Text unter Benützung von 35 bekannter Handschriften von Friedrich BECK, München, 1896, 75-79. magyarul: *Dante összes művei*, Bp., 1962, 36-44.
159. Dike ter hvaljen'ja presvetoj Juditi, // smina nje stvore[n] ja hoću govoriti (Libro parvo 1-2), azaz: Hála s dicsőség a legszentebb Juditnak, / / kinek bátor tettét zengik most e szavak.
160. „Tuj historiju čtući, ulize mi u pamet da ju stumači[m] naši[m] jaziko[m], neka ju budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke.” A szövegész a „Počtovanomu... Balistriliću” kezdetű ajánlásból való.
161. Ismeretes: Dante Vergiliust és az ókor számos más kiválóságát – mert Krisztus eljövetele előtt születtek, s így a keresztségben nem részesültek – a *lebegők* közé, a Pokol tornácára helyezi. Vö., DANTE, *A Pokol*, II., 52. IV, 52-151.
162. PAVLIČIĆ, Pavao, i. m., 456.
163. FALUS Róbert, *Az antik világ irodalmai*, Bp., 1976, 513.
164. PAVLIČIĆ, Pavao, i. m. 437.
165. FRANIČEVIĆ, Marin, *Hrvatska renesansna poezija izmedju petrarkizma i domaće tradicije*, (Forum/Zagreb), 1975, br., 1-2., 19.
166. Uo.
167. A parafrázis szövege:

Ti Bože svemogi, ti znaš sve zlo moje,
 prosti mi grih mnogi milosarje tvoje.
 Pokrip dušu slabu i nejaku sasvim,
 tere ti da slavu, njeje moljenja prim.
 Dopust mi takovu milost, mene mileć,
 razbojnik kakovu prija na križ viseć,

Ali grišnica kâ noge tve suzami
umiv, celov jim dâ, utiruć kosami.

- Idézi FRANIČEVIĆ, Marin, i. m., 20.
168. FRANIČEVIĆ, Marin, i. m., 20–21.
169. ČALE, Frano, *Posljednja pjesma Petrarkina Kanconijera i njezini odjeci u Hrvata*, Kolo (Zagreb), 1970, br. 11., 1306.
170. CARDUCCI, G.–FERRARI, S., *Le Rime di Francesco Petrarca*, Firenze, 1920, 511.
171. TONELLI, Luigi, *Petrarca*, Milano, 1930., 223.
172. DE SANCTIS, Francesco, *Saggio critico sul Petrarca*, Torino, 1952, 231.
173. ČALE, Frano, i. m., 1305.; uő, *La canzone conclusiva delle »Rime sparse« e la sua secolare fortuna nella letteratura croata*, in *I Petrarca ad Arquà*, Padova, 1971, 53. és 79.
174. ČALE, Frano, i. m., 1306.
175. KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, in KLANICZAY, Tibor, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 207.
176. A reneszánsz kori imitatio-felfogásról lásd: BÁN Imre, *Az imitatio, mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, FK 1975, 374–386.; uő. *Néhány gondolat az imitatio elméletéről*, in *Jausz Béla-émlékkönyv*, 1976, 79–94.
177. TORBARINA, Josip, *Dante u hrvatskoj renesansnoj književnosti*, Forum (Zagreb), 1982., br. 1–3, 242–244.
178. SLAMNIG, Ivan, *Prvi stari pisci hrvatski*, Forum (Zagreb), 1969, br. 12. 1026.
179. SKOK, Petar, i. m., 168.
180. Uo., 186.
181. SLAMNIG, Ivan, i. m., 1026.
182. SKOK, Petar, i. m., 168.
183. Uo.
184. „...u svakom nalazimo po dva glavna akcenta...” SKOK, Petar, i. m., 168.
185. FRANIČEVIĆ, Marin, *Sličnosti i raznolikosti Marulićeve »Judite« i »Davidijade«*, Forum (Zagreb), 1976, br. 12., 856. A horvát nyelv négyféle hangsúlyáról: brzi (kratkosilazni) ŧ, 2. silazni (dugosilazni) á, 3. spori (kratkoulazni) á, 4. ulazni (dugoulazni) á lásd: BRABEC, Ivan–HRASTE, Mate–ŽIVKOVIĆ, Sreten, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb, 1961, 19.
186. FRANIČEVIĆ, Marin, i. m., 856.
187. „Marulićev je dvanaesterac... najsložniji stih kojim se ikada pisalo

na ovom našem jeziku." FRANIČEVIĆ, Marin, *O akcentima, versifikaciji i lekciji Marulićevih stihova*, Forum (Zagreb), 1972, br. 6., 1011.

188. SLAMNIG, Ivan, i. m. 1026.

189. Uo.

190. *Povijest hrvatske književnosti...* Knj. 3., id. kiad., 49. és *Povijest hrvatske književnosti...* Knj. 2., *Srednjovjekovna književnost*, id. kiad., 175–176.

191. *Povijest hrvatske književnosti...* Knj. 3., id. kiad. 49.

192. Uo. 48–49.

193. Spalatói Marko Marulić könyve, amelyben Juditnak, a szent özvegynek története található horvát versekbe szedve, hogyan öli meg Holofernészt, a hadvezért tulajdon hadserege kellős közepén, és szabadítja meg az izraeli népet a nagy pusztulástól.

194. Tada se nahaja Judit u gradu tom,
kano svih nadhaja lipostju, dobrotom,
ka živit životom odluči pre čisto,
poče imit od kom udovičtva misto.

Mnozi ju zaisto vlastele prosiše,
ona bogu listo služiti želiše.
Skrovišće imiše gori pod slimena,
gdi boga zoviše s rabom zatvorena.

Hotin'ja putena usteza posteći,
strunami pletena vričišća noseći,
tege li ležeći da ni telu pokoj,
almuštva čineći skupščini uboškoj.

Živine velik broj muž bo nje ostavi
i blago mnogo njoj kad se s njom rastavi;
da ona ne stavi u tom sarce svoje,
ner ko ljube pravi, vikomnje kono je.

Sva moć riči moje izreći ne umi t'
pobožje koko je, cić koga gradi svit,
prem ako mladih lit biše i lipa stvora,
da od kriposti cvit – hći biše Merara,

ki zide od stara roda Simeona,
brata Isakara tere Zabulona.

Muža imi ona ki se zva Manases,
obslužec zakona ki jim da Mojses.
(Libro treto 253–276.)

195. „Pridaj mu sliposti, neka ga zadiju
mrižom me liposti i zamkom očiju.”
(Libro četvarto 47–48.)

196. „sarce da s' utvardi”
(Libro četvarto 53.)

197. „.....skoro desna ovaj
i sasvim ogardi, kripost joj ti podaj”
(Libro četvarto 55–56.)

198. „Vazda s' milostiv bil i tiših molitav
vazda si uslišil: ti sada uslišav
rabu tvoju, postav rič u ustih mojih,
u sarcu razum prav, moć u rukah ovih.”
(Libro četvarto 64–67.)

199. „Raba ću tva pojti jošće molit njega
da pravi dan dojti kad će raspa sega.”
(Libro četvarto 278–279.)

200. Vö., BÁN Imre, 176. sz. jegyzet.

201. „gdi su rajski dvori, Kerubin, Serafin,
gdi su svetih zbori, gdi Bog i božji sin,
gdi je svitlost prez tmin, radost prez pečali,
gdi ni konac ni fin dobru nje ni hvali.”
(Libro šesto 233–236.)

202. Vö. VUJICSICS D. Sztoján, *Egy szerb guszlár a XVI. századi Magyarországon*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, Újvidék, 1971., 5–6. sz. 135–139.

203. Uo. 138.

204. THURY József, *Szilágyi és Hajmási históriája*, ItK, 1893, 293–306.; SZEGEDY Rezső, *Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben*, Ethnographia, 1911, 41–47.; SZEGEDY Rezső, *A Szilágyi És Hajmási monda délszláv rokonai*, ItK, 1915, 26–39.; PÁVEL Ágoston,

A Bankó leányáról szóló széphistória délszláv forrásai, EPhK., 1913, 104–112.; BAJZA József, „Bankó leánya”-nak nyugat-magyarországi horvát változata, It., 1934, 9–20.; BAJZA József, Még egyszer „Bankó leánya”, It., 1936, 82–85.; HADROVICS László, Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok, Bp., 1944, 12–14.; BORI Imre, Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról, Újvidék, 1987, 40–56.

205. A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964., 389.

206. A Marulic-filológia egyik soron lévő feladata annak tisztázása, hogy a Davidias megírásával egy időben vagy azt követően csiszolt-e a költő a Judit szövegén, kivált akkor, amikor a kinyomtatásra lehetősége nyílt.

207. TOMASOVIĆ, Mirko, Dimenzije i književne značenje Marulićeve „Davidijade”, in MARULIĆ, Marko, Davidijada, Split, 1984, 8.

208. Uo., 9.

209. HORVÁTH János, A reformáció jegyében, Bp., 1957², 187.

210. TÉGLÁSY Imre, Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria liberationis... Francisci Perenii”, ItK. 1984, 458–459.

211. Téglásy Imre idézi a szóban forgó szöveget: „Nec attinet hic de Starino, piaae memoriae, magno sane nostri seculi Theologo dicere, quum ipse non alibi quam Patavij in Italia mercaturam studiorum sit consecratus, in medio quidem Papismo, sed facile scriptis Lutheri et pio aliorum zelo, in aeternum errore seposito”. M. SKARICAEUS, Vita Stephani Szegedini, in St. SZEGEDINI, Theologiae Sinceare loci communes, Basileae, 1588. β². A szöveg magyar fordítását is Téglásytól idézzük: „Nem kell itt az áldott emlékü Sztáraiáról, korszakunknak valóban nagy teológusáról szólnom, mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Páduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében könnyen és örökre elvetette a tévelygést.” TÉGLÁSY Imre, i. m., 463.

212. NAGY Sándor, Sztárai Mihály élete, EPhK. 1883, 789.

213. HYSTORIA ELIBERATIONIS MAGNIFICIJ DOMINI FRANCISCI PERENNIJ FILII MAGNIFICI DOMINI PETRI PERENNIJ, PRIMATIS HUNGARIAE, ATQUE PERPETUJ COMITIS ABAU- UARIENSIS, PER MICHAelem STARINUM HUNGARUM CON- SCRIPTA, in TÉGLÁSY Imre, i. m., 463–470. A mű magyarra fordított szövegét kiadta, uő., in SZTÁRAI Mihály, História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála, Bp., 1985, 27–50.

214. TÉGLÁSY Imre, Iskariót, in SZTÁRAI Mihály, História Perényi Ferenc kiszabadulásáról..., id. kiad., 18.

215. Uo. 30.

216. TÉGLÁSY IMRE, i. m., 13–14.; GERGELY Jenő, A pápaság története, Bp., 1982, 213–214.

217. TÉGLÁSY Imre, *Iskariót*, i. h., 18.

218. Vö., *A magyar irodalom története 1600-ig*, id. kiad., 348.; NAGY Sándor, i. m., 792–794.; KATHONA Géza, *A délszláv nyelv szerepe a 16. sz. törökmissziói váradalmaiban*, Theologiai Szemle, 1959, 423–425.; uő, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974, 48–51.

219. HORVÁTH János, i. m., 62.

220. „Longum esset enarrare... quos conflictus cum sacrificulis Papae hoc septennio in annunciando Dei verbo habuerimus. Hoc tamen satis est scripsisse, quod eos ubique vicimus, et tanquam lupos ab ovili Christi procul fugavimus, atque alios trans Titium flumen, alios vero trans Savum flumen ire coëgimus, ultra Sauromatas videlicet, et ultra glaciale Caucasum, ut canit ille. Hoc anno in feriis Pentecostes, tempore Synodi circa Valpo et Valcovar, duobus preliis eos superavimus, atque nonnullos per timorem sub capisterio, tribus mulieribus desuper sedentibus, latere coëgimus, unde iam Sclavis natum est proverbium: Pop ge pod Coritom, pod Troyam senom.” BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI, *Egyház-történelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, V. Bp., 1912, 544.

221. TOLDY Ferenc, *Színköltészetünk zsengei*, in T.F., *Irodalmi arcképek*, Bp., 1985., 175.; NAGY Sándor, i. m., 794.

222. MIRKOVIĆ, Mijo, *Matija Vlačić Ilirik*, Zagreb, 1960., 436.

223. KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, id. kiad., 46–47.

224. Idézi KATHONA Géza, nyilvánvalóan saját fordításában: i. m. 48. Az idézet eredetije: „Quum mihi deinde cum Michaële Sztáray, parochio Lascoviensi, insigni laborum meorum adiutore, in colloquio cum eodem instituto, de doctrina convenisset, accedente ad hos magna hominum multitudo, doctrina evangelii in universa inferiori Ungaria, ad utramque usque Moesiam propagata est.” BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI, i. m., 188–189.

225. MIRKOVIĆ, Mijo, i. m. 32., 138–139.

226. Uo. 138.

227. KATHONA Géza, i. m., 51.

228. Uo.

229. A magyar feldolgozások éppúgy erre vallanak, miként pl. a lengyel irodalom példái. A magyar históriás énekköltészet vonatkozó anyaga közismert, párhuzamként néhány lengyel példára utalunk: *Historya o dwu starcach kłórzy pożadali Zuzanny* (A két vénrúl való história, akik megkívánták Zsuzsannát); *Tobiasz patryarcha* (Tóbiás pátriárka); KOCHANOWSKI, Jan, *Zuzana*; *Historya o Heliaszu proroku* (Éliás prófétáról való história); KRZYSZTOFORSKI, Mikołaj, *Niniwe Miasto* (Ninive városa) stb. Ezekről újabban: KRZYŻANOWSKI, Julian, i. m. 24.

230. Minderről bővebben l. KATHONA Géza, i. m., 45–46.

231. Uo.
232. *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., 1973, 510.
233. A latin szöveg forrása: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, id. kiad., 299.; a magyar fordítás: *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, id. kiad., 294.
234. *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, id. kiad., 294.
235. *Biblia das ist gantze Heilige Schrifft Deutsch*. Mart. Luth. Wittenber, Begnadet mit kurfürstlicher zu Sachen freiheit, Gedruckt durch Hans Lufft, MDXXXIII. Judit 7,2.
236. HORVÁTH János, i. m., 68.
237. *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, id. kiad., 301.
238. *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, i. kiad., 302.
239. *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, id. kiad., 513.
240. Uo., 520.
241. *Szent Biblia... Visolban...*, MDXC, 494. A *Septuaginta* szövege: Kai elabe szandalia eisz tusz podasz autész, kai periethto tusz khlidónasz kai ta pszellia, kai tusz daktülíosz, kai ta enópia, kai panta ton koszmon autész: kai ekkalópiszato szphodra eisz apatászin ophthalmón andrón hoszoi an idiószin autén.
242. Vö., HAAG, Herbert, *Bibliai Lexikon*, id. kiad., 1488–1489.
243. Uo.
244. *Biblia das ist gantze Heilige Schrifft Deutsch...*, id. kiad., Judit 10,4.
245. A 9,2 sorai pl. („Uram, atyámnak, Simeonnak Istene, akinek kardot adtál kezébe, hogy álljon bosszút az idegeneken, akik fölfedték egy szűznek az ágyékát, hogy bemocskolják, lemeztelenítették ágyékát, hogy szegyenbe hozzák, és meggyalázzák méhét, hogy megalázzák...”)
- Sztárainál így szólalnak meg:

Úristen, atyámnak Simeonnak Istene,
 Ki adtál ő néki fegyvert ellenségére,
 Az paráznaságnak megfizetésére,
 És megbüntetésére.

Kik az ő szép hűgát, az Dína szép szűz leánt
 El-béragadták volt, szeplővel illették volt...

246. *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, id. kiad., 509.
247. ŠVELEC, Franjo, *Iz naše književne prošlosti*, Split, 1990, 36–37.
248. ŠVELEC, Franjo, *Povijesni pregled književnosti Zadra pod mletačkom upravom 1409–1797*, Posebni otisak iz „Prošlosti Zadra” III, Zadar pod mletačkom upravom, Zadar, 1987, 305–352.

249. Uo., 312.
250. ŠVELEC, Franjo, *Iz naše književne prošlosti*, id. kiad., 35., 39.; ZORANIĆ, Petar, *Planine*, Za tisak priredili i uvodne rasprave napisali Franjo ŠVELEC i Josip VONČINA, Stari pisci hrvatski, knj., 41., Zagreb, (JAZU), 1988, 183–185.
251. TOMASOVIĆ, MIRKO, i. m., 107.
252. FANCEV, Franjo, *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi*. Nastavni Vjesnik, Knj., XLIII, sv., 1., 2., Zagreb, 1935, 19.
253. BAJZA József, *Egykorú horvát vers a mohácsi vészről*, EPhK, 1936, 200.
254. Bajza értékes utalásokat tett a vers és a népköltés viszonyáról, vö., BAJZA József, i. m., 201.
255. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 3. id. kiad. 111–112.
256. BAJZA József, i. m. 202.
257. VETRANIĆ ČAVČIĆ, Mavro, *Tužba grada Budima*, in *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*. Skupili Dr. V. JAGIĆ i Dr. I. A. KAZNAČIĆ, I. dio, Stari pisci hrvatski III, Zagreb, 1871, 55.
258. Uo., 56.
259. Ez nyilvánvaló célzás a budai polgárság egy részének akciójára, amikor a várat ostromló Roggendorff seregét 1541. június 13-án megpróbálták a várba engedni. Vö., *Magyarország történeti kronológiája II*. Főszerk. BENDA Kálmán, Bp., 1982, 373.
260. BAJZA József, i. m., 202.
261. VETRANIĆ ČAVČIĆ, Mavro, i. m., 64.
262. Rad JAZU, Zagreb, 1902, 81–173.
263. MARGALITS Ede, *Karnarutić éneke és a magyar Zrínyiász*, Századok (XXXVII) 1903, 537.
264. Kiadta Olga ŠOJAT: Forum (Zagreb), God. XII. Knj. XXVI., br. 7–8., 1973., 184–196.
265. THURY József, *A Zrínyiász*, ItK, 1894, 129–149., 257–298., 385–411.; MARGALITS EDE, i. m., 537–544.; HAJNAL Márton, *Karnarutić és a Zrínyiász*, EPhK, 1905, 11–124., 200–212., 279–296.; SZEGEDY Rezső, *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben*, ItK, 1915, 291–299., 406–430.; BAJZA József, *Zrínyi és Karnarutić*, ItK, 1937, 131–141.
266. *Zrínyi énekek*, ford. KISS Károly, Bp., 1956, 19–55.
267. BAJZA József, i. m., 131–141. A továbbiakban az életrajzi adatokat innen vesszük, külön hivatkozás nélkül.
268. MARGALITS Ede, i. m., 544.
269. ŠREPEL, Milivoj, i. m., 92.
270. VODNIK, Branko, i. m., 189.

271. Uo.
272. LOZOVINA, Vinko, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti. Povijesni pregled regionalne književnosti u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri (800–1890)*, Zagreb, 1936, 100.
273. Uo.
274. BAJZA József, i. m., 139.
275. Vö., KOLUMBIĆ, Nikica, *Sigetska epopeja od manirizma do kasnog baroka*, in *Zbornik o sigetskoj epopeji*, Odgovorni urednik Nikica KOLUMBIĆ, Zadar, 1986, 101–104.
276. Csak legfontosabb dolgozataira hivatkozunk: ŠVELEC, Franjo, *Povijesni pregled književnosti Zadra pod mletačkom upravom 1409–1797*, id. kiad., 337–352.; Uő., *Iz naše književne prošlosti*, id. kiad., 35–48.; 141–146.; 179–188.
277. A horvát petrarkista költészetről l. tanulmányunkat: *A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai*, i. h., 149–164.
278. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 127.
279. PERIČIĆ, Eduard, *Izujestaj španjolskog poslanika de Chantona o padu Sigeta*, in *Zbornik o sigetskoj epopeji*, id. kiad., 189–198.
280. KLANICZAY Tibor, i. m., 127.
281. Uo., 127–128.; *De Sigetho Hungariae prosuguaculo*, Zrínyi-album (facsimile kiad.) SZABÓ András tanulmányával, Bp. 1987.
282. RATKOVIĆ, Milan, *Ferenac Črnko i njegov opis podsjedanja i pada Sigeta*, in ČRNKO, Ferenac, i. m., 27.
283. Kiadta KIDRIĆ, France, *Oblega Sigeta v sobodnem hrvaškem opisu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, VIII., 1912, 42–97.; majd: IVŠIĆ, Stjepan, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskoga opisa iz g. 1566. ili 1567*, Starine, 36, 1918, 390–429.
284. KIDRIĆ, France, i. m., 43.; RATKOVIĆ, Milan, i. m., 28.
285. RATKOVIĆ, Milan, i. m., 27.
286. ČRNKO, Ferenac, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta*, Zagreb, 1971, 7.
287. Uo., 8–11.
288. Uo., 19.
289. Uo.
290. Uo., 20–21.
291. Uo., 3.
292. Vö., a 162. és 163. sz. jegyzeteket.
293. LOZOVINA, Vinko, i. m., 100.
294. ČRNKO, Ferenac, *Podsjeđanje i osvajanje Sigeta*, id. kiad., 17.
295. Uo., 16.
296. Uo.
297. Uo.
298. Uo.

299. Uo., 19–21.
 300. ŠREPEL, Milivoj, lásd 246. számú jegyzetet és KOMBOL, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, id. kiad. 169–170.
 301. Uo., 170.
 302. Vö., a magyar Zrínyiász alapeszméjének forrásairól: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, id. kiad., 97.
 303. ŠREPEL, Milivoj, i. m., 91.; KOLUMBIĆ, Nikica, i. m., 103.
 304. ČRNKO, Ferenac, i. m., 18.
 305. Uo.
 306. Uo.
 307. Uo.
 308. Uo., 18–19.
 309. Uo., 19.
 310. Uo.
 311. Uo.
 312. Uo.
 313. Uo.
 314. Uo.
 315. Uo.
 316. Uo., 19–20.
 317. Kivonatos szövegét fentebb idéztük, vö., a 274. sz. jegyzetet.
 318. A beszéd szövegét ČRNKO, Ferenac, i. m., 20–21., a szöveget nem közöljük, mert azt Karnarutić teljesen mellőzi.
 319. Uo.
 320. Vö., az *Aeneis* 8. énekének 646–651. sorait:

Tarquiniust, kit elűztek, meg Porsenna kívánja
 Visszahozatni amott, iszonyú hada győtri a várost;
 Ám szabad életükért vasa röppen az aeneadáknak.
 Az meg mintha dühöngene, mintha nagyon fenyegetne,
 Hogy Cocles hidukat feltépte merészen előttük
 S Cloelia átúszott, láncát leszakítva a vízen.

(Lakatos István ford.)

Az utalás Horatius Cocles Porsennával szembeni hőstettére vonatkozik, a Tiberis hídját védelmezte Porsenna ellen.

321. Lásd a 359. és 260. sz. jegyzetet.
 322. ŠVELEC, Franjo, *Iz naše književne prošlosti*, id. kiad., 42.
 323. SZEGEDY Rezső, i. m., 406.
 324. ISTVÁNFFY Miklós, *A magyarok történetéből*, Bp., 1962, 320.
 325. HAJNAL Márton, Karnarutić és a Zrínyiász, i. h., 114.
 326. „...maga is útnak indult. Beteg aggastyán volt. Régóta bántotta a

köszvény, ájulási rohamok lepték meg, s nemegyszer várták halálát. Mikor mégis elindult a szent háborúra, mindenki meg volt győződve, hogy fővárosát nem látja többé viszont. Kocsin utazott, de állapotát a légváltás kissé megjavította, s Zimonyba lóháton vonulhatott be." *A magyar nemzet története*, Szerk., SZILÁGYI Sándor, Bp., 1897, 367.

327. Barokk képalkotás a Szigeti veszedelem második énekében, in *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 291–319.

328. Uo., 296.

329. Idézi MELCZER Tibor, i. m., 299.

330. Uo., 296.

331. „...*Vazetje Sigeta grada* tipično je djelo takva umjetničkog razdoblja, djelo u kojem se osjeća i težnja za novom tematskom orijentacijom ali i nedovoljna mogućnost pa i odlučnost da se ta novina na novi način i poetski izrazi.” KOLUMBIĆ, Nikica, i. m., 101.

332. KLANICZAY Tibor, i. m., 133.

333. Lásd in ŠVELEC, Franjo, *Iz naše književne prošlosti*, id. kiad. 43.

334. Uo.

335. Uo.

336. Uo., 44.

337. VONČINA, Josip, *Jezična baština*, Split, 1988, 62.

338. Uo., 62–63.

339. Uo.

340. VONČINA, Josip, *O jezičnim kontaktima u Karnarutičevu „Vazetju Sigeta grada”*, in *Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića...*, id. kiad., 124–126.

341. Uo., 121.

342. FANCEV, Franjo, *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, in *Ljetopis JAZU*, Svezak 51, Zagreb, 1939, 99. Az idézetet lásd magyarul: BORI Imre, *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*, Újvidék, 1987, 40.

343. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Leto XVII, Maribor, 1923.

344. FANCEV, Franjo, *Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka...*, *Ljetopis JAZU*, Sv., 48, Zagreb, 1936, 165–168.; uő. *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, i. h., 86–105.

345. ŠOJAT, Olga, *Prekomurska pjesmarica I*, Forum (Zagreb), 1973, XII. god., knjiga XXVI, 176–213.

346. HADROVICS László, *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*, id. kiad., 11–13.

347. BORI Imre, i. m., 40–56.

348. Magyar eredetije az *Adhortatio mulierum*, a horvát cím az első magyar verssor megfelelője (Mastan egy ifjú megházasodott).

349. *A házasságról való ének*.

350. BORI Imre, i. m., 54–55.
351. Kiadta SZILÁDY Áron, RMKT., VII, 300–311.
352. Vö. ŠOJAT, Olga, i. m. 180.
353. Uo.
354. Uo.
355. FANCEV, Franjo, *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, i. h., 99.
356. „Prikaz sigetske bitke što ga sadrži Prekomurska pjesmarica I pripada među najstarije literarne odjeke toga događaja i može se smatrati najznačajniju pjesmu te zbirke.” ŠOJAT, Olga, i. m., 181.
357. „Na 15. dan unija dojde uhoda”; „dojde druga uhoda”; „opet dojde treća uhoda”; Karnarutić; „Uhoda ki biše u tu vojsku pošal.”
358. KLANICZAY Tibor, i. m. 163. A siklósi csatáról egyébként maga Zrínyi is beszámolt íródeákjának, Székely Mártonnak írott levelében. Vö. TAKÁCS Sándor, *Régi idők – régi emberek*, Második kiad. (Athenaeum) Bp., é. n., 118.
359. Uo., 162–166.; KOVÁCS Sándor Iván, *A siklósi harc és a szigetvári kirohanás. Szimmetria és barokk kompozíció a „Szigeti veszedelem” III. és XV. énekében*, in KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 18–30.
360. ČRNKO, Ferenac, i. m., 13–14.
361. *Magyarország történeti kronológiája II. kötet. 1526–1848*, id. kiad., 394.
362. Uo., 395
363. KLANICZAY Tibor, i. m., 75.
364. TAKÁCS Sándor, i. m., 117–118.
365. KLANICZAY Tibor, i. m., 128.
366. NÉMETH László, *Kisebbségben*, IV, Bp., 1942, 352–353.
367. ANGYAL Endre, *Gundulić Iván költészete*. Bővített különlenyomat a Batsányi Társaság évkönyvéből, Pécs, 1946.
368. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 200.
369. KOMBOL, Mihovil, i. m., 225.
370. Uo.
371. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 185.
372. A műről lásd bővebben: ANGYAL Endre, i. m., 11.; KOMBOL, Mihovil, i. m., 239–240.; RAVLIĆ, Jakša, *Ivan Gundulić*, in *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knj., 12. *Ivan Gundulić I.*, Zagreb, 1962, 17–18.; *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 201–202.
373. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 201–202.
374. Uo., 205.; KOMBOL, Mihovil, i. m., 185.
375. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 87.; legújabb kiadása: Petar ZORANIĆ, *Planine*, Za tisak priredili i uvodne rasprave

napisali Franjo ŠVELEC i Josip VONČINA, Stari pisci hrvatski, Knj., 41., JAZU Zagreb, 1988.

376. BOGIŠIĆ, Rafo, *Problem Gundulićeve Dubravke* (Odlomak iz veće cjeline), in *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, Godina II., Knjiga 2. Zagreb, 1974, 9–18.

377. CRONIA, Arturo, *Ascendenze della „Tirena” di Marino Darsa nella „Dubravka” di Giovanni Gondola*, in *Ricerche slavistiche*, IX, Roma, 1961.

378. Cronia tanulmányát részletesen ismerteti BOGIŠIĆ, Rafo, i. m., 12–16.

379. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985., 130.

380. Uo., 130–132.

381. KLANICZAY Tibor, i. m., 694.

382. ANGYAL Endre, i. m., 3–4.

383. CRONIA, Arturo, *L'influenza della Gerusalemme Liberata di Tasso sull' Osman di G. F. Gondola*, Roma, 1925.; SETSCHKAREFF, Vsevolod, *Die Dichtungen Gunduličs und ihr poetischer Stil. Ein Beitrag zur Erforschung des literarischen Barock*, Bonn, 1952, 29–37.

384. SETSCHKAREFF, Vsevolod, i. m., 29–37.

385. KLANICZAY Tibor, i. m., 111–122.; KIRÁLY Erzsébet, *Zrínyi és Tasso*, Bp., 1989.

386. KLANICZAY Tibor, 126–130.

387. Uo., 130–138.

388. Uo., 133.

389. Uo., 148–154.

390. Uo., 138–147.

391. Vö., ŠVELEC, Franjo, *Epika u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća*, in *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, id. kiad., 19–30.; uő, *Povijesni pregled književnosti Zadra pod mletačkom upravom 1409–1797*, Posebni otisak iz „*Prošlosti Zadra*” III, *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar, 1987, 305–454.

392. ŠVELEC, Franjo, *Epika u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća*, i. h., 20.

393. KLANICZAY Tibor, i. m., 156–157.

394. VODNIK, Branko, i. m., 232.

395. TASSO, Torquato, *Értekezés a költészet művészetéről*, in KOLTAY-KASTNER Jenő, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, szerk. ua., Bp., 1970, 366.

396. KLANICZAY Tibor, i. m., 240.

397. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj., 3., id. kiad., 208.

398. ISTVÁNFFY Miklós, i. m.

399. Vö. KLANICZAY Tibor, i. m., 160–166., és PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*, Bp., 1965, 135–141.

400. KLANICZAY Tibor, i. m., 225–233.
401. Uo., 231–232.
402. ANGYAL Endre, i. m., 4.
403. RAVLIĆ, Jakša, i. m., 25–26.
404. Povijest hrvatske književnosti, Knj., 3., id. kiad., 210.
405. Uo.

NÉVMUTATÓ

- Acciarini, Tideo 14
 Acciarinus, Tydeus, 1. Acciarini
 Aegidius Parisiensis 43
 Alapi Gáspár 130, 132, 174, 188, 203
 Ambrosius 39
 Andornik, Matej 15
 Angyal Endre 189, 195, 201, 223, 224
 Aquileiai Rufinus 41
 Aquinói Szent Tamás 15
 Arany János 188, 195
 Aranyszájú Szent János 15
 Arator római alszerpap VI. sz. 15
 Ariosto, Ludovico 126
 Arisztotelész 15
 Assisi Szent Ferenc 26
 Athanasziosz 41
 Augustinus, Aurelius 15, 26

 Babits Mihály 8, 76, 77, 78
 Badalić, Josip 204
 II. Bajazid 17
 III. Bajazid 17, 18
 Bajza József 7, 118, 120, 124, 125, 127, 203, 216, 219, 220
 Balassi Bálint 74, 75
 Balázs János 211
 Ballistrilić, Duje 37, 152, 153
 Bán Imre 213, 215

 Banović, Sekula, 1. Székely János
 Baraković, Juraj 196, 197
 Baszileiosz 15
 Báthory Zsigmond 197
 Batthyány Ferenc 182
 Beck, Friedrich 212
 Bembo, Pietro 15
 Benda Kálmán 204, 219
 Beriszló Péter 14, 20, 21, 22, 38, 101, 117, 205
 Bernardinus, Vitalibus Venetus 206
 IV. Béla 117
 Bitskey István 12
 Boccaccio, Giovanni 15
 Bogišić, Rafo 192, 204, 206, 211, 224
 Boor, H. de 210
 Bori Imre 12, 171, 172, 173, 216, 222, 223
 Bosnyák Martin 132
 Bošnjak, Martin, 1. Bosnyák Martin
 Botos Péter 132
 Botticelli, Sandro 43
 Božičević-Natalis, Franjo 13, 14, 44, 204, 210
 Brabec, Ivan 213
 Bracciolini, Francesco 195
 Bracciolini, Poggio 15
 Budina Sámuel 128, 132
 Bunić, Jakov 16
 Bunyitai Vince 217

- Camilli, Camillo 189, 190
 Candalei Anna 15
 Carducci, Giosue 74, 213
 Caroli, A. M. 36
 Ceucius Jacobus 206
 Chantona, Mos de 128, 220
 Cicero 15
 Collo, Firmian 14
 Contarini, Francesco 104
 Cronia, Arturo 192, 195, 224
 Cyprianus 15

 Cserencsics Ferenc, 1. Črnko Fe-
 renac
 Csuka Zoltán 8, 203

 Čale, Frano 74, 213
 Črnko, Ferenac 10, 11, 127, 129,
 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140,
 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148,
 149, 150, 151, 152, 158, 168, 174,
 175, 176, 181, 183, 184, 220, 221,
 223

 Daiches, David 210
 Dandó Ferenc 132, 188
 Dante, Alighieri 15, 63, 71, 72, 75,
 76, 77, 78, 79, 81, 82, 96, 101, 122,
 129, 212, 213
 Dán Róbert 210
 Demeter, Dimitrija 123
 Derencsényi Imre 17
 De Sanctis, Francesco 72, 213
 Diomartić, Franjo 23
 Dionisotti, Carlo 204
 Dobó István 108
 Dražojević, Zarko 18
 Držić, Džore 16, 127, 190
 Držić, Marin 125, 190, 191, 193
 Dudás Kálmán 193

 Eisengrein 30
 Erazmus 11, 15, 25, 36, 38, 39, 40,
 42, 46, 104
 Eszéki Szigeti Imre 105, 106, 107
 Euszebiosz, Caesareai 15, 26, 32,
 35

 Falus Róbert 212
 Fancev, Franjo 10, 117, 171, 172,
 173, 219, 222, 223
 Farlati, Danielo 204, 205
 I. Ferdinánd 176, 178, 179, 180,
 183, 186
 II. Ferdinánd toscanai nagyherceg
 191, 194
 I. Ferenc 120
 Ferrari, Luigi 204
 Ferrari, S. 213
 Filipović, Vladimir 23, 24, 206
 Flacius, 1. Vlačić Ilirik, Matija
 Flavius, Josephus 32, 35
 Frangepán János 17
 Frangepán Katalin 132
 Frangepán Miklós 17
 Franičević, Marin 24, 40, 45, 72,
 73, 80, 119, 121, 204, 206, 211,
 212, 213
 Frauwallner von E., E. 210
 Fried István 12
 II. Fülöp spanyol király 127

 Gallelli, Marina 124
 Gerézdi Rabán 205
 Gergely Jenő 216
 Gerson, Jean 36, 37
 Giebisch, H. 210
 Giuliani, Francesco 30
 Glavičić, Branimir 38, 204
 Graziani, Girolamo 195
 Greenfield, B., Stanley 210
 Grimano, Antonio 205
 Guarino Guarini (da Verona) 15

- Gučetić, Slavko 192
 Gundulić, Ivan 9, 10, 11, 122, 124, 127, 160, 168, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 223, 224
- Gyöngyösi István 189
- Haag, Herbert 208, 210, 218
 VI. Hadrián pápa 21, 22, 104, 116, 205
 Hajnal Márton 7, 203, 219, 221
 Heinrich Gusztáv 8, 203
 Heinzl, E. 210
 Hektorović, Petar 100, 125
 Henschel, E. 210
 Hercigonja, Eduard 204
 Hérodotosz 15
 Horatius 15, 63
 Horváth János 101, 109, 216, 217, 218
 Höfer, Joseph 210
 Hraste, Mate 213
 Hunyadi János 121, 197
 Hunyadi Mátyás 17, 107, 121, 197
- Imre Mihály 12
 Istvánffy Miklós 199, 200, 221, 224
 Iuvencus hispániai pap IV. sz. 15
 Ivšić, Stjepan 128, 220
 Izabella királyné 121
- Jagić, Vatroslav 219
 Janus Pannonius 15
 I. János király (Szapolyai János) 104
 Jausz Béla 213
 Jelačić, Josip 123
 Juranics Lőrinc 132, 148, 150
 Jurišić, Šime 206
 Juvenalis 15
- Karácsonyi János 217
 Karnarutić, Brne 7, 8, 9, 10, 68, 79, 115, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 168, 170, 174, 175, 176, 177, 181, 183, 184, 196, 197, 203, 219, 221, 222, 223
 Kasandrić, Petar 208
 Kaspret, Anton 128
 Kašić, Bartol 190
 Kathona, Géza 105, 106, 107, 217
 Kaznačić, Ivan 219
 Káldi György 109, 110, 211
 Kármán Demeter 99, 100
 Károli Gáspár 66, 109, 111
 V. Károly 21, 120
 Kempis Tamás 23, 36, 37, 72
 Kidrić, Franco 220
 Király Erzsébet 195, 224
 Kiss Károly 79, 124, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 146, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 164, 167, 170, 177, 219
 Klaniczay Tibor 7, 8, 12, 75, 162, 182, 194, 196, 199, 203, 213, 216, 220, 221, 222, 223, 224
 Kovács Miklós 132, 175
 Kochanowski, Jan 217
 Koltay-Kastner Jenő 224
 Kolumbić, Nikica 126, 144, 146, 160, 220, 221, 222
 Kombol, Mihovil 44, 210, 221, 223
 Komlovszki Tibor 222
 Konáč, Mikuláš 43
 Kovačić, Fran 171
 Kovács Sándor Iván 194, 223
 Kožićić, Stjepan 19
 Könyves Kálmán 117
 Kraljević Marko 100, 123
 Krzysztoforski, Mikołaj 217

- Krzyżanowski, Julian 210, 217
 Kőrillosz, Jeruzsálemi 41
- Lactantius 15
- II. Lajos 117, 118, 121, 153, 197
- XII. Lajos 15
- Lakatos István 221
- László nápolyi király 16
- Lekić, Bono 208
- X. Leó pápa 20
- Linclito, Anton 205
- Lion, Jakov 18
- Livius Titus 15
- Loyola Ignác 190
- Lozovina, Vinko 125, 138, 220
- Lőkös István 203, 204
- Luensis, Franciscus 206
- Lucić, Hanibal 125, 127
- Luther Márton 25, 109, 111, 216, 218
- Majnarić, Nikola 204
- Malipiero, Pietro 17
- Mályusz Elemér 37, 209
- Marcelli, Nicolai, l. Nicolò velencei dózse
- Margalits Ede 7, 8, 123, 125, 203, 205, 219
- Maroević, Tonko 204
- Martialis 15
- Marulić, Marko 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 91, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 124, 126, 127, 133, 136, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 165, 167, 168, 196, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 214, 216
- Marullus 74, 75
- Marulus Dalmata, Marcus, l. Marulić, Marko
- Marulus Spalatensis, Marcus, l. Marulić, Marko
- Maximilian, l. Miksa császár
- Mažuranić, Ivan 123
- Medici, Lorenzo 43
- Melczer Tibor 158, 169, 222
- Menčetić, Šiško 13, 16, 127, 190
- Mezey László 38, 209
- Michelangelo Buonarroti 43
- Miksa császár 178, 179, 180
- Mirković, Jerolim 115
- Mirković, Mijo 217
- Mohamed 202
- Mont, Paul de 36
- Morović, Hrvoje 72
- Nagy Lajos király 197
- Nagy Sándor 103, 105, 216, 217
- Nagy Szent Gergely pápa 26, 41
- Nazianszoszi Szent Gergely 41
- Nádasdy Tamásné 182
- Nelipić, Ivaniš 17
- Németh László 188, 189, 194, 202, 223
- Nicolò, velencei dózse 14
- Niger, Toma 15, 20, 21, 30, 38, 39
- Nigri Tamás, l. Niger, Toma
- Nolai Szent Félix 43
- Novak, Grga 204, 205
- Novak kenéz 82
- Novaković, Darko 206
- II. Oszmán 197, 200, 202
- Ovidius 27, 63, 126, 207
- Órigenész 15

- Paksy János 20
 Paprátoš Vuk 132, 175, 188
 Papratović, Vuk, l. Paprátoš Vuk
 Patacsics Péter 132, 175
 Patačić, Petar, l. Patacsics Péter
 Pavličić, Papao 63, 70, 71, 212
 III. Pál pápa 104
 Pálóczy Antal 103
 Pável Ágoston 215
 Perényi Ferenc 103, 216
 Perényi Péter 103, 104, 216
 Perićić, Eduard 220
 Perjés Géza 199, 224
 Petančić, Srećko 15
 Petrarca, Francesco 15, 71, 72, 73,
 74, 75, 119, 206
 Picentin, Hyeronim Janesija 14
 Piszarevics Sándor 7, 203
 Platon 15
 Plinius 15
 Plutarkhosz 15
 Popovics Pál 8

 Rački, Franjo 204, 205, 211
 Raffaello, Sanzio 43
 Rahner, Karl 210
 Rapaics Rajmund 217
 Ratković, Milan 220
 Ravlić, Jakša 223, 224
 Razzi, Silvano 30
 Riedl Frigyes 160
 Riga, Petrus 43
 Rózsa Huba 209
 Rubens, Peeter Pauwel 43

 Sachs, Hans 43
 Sallustius 15
 Sanudo, Marino 205
 Sarrocchi, Margherita 195
 Sárközy György 72, 73
 Schlauch, Margaret 210

 Schröder, E. 210
 Sedulius, Coelius 15
 Sempronio, Giovanni 195
 Sessa, Melchior 206
 Setschkareff, Vsevolod 10, 195, 224
 Sevilai Szent Izidor 41
 Sienai Sixtus 41
 Sigetinus Ungarus Emericus, l.
 Eszéki Szigeti Imre
 Simai Ödön 7, 203
 Skaricza Máté 103, 216
 Skok, Petar 45, 46, 47, 62, 63, 79,
 80, 211, 212, 213,
 Slamnig, Ivan 80, 81, 82, 213, 214
 Slavič, M. 171
 Stammmler, W. 210
 Stepanović, Predrag 12
 Sokolović, Mehmed 132, 142, 151,
 158, 165, 176
 Sorscha, Reichard 128

 Szabó András 220
 Szabó János 70, 87, 103, 110
 Szardeszi Meliton 41
 Szántó Konrád 37, 209
 Szegedi Kis István 216
 Szegedy Rezső 7, 8, 156, 203, 215,
 219, 221
 I. Szelim 18
 Szent Antal, Remete 26
 Szent Benedek 26
 Szent Bernát 15, 26
 Szent Jeromos 15, 26, 28, 29, 30,
 32, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 109,
 112
 Szentiványi Róbert 209, 210
 Szerb Antal 8
 Székely János 119
 Székely Márton 182, 223
 Szilády Áron 222
 Szilágyi Mihály 197

- Szilágyi Sándor 222
 Sztárai Mihály 8, 43, 44, 65, 99, 103,
 104, 105, 106, 107, 112, 113, 196,
 216, 217, 218
 II. Szulejmán 8, 22, 68, 79, 132, 142,
 155, 157, 160, 162, 165, 173, 174,
 177, 178, 186, 188, 200
 Šanjek, Franjo 39, 40
 Šimundža, Drago 206
 Šizgorić, Juraj 16
 Šojat, Olga 171, 172, 173, 179, 219,
 222, 223
 Šrepel, Milivoj 45, 63, 123, 125,
 211, 212, 219, 221
 Štefanić, Vjekoslav 23, 206
 Švelec, Franjo 126, 152, 167, 199,
 202, 204, 211, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224
 Takács Sándor 223
 Talovac, Franko 119
 Talovac, Matko 17
 Talovac, Petar 17
 Tansilo da Nola, Luigi 191
 Tasso, Torquato 126, 168, 190, 193,
 194, 195, 198, 224
 Tellér Gyula 72
 Tertullianus 15
 Téglásy Imre 103, 104, 216, 217
 Thuküdidész 15
 Thúry József 7, 203, 211
 Tinódi Sebestyén 8, 43, 99, 100,
 101, 103, 109, 196
 Tiziano, Vecellio 43
 Toldy Ferenc 105, 106, 217
 Tolnai Miklós 105
 Tomasović, Mirko 14, 16, 26, 36, 39,
 44, 45, 63, 116, 204, 206, 207, 208,
 209, 210, 211, 212, 216, 219
 Tomori Pál 118
 Tonelli, Luigi 74, 213
 Torbarina, Josip 75, 77, 213
 Torelli, Ivan 15
 Tornabori, Madonna Lucrezia 43
 II. Ulászló 15, 17, 20
 IV. Ulászló lengyel király 198, 200,
 202
 Valerius Maximus 15, 26
 Valla, Lorenzo 15, 46
 Valvason, Erasmo di 191
 Vanyó László 210
 Varjas Béla 8, 9, 44, 203, 204, 210
 Verancsics Antal 126
 Vergilius 15, 35, 63, 64, 65, 67, 70,
 71, 78, 136, 149, 152, 209, 212
 Vetranović Čavčić, Mavro 10, 119,
 120, 121, 122, 168, 196, 197, 219
 Vitezović-Ritter, Pavao 10, 123, 222
 Vlačić Ilirik, Matija (Flacius) 105,
 106, 107, 217
 Vodnik, Branko 125, 219, 224
 Vončina, Josip 168, 169, 170, 219,
 222, 223
 Vujicsics D. Sztoján 203, 215
 Waltonus Brianus 109
 Ximénés bíboros
 Zigerius, I. Eszéki Szigeti Imre
 Zlatarić, Dominko 191
 Zoranić, Petar 115, 168, 192, 196,
 197, 219, 223
 Zrínyi György 126, 129, 152, 181,
 182
 Zrínyi Miklós (a szigetvári hős) 20,
 123, 124, 126, 127, 129, 130, 131,
 132, 133, 140, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153,
 154, 155, 173, 174, 175, 176, 178,
 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186,
 187, 188, 197, 203, 219, 220

Zrínyi Miklós (a költő) 7, 9, 11, 68,
79, 125, 157, 158, 160, 183, 188,
189, 193, 194, 196, 197, 198, 199,
200, 224

Zrínyi Péter 10, 123

Zrinski Nikolaus, I. Zrínyi Miklós,
a szigetvári hős

Zsigmond, Luxemburgi 16, 17

III. Zsigmond lengyel király 198

Živković, Sreten 213

A SOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek tizedik kötete Lőkös István munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. Debreczeni Attila:

CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997)

(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)

2. S. Varga Pál:

A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)

(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)

3. Tamás Attila:

ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)

(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)

4. Dobos István:

ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)

(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. Imre Mihály:

„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)

(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)

6. Márkus Béla:

ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)

(Sarkadi Imre és a sematizmus)

7. Bitskey István:

ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)

(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)

8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)

(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)

Szerk.: Debreczeni Attila

9. Imre László:

MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)

A SOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETE:

11. Bán Imre:

KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)

Ára: 480,- Ft (Áfával)